

॥ श्रीः ॥

MANUSAMHITĀ

CHAPTER I

Edited with

Introduction, Prose-order, Bengali Translation, English
Equivalents, English Translation (of Bühler), English
Explanation, Kullūka Bhaṭṭa's commentary with
English Explanations of the same, Extracts
from the commentaries of Medhātithi,
Govindarāja, Nārīyaṇa, Raghavā-
nanda and others, Miscellaneous
Notes, Appendices, etc.,

BY

Prof. Ashokanath Shastri,

Vedāntatīrtha, M. A. (Gold Medalist)

*Premchand Roychand Scholar, Mouat Medalist and Eshan Scholar,
Sometime Lecturer in Sanskrit and Bengali—Ashutosh,
Hooghli and Presidency Colleges, Lecturer and
Examiner in Sanskrit, Calcutta University,*

In Collaboration with

Prof. Sarojendranath Bhanja,

Kavya-Purāṇatīrtha, Sāhityaśāstrī, M. A.,

*Senior Professor of Sanskrit, Maharaja Manindra Chandra
College, Calcutta.*

MODERN BOOK AGENCY

10, College Square, Calcutta

Published by
D. C. BASU, Vāṇīvinoda,
10, College Square,
Calcutta.

PUBLISHERS' PREFACE

The present edition of the *Manusāṁhitā*, Chapter I, was prepared by Prof. Sarojendranath Bhanja, M.A., under the guidance and direction of Pandit Ashokanath Shastrī. We are thankful to the latter for having thoroughly revised this edition.

July, 1945.

Modern Book Agency

Printed by
AJIT KUMAR BOSE, B.A., Bhāratībhūṣaṇa
SAKTI PRESS,
27-3B, Hari Ghosh St., Calcutta.

INTRODUCTION

(1) *The Smṛti Literature*—The word Smṛti is generally applied to all ancient orthodox non-Vedic works, such as the grammar of Pāṇini, Śrauta, Gṛhya and Dharma Sūtras, the Mahābhārata, the Manusmṛhitā, Yājñavalkya Smṛhitā and others. In a more restricted sense, however, Smṛti means Dharmaśāstra (धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः—Manu II. 10) like Manu, Yājñavalkya, Āpastamba, etc. These Dharmaśāstras or Smṛhitās are generally metrical recasts of their corresponding works of Sūtra-type. Thus the Āpastamba Smṛhitā is a versified recast of the Āpastamba Sūtra. These Dharmaśāstras deal with all the problems concerning our social, moral and spiritual life, the daily duties of our everyday life and thus are essentially religious in character and are not profane treatises on mere law. They are the guide in the path of our duty and instruct us on the secret of true living in this world.

(2) *Names and the Number of the Dharmaśāstras*—We can rightly guess that in ancient times the works on Dharmaśāstra were scanty. Thus Gautama does not mention the name of any author on Dharmaśāstra (excepting Manu) though he speaks of the Dharmaśāstras. Baudhāyana mentions seven authors on Dharma and Vasiṣṭha five. Āpastamba mentions ten. Yājñavalkya is the first writer who enumerates in one place twenty expounders of Dharma. The stanza as read in the Yājñavalkya Smṛhitā (Trivendrum ed.) runs thus :—

वक्तारी धर्मशास्त्रिणां मनुर्विष्णुर्वसिष्ठिराः । वसिष्ठश्चसंवत्सरातातपपराशराः ॥४॥
आपस्तम्बीशनीय्यासाः कात्यायनब्रह्मसूतौ । गोतमः शङ्खलिखितौ द्वारौतौद्विरहं तथा ॥ ५ ॥
याज्ञवल्क्यसंहिता, Ch. I.

The Vṛddhagautamasmṛti (Jivānanda, Part II. pp. 498-99) mentions 57 Dharmaśāstras.) The Prayogapārijāta as quoted in

Viramitrodaya enumerates 18 principal Smṛtis, 18 Upasmṛtis and 21 other authors on Smṛti.

(3) *The Manusmṛhitā*—Of all the works on Dharmaśāstra the Manusmṛhitā stands pre-eminent. Both in respect to its antiquity and the faithful representation of the Vedic injunctions, the Manusmṛhitā commands universal reverence of all teachers of law. For many centuries the book has exercised indisputable authority on the Indo-Aryan settlers of India and it has been respectfully cited as authority by all the great Indian savants like Śābarasvāmin, Kumārila Bhaṭṭa, Śaṅkaracarya and others. The Tāṇḍyamahābrāhmaṇa declares that the advice of Manu is salutary like medicine (See Kullūka's Commentary, St. 1).

(4) *The Title of the Book criticized*—The title Manusmṛhitā implies that Manu is the author of the book. But there are two verses in the first chapter (St. 59, 119) which clearly establishes Bhṛgu's authorship of the book. Thus in verse 59, Manu transfers the work of expounding the Institutes of the sacred Law to Bhṛgu, one of his ten mind-born sons. In verse 119 Bhṛgu entreats the sages to listen from him the Śāstra as told him by Manu.

Again, in verse 60 of the first chapter, and verse 1 of the fifth Bhṛgu is referred to in the third person ; moreover, there is a verse in the beginning of the Manusmṛhitā which has not been accepted by Medhātithi, Kullūka and others, but referred to by Govindarāja Nārayaṇa and Rāghavananda. The verse runs thus—“स्वयम्भुव नमस्कृत्य ब्रह्मणेनिततेशसे । मनुप्रणीतान् विविधान् धर्मान् वक्ष्यामि शास्त्रतान् ॥” — As this verse contains an invocation of the Self-existent Brahman, and a promise to explain the laws taught by Manu, it indicates (according to Govindarāja) that some pupil of Bhṛgu recites the work which had descended to him through an unbroken line of teachers.

In view of these facts, we can say that there is a triple exordium instead of a double one in the book and that our Manusmṛhitā

does not contain the original words of Bhṛgu, but a recension of his recension such as it had been handed down among his pupils.

According to the orthodox view, however, the reference to Bhṛgu in the third person is not a convincing proof of a triple exordium because it is customary with all great teachers to refer to themselves in the third person. ("प्रायेण आचार्याणामिदं शैली यत् स्वामिप्रायमपि परीपद्देशनिष वर्णयन्ति"—See Kullōka, verse 4). Thus the present Manusmṛhitā is the recension of Bhṛgu himself.

(5) *Manu—the Author*—(Manu is a figure of hoary antiquity. In the R̥gveda he is spoken of as the father of mankind and the first being to offer sacrifice. In the Tattirīyasamhitā (III. 1. 9. 4) and the Aitareya Brāhmaṇa (V. 14) we have the story of Manu dividing his wealth among his sons, and of the exclusion of his son Nābhānediṣṭha. The Śatapatha Brāhmaṇa tells the story of Manu and the deluge. According to Paurāṇic account, Manu is the son of Virāṭ and is regarded as the representative man and father of the human race. He is called Svāyambhuva Manu, the first of the 14 Manus who successively created and ruled over the beings of the earth. Being the father of mankind, Manu is considered as the founder of social and moral order as a ruler of men and as a seer to whom sacred texts were revealed, as the inventor of sacrificial rites and the author of legal maxims. Thus the Veda frequently alludes to Manu as the inventor of sacrificial rites.)

(6) *Manu-smṛti—a Recast of an Ancient Mānava Dharmasūtra*—Professor Max Müller is regarded as the first exponent of the theory that Manusmṛti is a recast of an ancient Mānava Dharmasūtra. The existence of Dharmasūtras can be reasonably surmised from the tradition of the Mīmāṃsā school which declares that originally each Vedic school or 'Cāraṇa' possessed a peculiar work on Dharma. The date of the Dharmasūtras can be placed between 600-200 B. C., and it is certain that the metrical Smṛtis are later than these Dharma-sūtras because the former is written in

Anuṣṭubh metre which is rare in the Sūtra period. As the metrical Smṛtis are later than the Dharmasūtra it is probable that each of them is based on a particular Dharmasūtra, and the Mānava Dharmasāstra in particular may be considered as a recast and versification of the Dharmasūtra of the Mānava Sūtracarāṇa, a sub-division of the Maitrīyaṇīya school, which adheres to a redaction of the Black Yajur-Veda. Unfortunately the Mānava Dharmasūtra is a lost work ; but there are some passages in the Vasīṣṭha-smṛti (IV, 5-8) which prove the former existence of a Mānava Dharmasūtra. The Sāṅkhāyana Gṛhyasūtra and Kāmandakī possibly refer to the same. Professor P. V. Kane, however, does not take this theory as proved on the materials so far available. (See History of Dharmasāstras, Vol. I. p. 79—85—Kane.)

(7) *Vṛddha Manu and the Recasts of Manusmṛti*—The extant Manusmṛti is divided into twelve chapters and contains 2694 stanzas. Some scholars are of opinion that the present Manusmṛti has undergone several recasts. On this point Kullōka has quoted Medhātithi on I. 58 who quotes the tradition of Nārada. But this theory cannot be fully supported for the reasons given by Prof. P. V. Kane. We quote from him below :—“This does not seem likely and the evidence adduced in support of the theory that the Manusmṛti suffered several recasts is quite inadequate for the purpose. The occurrence of several conflicting passages can as well be explained on the theory of a single recast and it has also to be borne in mind, as Bühler points out, that Sanskrit writers down to the most recent times are in the habit of placing side by side conflicting opinions without actually preferring a particular view to others. The tradition of the Nārada-smṛti that the sāstra of Manu was successively abridged by Nārada, Mārkaṇḍeya and Sumati Bhārgava, is not worth much, since it is merely intended to glorify Nārada's work. There are other traditions which ignore Nārada altogether or assign him a secondary position. The present

Manusmṛti is put into the mouth of Bhṛgu. Nārada's Smṛti is clearly based upon Manu, though the former diverges from the latter on many points. Bṛhaspati takes Manu as his text and amplifies the dicta of Manusmṛti. Angiras also looks upon Manusmṛti as most authoritative.

The quotations cited from Vṛddha-Manu and Bṛhan-Manu do not establish that the original Manusmṛti underwent many recasts. Quotations cited under these names are later than the Manusmṛti. Viśvarūpa (on Yāj. I. 69) quotes the views of Vṛddha-Manu on 'niyoga,' who allows it only to Śādras. The Mitākṣarā quotes a verse from Vṛddha-Manu about the widow of a sonless man being entitled to all her husband's wealth, while Manu is silent on that point. The Mitākṣarā quotes a verse from Bṛhan-Manu also (on Yāj. III. 20). Mādhava quotes a verse from Bṛhan-Manu about 'Sapiṇḍa' and 'Samānodaka' relationship which are expansions of Manu (V. 60). The fact that many quotations ascribed to Manu in several works are not found in the extant Manusmṛti is explicable in several ways and not only by the theory of several recasts. For one thing, the authors quoting from memory may be found tripping. For example, in an inscription of the Bādāmi Cālukyas of the 7th century two verses that occur in most grants of lands are ascribed to Manu, but are not found in the extant Manusmṛti. No one can for a moment doubt that the extant Manusmṛti was an authoritative work in the 7th century. Therefore there is hardly any reliable evidence to support the theory that the Manusmṛti suffered several recasts." (Kane : History of Dharmaśāstra, pp. 149-50.)

(8) *Manusamhitā—its Relation with the Mahābhārata*—Professor Weber for the first time pointed out that the Mahābhārata contains not only a number of quotations from Manu but also a considerable number of verses, not attributed to Manu but included in the Dharmaśāstra. Professor Weber inferred from these that the existing Manusmṛti cannot have been extant in its present shape at the time

of the final redaction of the Mahābhārata. It, however, remains indisputable that the author or authors of the first, twelfth, and thirteenth parvans of the Mahābhārata knew a Mānava Dharmśāstra which was closely connected but not indetical with the extant Manusmṛti. We can reasonably guess of the existence of a work on Dharmaśāstra composed by or attributed to Manu, before the 4th century B. C.; and between the 2nd century B. C. and the second century A. D., the Manusmṛti was finally recast, probably by Bṛḥgu. Thus the extant Mahābhārata is later than the extant Manusmṛhitā.

(9) *The Age of the Manusmṛhitā*—The age of the Manusmṛhitā is to be settled from external and internal evidences and also from the solutions of the *three* problems, viz., (a) whether there are earlier and later strata in the present Manusmṛhitā (b) whether the Manusmṛhitā was recast several times or once only, (c) what relations exist between Manusmṛhitā and the Mahābhārata.

As the Bhāṣya of Medhātithi is the earliest extant commentary on the Manusmṛhitā—which was composed about 900 A. D., we can fix that date as the lowest limit of the age of Manusmṛhitā. Śaṅkarācārya who flourished between 686 A. D. and 720 A. D., frequently quotes the Manusmṛti in his commentary on the Vedānta-sūtras. Kumārilabhaṭṭa of 650 A. D. places Manu at the head of all Smṛtis. Śabarasvāmin, the commentator of the Sūtras of Jaimini, who cannot be placed later than 500 A. D. mentions the name of Manu. Bṛhaspati in numerous places has mentioned the name of Manu. It is an accepted view that the work of Bṛhaspati was composed before 500 A. D. In the Rāmāyaṇa also there are verses cited as from Manu which occur in the extant Manusmṛti. The Pratimānāṭaka also speaks of “Mānavīya-Dharmaśāstra” (V. 8). From all these data of the external evidence we can say that writers from the 2nd century onwards looked upon the extant Manusmṛhitā as the most authoritative Smṛti. It must have required several centuries for the book to acquire such a unique position. Therefore

we can conclude that the Manusmṛhitā had attained its present form at least before the 2nd century A. D.

From a perusal of the internal evidence we can say that the present Manusmṛhitā is much older than the Yājñavalkya Smṛhitā whose latest date can be assigned to the 3rd century A. D. with any show of reason. Thus the rules of judicial procedure are incomplete and awkward in Manu as compared with Yājñavalkya. Manu does not deal with evidence, ordeals legal definitions and the rights of widows—which are treated of in the Yājñavalkya. Hence the Manusmṛhitā will have to be placed some centuries earlier than the third century A. D. Again, in Ch. X. 44 Manu mentions the Yavanas, Kāmbojas, Śakas, Pahlavas and Cīnas. This shows that the extant Manusmṛhitā could not be much earlier than the 3rd century B. C. The Yavana and Kāmboja people are mentioned in 5th Rock Edict of Aśoka. Also in its arrangements and rules the Manusmṛhitā is much in advance of the ancient Dharmasūtras. From all these things Dr. Bühler concluded that the extant Manusmṛhitā was composed between the second century B. C. and the second century A.D. But the question of the date when the original Manusmṛhitā, to which additions were made between the 2nd century B. C. and the 2nd century A. D., was composed presents very great difficulties. This question is intimately connected with the relation of the Mahābhārata with the Manusmṛhitā. We have seen in our previous remarks that the Manusmṛhitā was finally recast between the 2nd century B. C. and the 2nd century A. D. and that the extant Mahābhārata is later than the extant Manusmṛhitā.

Regarding the problem whether the Manusmṛhitā contains earlier and later strata, there can be no doubt on this point. The Manusmṛhitā contains many conflicting doctrines. Thus in Manu III. 12-13 a Brāhmaṇa is allowed to have a śūdra woman as wife while in III. 14-19 it is emphatically stated that a śūdra woman cannot be the wife of a Brāhmaṇa. In Ch. IX. 59-63 Manu seems to permit

'niyoga' but immediately afterwards he strongly reprobates it (IX. 64-69). Again, in Manu V. 27-56 there are contradictory statements on flesh-eating. Hence it is extremely probable that the original Manusmṛhitā in verse had certain additions made in order to bring it in line with the change in the general attitude of the society on several points such as those of flesh-eating, 'niyoga,' etc. But all these additions must have been made before the 3rd century A. D., because the enlarged Manusmṛhitā is quoted by Br̥haspati.

We have also seen that the Manusmṛhitā has not suffered several recasts. Considering all these things we can conclude *that between the 2nd century B. C. and the 2nd century A. D. the Manusmṛhitā was finally recast probably by Bhṛgu, or some disciple of his.*

Orthodox View—According to the Indian mode of calculation the date of the Manusmṛhitā as recast by Bhṛgu will be before 3000 B. C. Bhṛgu the brother of Vaśiṣṭha is certainly anterior to Vyāsa the author of the Mahābhārata and the great-grandson of Vaśiṣṭha. Vyāsa is known to have flourished at the end of Dvāpara and in the beginning of Kali. The Kali age began from the 18th of February 3102 B. C. Therefore we can reasonably assume that Bhṛgu recast the Manusmṛhitā before 3000 B. C.

(10) *The Commentators of the Manusmṛhitā*—The Manusmṛhitā has many commentators of whom Medhātithi, Govindarāja and Kullūka are the most famous and widely read. We give below a list of the commentators with their approximate dates :—

- (1) Medhātithi—825 to 900 A. D.
- (2) Govindarāja—1050 to 1100, or 1140 A. D.
- (3) Kullūkabhaṭṭa—1150 to 1300 A. D.
- (4) Nārāyaṇa—1100 to 1300 A. D.
- (5) Rāghavānanda—later than 1400 A. D.
- (6) Nandana—date unknown.
- (7) Rāmacandra—date unknown.

Apart from these, Viśvarupa and Dharaṇidhara also wrote commentaries on Manusmṛitā—whose works are unfortunately lost to us.

(11) *Kullūkabhaṭṭa and his Commentary*—(From the introductory verses of his commentary styled *सन्वयमुक्तावली* we learn that Kullūkabhaṭṭa came of a Varendra Brāhmaṇa family of Bengal (Gauḍa) residing in Nandana and was the son of Bhaṭṭa Divākara. Kullūka wrote his commentary in Kāśī in the company of other Sanskrit Scholars (Pandits). It appears that Kullūka also composed a digest called "Smṛti-sāgara". In his commentary Kullūka has in many places quoted and vehemently criticized his predecessors Medhātithi and Govindarāja. In fact, Kullūka has incorporated a great deal from commentaries of these two into his own work without acknowledgment.) At the end of his commentary, Kullūka says that "Medhātithi's skill lay in expounding what texts were authoritative and of substance and what were not so. Govindarāja in concise words explained the hidden meaning of the brief text (of Manu), while Dharaṇidhara had his own method of explanation which was independent of previous tradition ; and therefore he undertook to write a commentary that would clearly set forth the real meaning of Manu" (Kane). Compare "सारासारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिथेश्चातुरी । श्लोकं वक्षु निगूढमल्पवचनाद्भोविन्दराजो जगौ । अन्येऽस्मिन् धरणीधरस्य बहुशः स्वातन्त्र्यमेतावता स्पष्टं मानवमर्थतत्त्वमखिलं वक्तुं कृतीत्यं श्रमः ॥" Nevertheless the commentry of Kullūka is the most famous of all commentaries on Manu. Though he is not original, yet his writing is marked by brevity and lucidity. His answers are always to the point and he is never prolix. We quote below the excellent remarks of Dr Bühler on him :—"In spite of the asperity with which Kullūka repeatedly inveighs against his predecessor, he has not disdained to copy very large portions of the Manuṣmṛitā, sometimes *verbatim* and sometimes in very insufficient extracts, where the omissions make the meaning obscure. Moreover, even where the wording of the two commentaries differs, the influence of Govinda is distinctly visible.

Under these circumstances the value of the *Muktāvālī* is, since the recovery of *Manuṭīkā*, not very great, though it is undeniable that in certain cases *Kullūka's* independent remarks or criticisms of the earlier works are useful. Its great fame in India and its frequent occurrence in the libraries of native lawyers in all parts of the Peninsula may be explained by the fact that it was written and approved at Benares, which town has, since remote times, been a most important literary centre and the chief source from which the Pandits draw their supply of books"—(S. B. E., p. cxxxi)

Kullūka's Introduction to his Commentary

गौडं नन्दनवासिनाम्नि सृजनैर्वन्द्ये वरेन्द्रां कुलि
 श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत् ।
 काश्यामृत्तरवाहजङ्गुतनयातीरे समं पण्डितै-
 स्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली ॥ १ ॥
 सर्वज्ञस्य मनोरमस्य विदपि व्याख्यामि यहाह्वयं
 युक्त्या तद्वद्भिर्यती मुनिवरैरेतद्गद् व्याकृतम् ।
 तां व्याख्यामधुनातनैरपि कृतां न्याय्यां द्रवाणस्य मे
 भक्ता मानववाङ्मये भवभिट् भुवादशेषिष्ठरः ॥ २ ॥
 गौमांसे बहू सेवितासि मुहदन्तर्काः समस्ताः स्थ मे
 वेदान्ताः परमात्मबोधगुरवो यूयं मयीपासिताः ।
 जाता व्याकरणानि बालसखिता युष्मभ्यमभ्यर्थये
 प्राप्ताऽयं समथो मनुकविहता साहाय्यमानन्वाताम् ॥ ३ ॥
 हे षादिदीपेरहितस्य सतां हिताय
 मन्वर्थतत्त्वकथनाय ममीदृतस्य ।
 देवाद् यदि कश्चिदिह खलनं तथापि
 निश्चारको भवतु मे जगदन्तरात्मा ॥ ४ ॥
 मानववृत्तावस्थां श्रिया व्याख्या नवा मयीहिता ।
 प्राचीना अपि रुचिरा व्याख्यातव्यामशेषाणाम् ॥ ५ ॥

Translation

1. Kullūka Bhaṭṭa, the son of Divākara Bhaṭṭa, was born in the land of Varendrī in Bengal, in a family called Nandanavāsin respected by all good men. By him, in company with other Pandits is being written for the benefit of the learned, this Manvarthamuktāvalī (the string of pearls of the meanings of Manu) in Kāśī (Benares) where the Ganges flows towards the north.

2. That I, with so meagre knowledge, venture to explain the words of the omniscient Manu, is for the reason that they have been explained many times by many great sages. And may He the Lord of everything, put an end to the rebirth of mine who out of regard for the words of Manu, is going to recapitulate those elucidations (of the ancients) as well as those reasonable portions of the moderners.

3. O Mīmāṃsā ! Many times you have been served by me ; Tarkas ! You are all my friends ; Vedānta, the guide to the knowledge of the Supreme Soul ! You have been attended by me ; Grammars ! A tie of friendship from childhood has grown up (between us). I entreat all of you to render assistance in this high time for explaining the words of Manu.

4. Accidentally, if ever there is any slip on my part who unaffected by faults like jealousy, etc., is going to lay out the import of Manu's words for the welfare of the good—then may the (Supreme) Soul of this Universe purge me (of those sins).

5. In this commentary on Manusāṃhitā I have invented a new explanation which though old is charming and which has been adopted by all (ancient) commentators.

SYNOPSIS OF CHAPTER I

St. 1—The sages approach Manu.

Sts. 2-3—They request Manu to speak on the sacred laws (धर्म).

St. 4—Manu consents.

St. 5—Description of the Universe before creation.

Sts. 6-7—The Self-existent Supreme Soul appears and begins to create.

St. 8—First He creates waters.

St. 9—Then He creates the golden Egg and in that He himself is born as Brahmā.

St. 10—The meaning of the word—'Nārāyaṇa'.

St. 11—Brahmā is produced from the Supreme Soul. (See St. 9.)

St. 12—The Egg is divided into two halves.

Sts. 13-16—The creation of the heaven and the earth, the middle sphere, horizons, abode of waters, mind, egoism, the soul, five organs and this Universe.

St. 17—The meaning of the word 'Ātma'.

Sts. 18-20—The creation of the great elements (Mahābhūtas) and their properties.

St. 21—Brahmā assigns the names, actions and conditions to all created beings according to the words of the Veda.

Sts. 22-27—The creation of gods, Sādhyas, sacrifice, the three Vedas, time and its divisions, planets, rivers, oceans, mountains etc., etc.

Sts. 28-30—Every being of this creation spontaneously adopt that course of action as first assigned by the Lord.

St. 31—The creation of the Brāhmaṇa, Kṣātriya, Vaiśya, and Śūdra.

Sts. 32-33—The creation of Virāj who creates Manu (the Author).

Sts. 34-35—Manu creates the ten great sages.

Sts. 36-41—These ten great sages create at the command of Manu Yakṣas, Rākṣasas, lightnings, clouds, monkeys, fishes birds, etc., etc.

Sts. 42-46—The divisions of creatures (1) born from the womb, (2) from the eggs, (3) from hot moisture, (4) from seeds.

St. 47—The meaning of the word 'Vanaspati'.

Sts. 48-49—The various plants possess internal consciousness and experience pleasure and pain.

St. 50—This entire creation is nothing but terrible and changing cycle of births and deaths.

Sts. 51-57—Thus creating the Creator disappears and then this world is destroyed. This world stirs when He awakes and sleeps when He slumbers. The Soul leaves the body and again becomes united with it.

St. 58—These Institutes of the Sacred Law, the Creator taught to Manu who again taught them to Marīci and other sages.

Sts. 59-60—Manu commands Bhṛgu to speak, who gladly consents.

Sts. 61-63—Svāyambhuva, Svārociṣa, Auttami, Tāmasa, Raivata, Cākṣuṣa and Vaivasvata—these seven Manus produce and protects this creation, each during the period allotted to him.

Sts. 64-68—The measurement of time like—nimeṣa, kāṣṭhā, kalā, muhūrta, ahorātra—the ahorātrā of the Manes and of the gods.

Sts. 69-70—The Satya-yuga with Sandhyā and Sandhyāṃśa = 4800
divine years.

The Tretāyuga „ „ „ „ = 3600
divine years.

The Dvāpara-yuga „ „ „ „ = 2400
divine years.

The Kali-yuga „ „ „ „ = 1200
divine years.

St. 71—The total of the 4 human ages make one age of the gods.

Sts. 72-73—1000 ages of the gods make one day of Brahmā and the same a night of Brahmā also.

St. 74—At the end of that day and night Brahmā awakes and creates.

Sts. 75-78—The creation in the beginning. Manas→Ākāśa with the quality of sound→Vāyu with touch→Agni with form→Āpha with taste→Pṛthivī with smell.

Sts. 79-80—12000 divine years $\times 71$ = Manvantara. The Manvantaras are innumerable.

Sts. 81-82—In Satya-yuga Dharma is complete ; in other ages it diminishes foot by foot.

St. 83—In Satya-yuga human longevity is 400 years ; in other ages it decreases by one-fourth.

Sts. 84-85—Human longevity, boon and curse, the desired result of action and duties—all these vary according to different ages.

St. 86.—Penance in Satya-yuga, divine knowledge in Tretā-yuga, performance of sacrifices in Dvāpara yuga and charity in Kaliyuga.

Sts. 87-99—The duties of the different castes.

Sts. 92-101—Praise of the Brāhmaṇa.

St. 102—Manu is the originator of the śāstra.

St. 103—This Śāstra should be studied by all twice-born castes but should be taught by Brāhmaṇas only.

Sts. 104-106—The merits accruing to a Brāhmaṇa from the study of this śāstra.

Sts. 107-10—Praise of 'ācāra' (rule of conduct).

Sts. 111-18—Contents of the whole Manusmṛhitā.

St. 119.—Bṛhgu's assurance to sages—he will recapitulate the whole work to them.

॥ श्रीः ॥

मनुस्मृति

प्रथमोऽध्यायः

Once the great sages
approached Manu.

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।

प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

Prose.—महर्षयः एकाग्रम् आसीनं मनुम् अभिगम्य प्रतिपूज्य यथान्यायम् इदं वचनम्
अब्रुवन् ।

Beng.—एकना मङ्गिगव एकाग्रचित्त एवम् अथोपविष्टे मनुव निकटे बाइशा ठाऊव
पूज् करिशा आग्रतः एहे मकज कथा बलिग्राहिलेन :—

Eng. Equiv.—एकाग्रम्—with a collected (concentrated) mind.
आसीनम्—seated. अभिगम्य—having approached. यथान्यायम्—duly, i. e.,
according to the rules of the Śāstra. इदं वचनम्—these words. अब्रुवन्—
spoke.

Eng.—The great sages approached Manu, who was seated with
a collected mind, and, having duly worshipped him, spoke as
follows :—

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—मनुमेकाग्रमासीनमित्यादि । अत्र महर्षीणां धर्मविषयप्रश्ने
मनोः 'श्रूयतामि'त्युत्तरदानपर्यन्तश्लोकचतुष्टयेनैतस्य शास्त्रस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्तपुण्यानि विषयसम्बन्ध-
प्रयोजनानुक्तानि । तत्र धर्म एव विषयः । तेन सह वचनसन्दर्भरूपस्य मानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकलक्षणः सम्बन्धः । प्रमाणान्तरासन्निकटस्य स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्य-
त्वात् । प्रयोजनानु स्वर्गापवर्गादि, तस्य धर्माधीनत्वात् । यद्यपि पञ्चपुण्यमनादिरूपः
कामोऽप्यत्राभिहितस्तथापि 'ऋतुकालभिगामी स्यात् स्वर्गनिरतः सदै'ति ऋतुकालादिनियमेन
सोऽपि धर्म एव । एवञ्च अर्थार्जनमपि 'ऋतास्तताभ्यां जीवेदि'त्यादिनियमेन धर्म एव इत्यवगन्तव्यम् ।
मीचीपायत्वेनाभिहितस्य आत्मज्ञानस्यापि धर्मत्वात् धर्मविषयत्वं मीचीपदेशकत्वञ्च अस्य शास्त्रस्य

उपपन्नम् । पौरोषेयत्वेऽपि मनुवाक्यानाम् अभिगीतमहाजनपरिग्रहात् यत्तुपग्रहाच्च वेदमूलकतया प्रामाण्यम् । तथा च छान्दोग्यब्राह्मणे श्रूयते—‘मनुर्वै यत् किञ्चिदवदत्तज्ञेषजं भेषजताया’ इति । ऋक्षस्यतिरप्याह—‘वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥ तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्वाव्याकरणानि च । धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुयैवन्न दृश्यन्ते ॥ महाभारतेऽप्युक्तम्—‘पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिक्षित्सितम् । आशासिञ्जानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः’ ॥ विरोधिशौद्धादितर्केण हन्तव्यानि । अनुकूलस्तु मीमांसानादितर्कः प्रवर्तनीय एव, अतएव वक्ष्यति—‘आर्षे धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः’ ॥ इति ।

सकलवेदार्थादिमननात् मनुः, महर्षयः इदं द्वितीयश्लोकवाक्यरूपम् उच्यते अनेनेति वचनमनुवन् । श्लोकस्यादौ मनुनिर्देशो मङ्गलार्थः ; परमात्मन एव ससारस्थितये सार्वज्ञैश्वर्यादिसम्पन्नमनुकृपेण प्रादुर्भूतत्वात्, तदभिधानस्य मङ्गलातिशयत्वात् । वक्ष्यति हि—‘एनमेकं वदन्ताग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्’ इति । एकायं विषयान्तराव्याप्तिप्रसिद्धिं, आसीनं सुखोपविष्टं, ईदृशस्यैव महर्षि-प्रशोक्ततरदानयोग्यत्वात् । अभिगम्य अभिमुखं गत्वा, महर्षयो महान्तश्च ते ऋषयश्चेति तथा, प्रतिपूज्य पूजयित्वा । यदा मनुना पूर्वं स्नागतासनदानादिना पूजितात्मस्य पूजां कृत्वेति प्रतिशब्दात् उद्गीयते । यथान्यायं येन न्यायेन विधानेन प्रश्नः कर्तुं युज्यते, प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना । वक्ष्यति च—‘नाष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छत’ इति । अभिगम्य प्रतिपूज्य अनुवन्निति क्रियावशेपि ननुमित्येव कर्म, अनुवन्नित्यत्र अकथितकर्मता त्रुविधातोर्हि कर्मकत्वात् ॥ १ ॥

Notes on Kulluka

(1) अत्र महर्षीणां.....उक्तानि ।—Before we study any scientific work, we are required answer to the following four questions which naturally present themselves :—(i) अधिकारी—i. e., who is the reader entitled to enter upon the study of the book ? (ii) विषय—i. e., what is the subject-matter of the book ? (iii) सम्बन्ध—i. e., what is the connection between the subject-matter and the book ? (iv) प्रयोजन—i. e., what is the result of the study of the book ? Or, what the book aims at ? These four-fold questions are known as अनुबन्ध (prœcognita) in Indian Philosophy which has been discussed in the beginning of all important works of Indian Science. So is the case

with the present work Manusamhitā also. Hence Kullūka says—
'In the first four stanzas, which contain the question of the sages regarding धर्म (duty and law) and the reply of Manu thereto with the word 'listen', have been stated the subject-matter, the connection with the subject-matter and the aim of the book ; and these three induce a wise man to enter upon its study. Compare—"ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । यथादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः" ॥

(2) तत्र धर्म एव.....सम्बन्धः ।—Here the subject-matter of the book is धर्म (Duty), and the connection of धर्म with the present work मनुसंहिता (which is a collection of sayings), is प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव, inasmuch as the मनुसंहिता establishes धर्म which is its subject-matter.

(3) प्रमाणान्तरा.....शास्त्रैकगम्यत्वात् ।—The means (प्रमाण) of getting correct knowledge are generally counted four, (acc. to the Nāyāyikas)—प्रत्यक्ष (perception), अनुमान (inference), उपमान (analogy), शब्द (word i. e., Veda). The Vedāntists and the Mīmāṃsakas add two more—अनुपलब्धि (non-perception), and अर्थापत्ति (inference from implication). The Sūkhya recognize प्रत्यक्ष, अनुमान and शब्द only. धर्म is of two kinds पर and अपर । The परधर्म or the highest duty leads us to final Emancipation (अपवर्ग) and the अपरधर्म to heavenly bliss (स्वर्ग) । The only means of knowing धर्म is the शब्द । By शब्द we mean the Vedas of non-human authorship. All other means of knowledge fail to ascertain धर्म । In other words the Vedas are the sole authority on धर्म ।

(4) प्रयोजनम्.....धर्माधीनत्वात् ।—The book aims at स्वर्ग (heavenly bliss) and अपवर्ग (final beatitude) which can only be attained by धर्म ।

(5) यद्यपि पशुपि.....धर्म एव ।—The aims of human existence are four—धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष ; and it has previously been said that धर्म is the subject-matter of the Manusamhitā. But the treatise deals with काम (desire, passion) also inasmuch as it mentions sexual intercourse with one's wife. Compare—ऋतुकालाभिगमो स्यात् स्वदारनिरतः दा । पर्ववर्जं व्रजैर्धर्मा तद्व्रती रतिकाम्यया ॥ (Manusamhitā—III. 45). To

this question the answer is given as follows :—The mere mention of sexual intercourse with one's wife does not suffice to establish काम as the subject-matter of the book. A careful perusal of the stanza will reveal the fact that Manu has pointed out our duty (धर्म) with regards to our sexual intercourse with wife. He has advised us to regulate our passion by saying that intercourse with one's wife should be made only in the prescribed period of her courses. So unfalsified lies our conclusion that धर्म is the subject-matter of the book.

(6) एवञ्च अर्थार्जनमपि.....इत्यवगन्तव्यम् ।—In a similar way the earning of wealth is also धर्म and not अर्थ as the same earning has been regulated by such rules as 'ऋतासृताभ्यां जीवेत्' etc. Compare—
 "ऋतासृताभ्यां जीवेत् सृतेन प्रसृतेन वा । सत्यावृताख्यया वापि न श्रद्धत्ता कदाचन ॥
 ऋतमुञ्क्षुशिलं ज्ञेयमसृतं स्यादयाचितम् । सृतन् याचितं भैरवं प्रसृतं कर्षणं स्यूतम् ॥
 सत्यावृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते । सेवा श्रद्धतिराख्यता तस्मात्तां परिवर्जयेत्" ॥

[Manu IV. 4-6.

(7) नीचोपायत्वेन.....उपपन्नम् ।—The true knowledge of the self which is the only means of attaining salvation, is also धर्म; and therefore the book treats of धर्म as its subject-matter and teaches us the means of attaining our final Emancipation.

(8) पौरोषयत्वेपि.....प्राप्तव्यम् ।—Though the words of Manu are of human origin and to err is human, still the book Manu-saṁhitā carries authority (on धर्म) inasmuch as it is based on the Veda and has been accepted by all great men of unblamable character. The Naiyāyikas hold that the Veda has unerring authority on धर्म as it has been made by the Eternal Omniscient God. The Mīmāṃsakas opine that the Veda is eternal (and not made by God or any other being) and hence it is void of all human error. According to the Vedāntists the Veda is not eternal though it has non-human origin (अपौरोषयत्वं) ।

(9) तथा च कान्दीयब्राह्मणे.....नेतरः इति ।—Here Kullōka quotes several authorities to corroborate his preceeding conclusion. So it is said in the Chhāndogya Brāhmaṇa—‘Whatever Manu has said is like medicine’. Tāṇḍya Brāhmaṇa XXIII. 16, 7 Bṛhaspati also said—‘The importance of Manu lies in his enunciation of the Vedic injunctions and that code which is against the law of Manu is not worthy of praise. Treatises on logic and grammar shine well so long as Manu, the teacher of law, prosperity and salvation, does not make his appearance (or, is not seen).’

It is also said in the Mahābhārata—‘The Purāṇas, Law of Manu, the Veda with its accessory sciences and books on medicine—all these are of unquestionable authority and should not be refuted by destructive criticism.’—This means that we should not make hostile criticism like that of the Buddhists, but rather we should judge by constructive criticism like the Mīmāṃsā philosophy.

And so Manu has said—‘He alone knows the secret of धर्म who studies the Veda and other treatises on the duty (like Manusmṛhitā) with criticism not hostile to the Veda.’ (Manu XII. 106).

(10) सकलवेदार्थादिमननान्मनुम् ।—The word मनु is derived from the root मन्—which means ‘to think’, and Manu has taken this significant name because he conceived in his mind the meaning of all the Vedas. In order to obtain true knowledge of any object we require श्रवण (study), मनन (cogitation) and निदिध्यासन (deep meditation).

(11) श्रीकस्यादौ.....मङ्गलातिशयत्वात् ।—The mention of the word मनु in the beginning of the stanza is auspicious, and the omniscient and all glorious Manu is no other being but the Supreme Soul who descended into humanity to maintain the creation. Hence the mention of such Manu in the beginning is highly auspicious. Compare—“मङ्गलादौ हि शास्त्राणि प्रथमे वीरपुरुषकानि भवन्त्यायुषत्पुरुषकानि चाध्येतारश्च हृदियुक्ता यथा स्यः” (Mahābhāṣya —I. 1. 3). (For elaborate discussion on मङ्गल—See भाषापरिच्छेद I. 1. (with सिद्धान्तमुक्तावली and दिनकरी)

(12) वक्ष्यति हि.....प्रज्ञापयितुम्।—Compare—“एतमेकै वदन्नापि” मनुसम्प्रदायः प्रज्ञापयितुम् । इन्द्रमेकै परे प्राचमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ (Manusamhitā—XII. 123).

“मूर्तामूर्तस्वरूपे च ब्रह्मणि सर्वा एवोपासनाः श्रुतिसिद्धा भवन्ति”—Kullōka.

(13) “वक्ष्यति च.....पृच्छत इति ।—Compare—“नापृष्टः कस्यचिद् भृशत्र चान्यायेन पृच्छतः । ज्ञानमपि हि मेधावी जडवज्जीक आचरेत् ॥” (Manu II. 120).

“भक्तिश्रद्धादिप्रश्रधर्मोक्तकृतम् अन्यायः”—Kullōka.

Extracts from other Commentaries

“मनुर्नाम कश्चित् पुरुषविशेषोऽनेकवेदशास्त्राध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पन्नः श्रुतिपरम्पराप्रसिद्धः तमभिगम्य आभिमुख्येन तत्समीपं गत्वा व्यापारान्तरव्यागेन यदृच्छया संगमः ! अनेन चाभिगमन-प्रयत्नेन पृच्छमानवन्तुगौरवं वक्तुं प्रामाण्यं व्याप्यते । न ह्यकुशलः प्रतिवचनेन यत्नेन पृच्छते ।.....आसनेन स्वस्थवृत्तिता लक्ष्यते । तथाभूतः प्रतिवचनसमर्थो भवति । ...एकाग्र-शब्दो कक्षा निश्चलतामाह । प्रत्याहारेण परिहृतरागादिदोषसंसर्गस्य विकल्पनिवृत्तौ तत्त्वावबोध-चिन्तायां मनसः स्थैर्यमेकाग्रता ।... ..प्रतिपूज्य यथान्यायम्, न्यायः शास्त्रविहिता मर्यादा तामनतिक्रमः । यादृशी शास्त्रेणाभिवादनोपासनादिका गुरोः प्रथमोपसर्पणे पूजा विहिता तथा पूजयित्वा भक्त्यादरौ दर्शयित्वा । मङ्गर्षयः, ऋषिवेदः तदध्ययनविज्ञानतदर्थानुष्ठानातिशययोगात् पुरुषेऽपि ऋषिशब्दः” । (Medhātithi).

Remarks

Kullōka connects यथान्यायम् with अश्वत् । In Bühler's translation यथान्यायम् has been construed with प्रतिपूज्य—which is in keeping with the opinion of commentators like Govindarāja, Nārāyaṇa and others.
 \ ननु—कर्मणि द्वितीया । It is object to the three verbs अभिगमः, प्रतिपूज्य and अश्वत्, but in the case of the last verb it is अकथितकर्म ।

Divine One ! Please tell us the laws of different castes.

भगवन् ! सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।

अन्तरप्रभवाणाञ्च धर्माज्ञो वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

Prose.—भगवन् ! सर्ववर्णानां अन्तरप्रभवाणाञ्च धर्मान् नः यथावत् अनुपूर्वशः वक्तुमर्हसि ।

Beng.—हे भगवन् ! सकल वर्णेर ओ सकौर्ण वर्णेर ये सकल धर्म आछे ताहा आपनि आमादेर निकटे यथावत् नावे एवं पूर्वाश्रुक्रमे कौर्तन करुन ।

Eng. Equiv.—भगवन् !—O divine one ! सर्ववर्णानाम्—of the (four chief) castes. यथावत्—precisely. अनुपूर्वशः—in due order. अन्तरप्रभवाणाम्—of the intermediate ones. धर्मान्—sacred laws. नः—us. वक्तुमर्हसि—deign to tell.

Eng.—Deign, divine one, to declare to us precisely and in due order the sacred laws of each of the (four chief) castes (Varṇa) and of the intermediate ones.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—किमब्रवन्नित्यपेक्षायामाह भगवन्नित्यादि । ऐश्वर्यादीनां भगवद्भ्यो वाचकः । तदुक्तं विष्णुपुराणे, “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रेष्ठः । ज्ञानवैराग्ययोगैव षष्ठां भग इतीहना ॥” मनुवन्तेन सन्वीधनं भगवन्निति । वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यद्राः, सर्वे च ते वर्णाश्चेति सर्ववर्णाः । तेषाम्, अन्तरप्रभवाणाञ्च सङ्कीर्णजातीनाञ्चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानां सम्बन्धकरणचतुष्टयतीनां, तेषां विजातीयमैथुनसम्भवत्वेन खरतुरगौयमस्यकात् जातान्तरवत् जात्यन्तरत्वात् वर्णशब्दे नाग्रहणात् पृथक् प्रत्ययः । एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम् । यथावत् यो धर्मो यस्य वर्णस्य येन प्रकारेण अर्हतीत्यनेन आश्रमधर्मादीनामपि प्रत्ययः । अनुपूर्वशः क्रमेण, प्रथमं जातकर्म तदनु नामधेयमित्यादिना । धर्मान् नोऽप्यभ्यर्हन् वक्तुमर्हसि सर्वधर्माभिधाने योग्यो भवसि तस्माद् ब्रूहीति अध्येषणमध्याहार्यम् । यत्तु ब्रह्महत्यादिरूपधर्मकौर्तनमप्यत्र तत् प्रायश्चित्तविधिरूपधर्मविषयत्वेन न स्वतन्त्रतया ॥ २ ॥

Notes on Kulluka

(1) ऐश्वर्यादीनां.....भगवन्निति ।—It is said in the Viṣṇupurāṇa (VI. 5. 74) that the word भग means the following six things—Supreme lordship, power, fame, wealth, knowledge and the spirit of renunciation. It may also mean the eight Siddhis—“अणिमा लविमा व्याप्तिः प्राक्कायं महिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥” According to मेदिनी “भगं स्त्रीयोनिवीर्यैश्चाज्ञानवैराग्यकौर्तितु । माहात्म्यैश्वर्ययज्ञेषु धर्मं मोक्षेऽथ ना रवौ ।” Compare—“उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाची

भगवानिति ।” — Viṣṇupurāṇa VI. 5. 78. The affix मत्प (अन्तार्थे) is added to the word भग and भगवन् is in the vocative case. The म of मत्प is changed into व by the rule “मादुपधायाच्च सतीर्वाड्यवादिभ्यः” (8-2-9).

(2) अन्तरप्रभवाणश्च.....पृथक् प्रश्नः ।—The castes are four in number and there is no fifth. Compare—“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नाम्नि न पञ्चमः” ॥ (Manu X. 4). On it Kullāka remarks—“पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति, सङ्कीर्णजातीनां अश्वतरवत् मातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वात् न वर्णत्वम् । अथ च जात्यन्तरोपदेशः शास्त्रे संख्यवद्हरणार्थः” । So here the separate question of the sages regarding the laws of the intermediate castes is justified. The mixed castes like अश्वत्थ, करण, चूड, etc., are born of promiscuous intercourse which may be either अनुलीन or प्रतिलीन । It is अनुलीन when the male is of a higher class and the female of a lower class ; it is प्रतिलीन when the order is reverse. Thus—

अश्वत्थ—“ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामश्वत्थो नाम जायते” (Manu X. 8). करण—“वैश्यात्तु करणः शूद्राग्रम्” (Yājñavalkya I. 92). चूड—When the father is शूद्र and the mother क्षत्रिया (Manu X. 12). Compare—“ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामश्वत्थो नाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥ ८ ॥ क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् । क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुकथो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥ विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोगोऽर्थः । वैश्यस्य वर्णं चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥ क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां स्त्री भवति जातिः । वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गणास्तौ ॥ ११ ॥ शूद्रादाथोगवः क्षत्ता आख्णालयाधमो नृणाम् । वैश्याराजन्वविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥ १२ ॥

Manusamhitā Chap. X.

The mixed castes cannot be included in the four main castes as they form different classes by themselves ; just like the mule (अश्वतर) which springs from the cross-breeding between the ass and the horse.

(3) एतेनास्य.....दर्शितम् ।—So the book deals not only with the main four castes but also of the intermediate ones and thus benefits all.

(4) यो धर्मः.....प्रश्नः ।—The question here is which sacred law befits which caste and how ? This refers to the laws of the stages

of life and others, Compare Kullōka's commentatary on Manu II. 25. "वर्णधर्मश्च वर्यधर्माश्चमधर्म-वर्णाश्चमधर्म-गुणधर्म-नैमित्तिकधर्माणामुपलक्षणकः । ते च भविष्यपुराणोक्ताः । 'वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् । वर्णाश्चमसृतीयस्तु गौणी नैमित्तिकस्तथा ॥ वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्तते । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ! ॥ यस्मात्तस्मात् समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते । स स्त्रत्याश्चमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिकी यथा ॥ वर्णत्वमाश्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्चमधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा ॥ यो गुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः स उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा" ॥

(5) अनुपूर्वशः.....नामधेयमित्यादिना । अनुपूर्वशः means in due order. So first the ceremony of जातकम्, then the नामकरण ceremony. Similarly first अन्नप्राशन, then चूडाकम् । Kullōka here lays stress on the order.

(6) धर्मान्.....अध्याहार्यम् । Here वक्तुं महर्षिः means वक्तुं योग्योऽसि—you are the worthy person to tell ; 'hence please tell us'—this entreaty (अप्येषण) on the part of the sages, is to be understood here. Here वक्तुं has taken the infinitive in connection with the root अह् ।

(7) यत्.....स्वतन्त्रतया ।—Though in this book vices like the killing of a Brāhmana have been dealt with, still those sins are dependent on the rules which prescribe their atonement. So the sins have not been mentioned independently.

Extracts from other Commentaries

"वर्णश्च वर्यश्च तिसृषु ब्राह्मणादिजातिषु वर्तते । सर्वगृहणं शूद्राद्वरीधार्थम् । इतरथा महर्षीणां पृष्टत्वात् वैवर्णिकविषये च प्रश्नः कृतः स्यात् ।...इथीर्जात्योः सङ्गरादिकाप्यपरिपूर्णा जातिः । अन्तरं प्रभव उत्पत्तिर्येषां ते अन्तरप्रभवाः अनुलीनप्रतिलीनमूर्धावसिक्ताष्वष्टचतुर्वैदहिकादयः । न हि ते मातापितोरन्यतरयापि जात्या व्यपदेष्टुं युज्यन्ते । दाया रासभाश्वसंयोगजः खरी न रासभी नाश्वः, जात्यन्तरमेव । अतो वर्णगृह्येनावृणान् पृथगुपादीयन्ते ।...धर्मश्चः कर्तव्याकर्तव्ययोर्विधिप्रतिषेधयोरदृष्टार्थज्ञाद्विषयायां च क्रियायां दृष्टप्रयोगः ।"—Medhātithi.

Remarks

अनुपूर्वशः—The commentators सर्वज्ञारायण and राघवानन्द explain it as 'according to the order of the caste-system' i. e., first the duty of a Brāhmaṇa, then the duty of Kṣatriya and so on.

You are the omniscient lord of this universe.

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।

अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ! ॥३॥

Prose.—(हे) प्रभो ! त्वम् हि एकः स्वयम्भुवः अचिन्त्यास्य, अप्रमेयस्य अस्य सर्वस्य विधानस्य कार्यतत्त्वार्थवित् ।

Beng.—हे प्रभो ! केवलमात्र आपनिहै এই অচিন্ত্য, অপ্রমেয় এবং অপৌরুষেয় সমগ্র বেদের প্রতিপালক কাৰ্য্য এবং তত্ত্ব (ত্রুক্ষ) বিষয়ে অভিজ্ঞ ।

Eng. Equiv.—त्वमेकः—thou alone. अस्य सर्वस्य—of this entire. विधानस्य—Veda. स्वयम्भुवः—self-existent. अचिन्त्यास्य—unknowable. अप्रमेयस्य—unfathomable. कार्यतत्त्वार्थवित्—knower of the rites and the Truth (i. e. Brahman) प्रभो !—Oh Lord !

Eng.—For thou, O Lord, alone knowest the purport (i. e., the rites), and the knowledge of the soul, (taught) in this whole ordinance of the Self-existent (Svayambhu), which is unknowable and unfathomable.

Elucidation.—The Veda is unknowable and unfathomable. It requires superhuman capacity to grasp the meaning of the Veda. The Veda is the primary source of all laws. As you are gifted with uncommon power, you have explored the Vedic lore without falling into error. So you are the first person to tell us about the eternal laws (found in the Vedas) which govern this human creation. Mainly the Veda is divided into two parts—the book of performance (कर्मकाण्ड) and the book of knowledge (ज्ञानकाण्ड). You have mastered both these two books by superhuman gift of intellect and intuition. So, please, declare to us the laws of different castes.

कुलकर्मवृत्तानां मन्त्रधर्मुक्तावली—सकलधर्माभिधानयोग्यत्वे हेतुमाह त्वमेक इत्यादि । द्वि-
शब्दो द्वितीयः । (यस्मात् त्वमेकोऽद्वितीयः अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य स्मृताद्यनुमेयस्य च विधानस्य

विधीयन्तेनेन कर्माणि अग्निहोवादीनीति विधानं वेदस्य, स्वयम्भुवोऽपौरुषेयस्य, अचिन्तास्य बहुशाखाविभिन्नत्वात् इत्यतया परिच्छेत्तुमयोग्यस्य अप्रमेयस्य मौर्मासादिन्यायनिरपेक्षतया अनवगमा-मानप्रमेयस्य, कार्यमनुष्ठेयम् अग्निष्टोमादि, तत्त्वं ब्रह्म, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'—इत्यादि वेदान्तवेद्यं तदेवार्थः प्रतिपाद्यभागत्वं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थवित्।)

मेधातिथिस्तु कर्ममौर्मासावासनया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वहोऽर्थम् वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थविदिति व्याचष्टे, तन्न । वेदानां ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभुपगमात् न कार्यमेव तत्त्वहोऽर्थः । धर्माधर्मव्यवस्थापनसमर्थत्वात् प्रभी इति सम्बोधनम् ॥ ३ ॥

Notes on Kulluka

(1) अस्य सर्वस्य.....स्मृताद्यनुमेयस्य च ।—Veda is the source of Law. But all the laws (धर्म) are not found in the extant texts of Veda. In the Smṛtis we find some laws of which the corresponding Vedic texts are not at present available. So the Veda is sometimes directly known through Vedic texts themselves and in other times indirectly inferred through Smṛti texts. Thus the Smṛtis are authority on law inasmuch as they are not hostile to the Veda. Manu the great savant knew these two kinds of Veda and formulated his universal laws. Compare the commentary of Kullūka on Manu Ch. II. 7. "यस्मात् सर्वज्ञोऽसौ मनुः सर्वज्ञतया उत्सन्न-विप्रकीर्ण-पठ्यमानवेदार्थं समागृज्वा लोकाहिताय उपनिबद्धवान्"—Also compare—"वेदोऽखिलो धर्ममूलं कृतिर्जीने च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधुनामात्मनस्तुष्टिरिव च ।" (Manu II. 6.)

(2) विधीयन्ते.....वेदः ।—The word विधान means ordinance i. e., the Veda. The Veda ordains such actions like the अग्निहोत्र sacrifice, etc.

(3) स्वयम्भुवः अपौरुषेयस्य ।—The Veda was found eternally to exist and thus cannot have any human authorship. See our Notes on Kullūka Śl. 1 (8).

(4) बहुशाखा.....अयोग्यस्य ।—The Veda is unknowable as it is beyond the pale of any measurement, being divided into numerous branches. (शाखा). Thus Rg Veda is said to have 21 branches, the Yajurveda 100, the Sāmaveda 1000 and the Atharvaveda 9.

(5) मीमांसादि.....प्रमेयस्य ।—The Veda is unfathomable as its theorem (प्रमेय) cannot be properly understood independently of the philosophy of Mīmāṃsā (honoured discourse on Veda) and other philosophies. So Sāyaṇācārya has said—“अतिगम्भीरायस्य वेदस्य अर्थमवगोचयितुं शिवादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि” (ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका).

(6) तत्त्व’.....वेदान्तवेदस्य ।—The word तत्त्व means the true nature of the individual self as being identical with the Supreme Spirit pervading the universe. This is known as ब्रह्म—which can be known from the Vedānta (Upaniṣad) as ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तैत्तिरीयोपनिषत्—२।१). This is one of the twelve ‘great sentences’ (महावाक्य) which are the means of the knowledge of ब्रह्म. Compare—“विना महावाक्यमतो न कश्चित् पुमांसमहं तमवेति जनुः” (संक्षेपशारीरक III. 303). Other sentences are given in the महावाक्यविवरण—तत्त्वमसि, etc.

(7) मेधातिथिन्.....तत्त्वरूपोऽर्थः । On this interpretation of the word कार्यतत्त्वार्यवित् Kullūka differs from the commentator Medhātithi who says that in the Veda कर्म is the essential object in view (तत्त्वरूपोऽर्थः)—वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थस्तं वेत्ति । Thus interpreting Medhātithi has followed the school of Jaimini (known as कर्ममीमांसा) ignoring the fact that in the ब्रह्ममीमांसा of बादरायण (the Vedānta), the Veda has been spoken of as being a proof in regard to the Supreme Soul (ब्रह्म) also.

Kullūka has criticized Medhātithi from the stand-point of Vedānta, but he has not followed the Śaṅkara-school in his attack. Śaṅkara holds that the entire Veda (श्रुति) finally refers to ब्रह्म only and to nothing else. But Kullūka has used ‘अपि’ (ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभावात्)—which shows that he does not totally nullify the कर्ममीमांसा of Jaimini, which lays importance on कर्म as the principal object treated in the Veda. Compare—“चातुर्वर्ण्यस्य चतुराश्रमस्य च यथायथं निषेकादिश्मशानान्तासु ब्राह्ममुहूर्तोपक्रमप्रदीपपरिसमापनोपासु नित्यनैमित्तिककामाश्रमपद्धतिषु च ब्रह्मत्वे च शिष्याणां श्रानान्तं शास्त्रं ऋग्वेदादि”—भामती—on शारीरकभाष्य I. 1. 3.

कर्ममीमांसावाचनम्—on account of the latent impression (वासना) left on him (Medhātithi) by the कर्ममीमांसा (of Jaimini).

(8) धर्माधर्म.....सन्धीधनम् ।—The vocative case प्रभो ! meaning 'O Lord !' is addressed to Manu, as he is able to ordain धर्म and अधर्म ।

Extracts from other Commentaries

“त्वमेवैकोऽनहयोऽद्वितीयः सर्वस्य विधानस्य कार्यतत्त्वार्थवित् । विधानं शास्त्रं विधीयन्तेऽनेन कर्माणीति । तस्य स्वयम्भुवो नित्यस्याकृतकस्यापौरुषेयस्य वेदावाप्त्यस्य सर्वस्य प्रत्यक्षाक्षरस्यानुमेयाक्षरस्य च ।.....अथवाऽप्रमेयस्य इत्यतया परिमातृमशक्यस्य, अतिसहत्वाद्नेकशाखाभेदभिन्नो भेदो न शक्यते सर्वैः प्रमातृम् । अत एवाचिन्त्यास्य, यदतिबहुं तद्गुर्यहत्वादचिन्तामित्युच्यते ।”—Medhātithi.

“स्वयम्भुवोऽपौरुषेयस्य, ब्रह्म स्वयम्भूरिति श्रुतेः । स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मृतीरोऽस्य न कारकाः ॥ इति स्मृतेश्च । कार्यतत्त्वार्थवित् कार्यं धर्मः—तदेवं वेदस्य तात्पर्यविषयत्वात् तत्त्वं तद्वत्तीति । तथेति मेधातिथिः । वस्तुतस्तु कार्यं धर्मः तत्त्वार्थो ब्रह्म तदुभयं वेदार्थस्तद्वित्, अन्यथा ज्ञानकाण्डस्य अप्रामाण्यापत्तिः ।”—Rāghava.

Remarks

कार्यतत्त्वार्थवित्—Kullūka's analysis—(1) कार्यं च तत्त्वं च कार्यतत्त्वे, ते एव अर्थः कार्यतत्त्वार्थः, तं वेत्ति । Also—Rāghavānanda. Medhātithi's analysis—(2) तत्त्वम् एव अर्थः तत्त्वार्थः, कार्यम् एव तत्त्वार्थः कार्यतत्त्वार्थः तं वेत्ति ।

Thus asked He replied—

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।

प्रत्युवाचार्यं तान् सर्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति ॥४॥

Prose.—तैः महात्मभिः तथा पृष्टः अमितौजाः सः सर्वान् तान् महर्षीन् आचार्यं 'श्रूयताम्' इति सम्यक् प्रत्युवाच ।

Beng.—जै सकल मठाशा। महर्षिगणकर्तृक पृष्ठे उठेयः अमिषप्रभाव मस्तु जैठे सकल महर्षिदिगेर पूजा करिषा 'आपनारा श्रवण करून' এই বলিয়া তাহাদিগের প্রশ্নের বধায়থভাবে উত্তর দিয়াছিলেন ।

Eng. Equiv.—पृष्टः—being asked. समाक्—duly. अमिताः—of
immeasurable power. महात्मभिः—high-minded. प्रतुवाच—replied.
आर्च्य—having honoured. शृयताम्—listen.

Eng.—He, whose power is measureless, being thus asked by the high-minded great sages, duly honoured them, and answered, 'listen' !

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—स तैः पृष्टस्तथा समागित्यादि । स मनुस्मैर्महर्षिभिस्तथा तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिभक्तियुक्तातिशयादिना पृष्टस्तान् समाक् यथातत्त्वं प्रतुवाच शृयतामित्युपक्रमः, अमितं अपरिच्छेद्यं अोजः सामर्थ्यं ज्ञानतत्त्वाभिधानादौ यस्य स तथा । अतएव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रश्नविषयः । महात्मभिर्महानुभावैः । आर्च्यं पूजयित्वा आङ्-पूर्वस्य अर्चतेत्यवन्तस्य रूपमिदम् । धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम् ।

ननु मनुप्रणीतत्वे अस्य शास्त्रस्य 'स पृष्टः प्रतुवाच' इति न युक्तम् । 'अहं पृष्टो ब्रवीमि' इति युज्यते, अन्यप्रणीतत्वे च कथं मानवीयमङ्गितेति उच्यते । (प्रायेण आचार्याणामियं शैली यत् स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति । अतएव "कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्" इति जैमिनेरेव सूत्रम् । अतएव "तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्" इति बादरायणस्यैव शारीरकसूत्रम् । अथवा मनुपदिष्टा धर्मास्तच्छिष्येण भृगुणा तदाज्ञया उपनिबद्धाः । अतएव—"एतद्विज्ञेयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः" इत्यतो युज्यत एव स पृष्टः प्रतुवाच इति । मनुपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच्च मानवीयमङ्गितेति व्यपदेशः ॥ ४ ॥

Notes on Kulluka

- (1) पूर्वोक्तेन.....श्रयादिना ।—See Notes on Kulluka I. (13).
- (2) ज्ञानतत्त्वाभिधानादौ ।—Manu possessed great power in knowledge and in the exposition of truth (of any thing).
- (3) अतएवप्रश्नविषयः ।—Because Manu was omniscient and omnipotent, the great sages questioned him.
- (4) आङ्पूर्व.....रूपमिदम् ।—The word 'अर्च' is to be derived as आङ्-अर्च + ल्यप् ; अर्चति means the verb 'अर्च' । "इकश्चित्तपो धातुनिर्देशे" (Vārttika).

(5) ननु.....संहितेति ।—In connection with this verse Kullōka raises the following question—“If this treatise has been composed by Manu himself then the statement ‘being questioned by them, he answered’—is not right ; the proper form would have been—‘being questioned by them, I answered’. If, on the other hand, some one else is the author then why should it be called ‘the treatise of Manu’ ?

(6) प्रायेण.....वर्णयन्ति ।—Often it is a favourite mode of expression (शैली) with great teachers that they state their views as those of others.

(7) अतएव.....जैमिनेरेव सूत्रम् ।—So Jaimini himself is the author of the Sūtra—‘कर्माण्यपि जैमिनिः फलान्तेनात्’ (मौमांसासूत्र—३।१।४) The Sūtra means—‘according to Jaimini all performances (like sacrifices) are means (शेष) inasmuch as they lead us to an end (फल)’. Here Jaimini quotes his own view as the conclusion (सिद्धान्त) as he does not abide by the opinion of Bādari who says that द्रव्य, गुण and संस्कार are the means (शेष) only. “द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः” (मौमांसासूत्र ३।१।३). Compare—“बादरिराचार्योऽत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्द इति मेने न यागफलपुरुषेषु ।जैमिनिस्तु स्वल्पाचार्यः कर्माणापि शेषभूतानि मन्यते अथ, न बादरिरीवावधारणामनुमेने । स हि ददर्श, न यागः कर्तव्यतया चोद्यते । फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेनेति । एवं श्रुतोऽर्थः परिगृहीतो भविष्यति । अर्थवांशोपदेशः । एनमेवार्थं षष्ठेऽध्याये सूत्रैरेव साधयिष्यति । इह तु तत्सिद्धे नैव फलार्थत्वेन शेषभावः यागस्यापादयति अथ । तस्मादनवधारणा द्रव्यगुणसंस्काराः शेषभूताः । यागोऽपि शेषभूतः फलं प्रतीति । (शाबरभाष्य—३।१।३-४).

(1) अतएव.....शरीरकसूत्रम् ।—Similarly बादरायण is the author of the शरीरकसूत्र—‘तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्’ (ब्रह्मसूत्र १।३।२६). The Sūtra says—that ‘according to Bādarāyaṇa not only human beings but gods and other higher beings also are entitled to study this treatise on Brahman and this is possible (सम्भव) because the gods also desire salvation (मोक्ष). The gods are traditionally known to be immortal (अमृत) ; but this refers to their long station in heaven only (‘अमृतत्वमिति चिर-स्थेमानुपलक्षयति’ वाचस्पति in सांख्यतत्त्वकौमुदी). Compare—“अमुष्मावसुतिर्भगुण-

दृढयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्येत्युक्तम् (I. 3. 25) । तत्प्रसङ्गेनेदमुच्यते । वाढं मनुष्यानधिकरोति शास्त्रम् । न तु मनुष्यानिव इतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति । तेषां मनुष्याणामुपरिष्ठात् ये देवादयः तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते । कस्यात्? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तद्वार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वात्तीक्ष्णनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति । मन्त्रार्थवादित्वात्प्राणलीकेभ्यो विश्ववत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । न चापनयनशास्त्रेणैवामधिकारो निवर्त्यतः ; उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् । तेषां च स्वयं प्रतिभातवेदत्वात् ।" (शाङ्करभाष्य—I. 3. 26).

The word शरीरकसूत्र means the ब्रह्मसूत्र of बादरायण (also known as व्यास). शरीरमेव इति शरीरम्. स्वार्थे षण् । कस्येदं शरीरम् इति शरीरकम् । "अश्नाति" (V. 3. 73) इति सूत्रेण कः । The soul resides unknown in the body.

9) अथवा.....व्यपदेशः ।—Or another explanation is that Manu was the original exponent of the treatise ; but later on the book was compiled by his disciple Bhṛgu acting according to his command. So it has been said in this chapter (I. 59) that 'Bhṛgu shall make you hear this Śāstra in its entirety.' So the statement—'he being questioned, answered'—is all correct. The treatise has taken the name as 'Book of Manu', simply because Manu was the original exponent of the laws written herein.

Extracts from other Commentaries

"यथा तेन प्रागुक्तेन प्रकारेण । पृच्छमानवस्तुप्रश्नविधिश्च प्रकारवचने तथाशब्दे अन्तर्भूतः । तेभाष्यमर्थः—तथा पृष्टः तान् धर्मान् पृष्टः प्रत्यावाच । अथवा तथेति प्रकारमावमाचष्टे पृष्ट इति । पूर्वश्लोकात् पृच्छमानविशेषो बुद्धो विपरिवर्तत एव ।"—Medhātithi.

Remark

Bühler connects 'duly' with 'honoured' ; but Kullōka connects it with 'answered'.

प्रायेण आचार्याणाम् etc.—Rājasekara calls himself यायावरीय while quoting his own view. Compare—‘कविमार्गानुयाहौ कथमेष दीपः’ इति यायावरीयः (काव्यमीमांसा—Chap. XIV p. 78). Similarly ‘न हि दृष्टभावा योषितो देशे काले च प्रयुज्यमाना व्यावर्तन्त इति वात्स्यायनः’—(कामसूत्र—II. 4. 34).

In the beginning everything was unknowable.

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्कामविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥५॥

Prose.—इदं (जगत्) सर्वतः तमोभूतम् अप्रज्ञातम् अलक्षणम् अप्रतर्कम् अविज्ञेयम् प्रसुप्तमिव आसीत् ।

Beng.—(सृष्टिर् पूर्वे) এই সমগ্র ভগৎ প্রকৃতিতে নীল ছিল । ইহা চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয়ের অগোচর, অনুমানের অগম্য, শব্দের দ্বারা তর্কের অযোগ্য এবং আবল্লেখ্য হইয়া প্রসুপ্তের আশ্রয় ছিল ।

Eng. Equiv.—तमोभूतम्—merged in Tamas (Prakṛti—the root-evolvent). अप्रज्ञातम्—unperceived. अलक्षणम्—destitute of distinctive marks. अप्रतर्कम्—unattainable by reasoning. अविज्ञेयम्—unknowable. प्रसुप्तम्—immersed in deep sleep. सर्वतः—wholly.

Eng.—This (universe) existed in the shape of Darkness, Unperceived, Destitute of distinctive marks, Unattainable by reasoning, Unknowable, Wholly immersed, as it were, in deep sleep.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—श्रुयतामित्युपक्षिप्तमर्थमाह आसीदिदमिति । एननु सुनीनां धर्मविषयप्रश्ने तत्रैव उत्तरं दातुमुचितम् ; तत् कोऽयमप्रकृतः प्रलयदशायां कारणलीनस्य जगतः सृष्टिप्रकरणावतारः ?) अत्र मेधातिथिः समादधे—शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते—“तमसा बहुलपेण वेष्टिताः कर्महेतुना” इति । वक्ष्यति च—“एता दृष्टास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात् सदा मनः ॥” इति । तन्मय निरतिशयैश्वर्यहेतुधर्मः । तद्विपरीतस्य अधर्मः । तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमध्येतव्यम् इत्याद्यध्यायतात्पर्यम् इत्यन्तेन । गोविन्दराजस्यापि इदमेव समाधानम् । नैतन्मनीहरम् । धर्मस्वरूपप्रश्ने यत् धर्मस्य फलकीर्तनं

तदपि अप्रस्तुतम्, धर्मोक्तिमात्रात् हि शास्त्रमर्थवत् । किञ्च—“कर्मणां फलनिर्वाप्तिं शंसितुम् महर्षिभिः । द्वादशे वक्ष्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते ॥

इदन्तु वदामः । सुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनम् धर्मकथनमेव इति न अप्रस्तुताभिधानम् ; आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूपत्वात् । मनुनैव—“धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥” इति दशविधधर्माभिधाने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानं धर्मत्वेनीकृतम् । महाभारतेऽपि—“आत्मज्ञानं तितिष्ठा च धर्मः साधारणी रूप !” इत्यात्मज्ञानं धर्मत्वेनीकृतम् । याज्ञवल्क्येन तु परमधर्मत्वेन । यदाह—“इज्याचारदमाऽहिंसा दानं स्वाध्यायकर्म च । अथ त परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्शनम् ॥” इति । जगत्कारणत्वञ्च ब्रह्मलक्षणम् । अत एव ब्रह्ममीमांसायाम् “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति सूत्रानन्तरं ब्रह्मलक्षणकथनाय “जन्माद्यस्य यतः” इति द्वितीयसूत्रं भगवान् बादरायणः प्रणिनाय । अस्य जगती यतः जन्मादि सृष्टिस्थितिप्रलयम् इति स्वार्थः । तथा च श्रुतिः—“यती वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्याभिमं विशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म” इति । प्राधान्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तीपादानब्रह्मप्रतिपादनम् आत्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्याये कृत्वा संस्कारादिरूपं धर्मं तदङ्गतया द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोधः । किञ्च, प्रश्नोत्तरवाक्यानामेव स्वरसात् अयं मदुक्तः अर्थः लभ्यते । तथाहि—धर्मं पृष्टे मनुर्ब्रह्म जगतः कारणं ब्रूवन् । आत्मज्ञानं परं धर्मं विच्छेति व्यक्तमुक्तवान् ॥ प्राधान्यात् प्रथमाध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम् । धर्मोऽन्यस्मिन् तदङ्गत्वात् युक्तो वक्तुमनन्तरम् ॥

‘इदम्’ इति अध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिभासमानत्वात् जगन्निर्दिश्यते । {इदं जगत् तमीभूतं तमसि स्थितं लीनमासीत् । तमःशब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते । तम इव तनः । यथा तमसि लीनाः पदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्ते एवं प्रकृतिलीना अपि भावा नावगम्यन्ते इति गुणयोगः । प्रलयकाले सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासीदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—“तमः आसीत् तमसा गूढमयः” इति । प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मना अव्याकृता आसीत् । अत एव अप्रज्ञातम् अप्रत्यक्षम्, सकलप्रमाणशून्यप्रत्यक्षगीचरः प्रज्ञात इतुष्यते, तन्न भवतीत्यप्रज्ञातम् । अलक्षणम् अननुमेयम्, लक्ष्यते अनेनेति लक्षणं लिङ्गं, तदस्य नासीति अलक्षणम् । अप्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं, तदानीं वाचकस्यूलशब्दाभावात् शब्दतोऽपि अविज्ञेयम् । पतदेव च प्रमाणवयं सतर्कं द्वादशाध्याये अनुनामुपगतम् । अत एव अविज्ञेयमिति अर्थापत्त्यादरणीचरम् इति धरणीधरस्यापव्याख्यानम् ।

न च नासीदेवेति वाच्यं, तदानीं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रूयते—“तद्धे दन्तर्ह्यव्याकृतमासीत्” ।
छान्दीग्योपनिषद्—“सदेव सौमिदमय आसीत्” । इदं जगत् सदेवासीत् ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः ।
सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः । अतएव प्रसूतमिव सर्वतः, प्रथमार्थे तसिः, स्वकार्याच्चममित्यर्थः ॥५॥

Notes on Kullūka

(1) तत् कोऽयम्.....सृष्टिप्रकरणावतारः ।—So why this irrelevant introduction of the account of the creation of the world which was immersed in the Primal Cause (प्रकृति = माया) during the time of dissolution (प्राकृतप्रलय) ? N. B.—There are four kinds of प्रलय—नित्य, नैमित्तिक, प्राकृत, आत्यन्तिक । Here Kullūka evidently refers to प्राकृतप्रलय which is defined as—“प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतोतप्रलये तु यत् । तस्मात् प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसञ्चरः ।” (Viṣṇu Purāṇa, I. 2. 25). The word ‘कारण’ here means प्रकृति (acc. to माद्वय) which is the माया of the Vedāntists. Compare—“अव्यक्तं कारणं यत्तत् प्रधानमविसत्तमैः । प्रीच्यते प्रकृतिः सृष्ट्वा नित्यं सदसदात्मकम् ॥” (Viṣṇu Purāṇa, I. 2. 19). Compare—“प्राकृतप्रलयस्तु कार्यब्रह्मविनाशनिमित्तकः सकलकार्यनाशः । यदा तु प्राग्वीत्पद्मब्रह्मसाक्षात्कारस्य कार्यब्रह्मणि ब्रह्माण्डाधिकारलक्षणप्रारब्धकर्मसमाप्तौ विदेहकैवल्यान्तिका परामुक्तिः, तदा तल्लोकवासिनामपि उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यम् । “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥” इति श्रुतेः । एवं तल्लोकवासिभिः सह कार्यब्रह्मणि मुच्यमाने तदधिष्ठितब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनिखिललोकतदन्तर्वर्तिस्थावरादीनां भौतिकानां भूतानाञ्च प्रकृतौ मायायां लयी न तु ब्रह्मणि, बाधरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वात्, अतः प्राकृतप्रलय इत्युच्यते ।”—(वेदान्तपरिभाषा—काशीमेंस्करण, पृ: ३२४, विषयपरिच्छेद) .

(2) अथ मेधातिथिः.....इत्यन्तेन ।—On this issue Medhātithi decides as follows :—“The present treatise serves an extensive purpose because in the book have been mentioned all forms of existence (गति) of the creation beginning from Brahmā down to immovable objects (like trees, mountains, etc.) which are the results of their good and bad deeds.’ So we read in the 49th stanza of this book—‘तस्माद्विरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना’ (Manu, I. 49). Elsewhere Manu has also

said—'Let (man) having recognized even by means of his intellect these transitions of the individual soul which depend on merit and demerit, always fix his heart on the acquisition of merit' (Manu, Ch. XII, stanza 24, Bühler's translation). From all this it follows that धर्म is the cause of superiority (in the scale of existence) and अधर्म is the reverse ; thus the present treatise, expounding the exact nature of धर्म and अधर्म, serves an extensive purpose, and as such should be studied. Such is the purport of Chapter I.

(3) नैतन्मनोहरम्.....न युज्यते ।—Kullāka criticizes the above-mentioned view of Medhātithi and Govindarāja, and he often summarizes his views in verse. He says that in answer to the question regarding the nature of Law (धर्म) it would be irrelevant to speak of the result of धर्म ; because the book itself shall be significant if the Law (धर्म) be mentioned merely. Moreover, in Chapter XII we find the question of the sages regarding the retribution for deeds ; so the same cannot be discussed here in Chapter I. Compare—
“चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नीत्यमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ! । कर्मणां फलनिर्वातिं शंस न कृत्वतः पराम् ॥—
Manu, XII. 1.

(4) इदमु वदामः.....धर्मोपत्वात् । Here Kullāka states his own view. In answer to the question of the sages regarding धर्म, the mention of ब्रह्म as the cause of the universe, is nothing but the statement of धर्म ; because the knowledge of the Self is also our duty (धर्म) .

(5) सतुनैव.....धर्मत्वेनोक्तम् ।—So Manu himself has said—“Contentment, forgiveness, self-control, abstention from unrighteously appropriating anything : (obedience to the rules of) purification, coercion of the organs, wisdom, knowledge (of the Supreme Soul), truthfulness, and abstention from anger, form the ten-fold Law.” (Manu, Chapter VI, St. 92, Bühler's translation). Here in his enumeration of the ten-fold Law, Manu has spoken of knowledge of the Supreme Soul (विद्या) as धर्म ।

(6) महाभारतेऽपि.....योगीनात्मदर्शनम् ।—So it is said in the Mahābhārata that 'knowledge of the Supreme Soul and endurance are laws in general.' And Yājñavalkya has spoken of आत्मज्ञान as the Supreme Law (परमधर्म). The stanza quoted is from याज्ञवल्क्यसंहिता, I. 8.

(7) जगत्कारणत्वञ्च ब्रह्मलक्षणम्—ब्रह्म is defined as the cause of the universe. A definition is of two kinds (i) स्वरूप-लक्षण, (ii) तटस्थ-लक्षण । Compare—"तत्र लक्षणं द्विविधं स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं चेति । तत्र स्वरूपमेव लक्षणम् स्वरूपलक्षणम्, यथा सत्यादिकं ब्रह्मस्वरूपलक्षणं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'आनन्दं ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादिश्रुतेः ।.....तटस्थलक्षणं नाम यावत्सर्वकालमनवस्थितत्वे सति यद्वावर्तकं तदेव । यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणम् । महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु गन्धाभावात् । प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम्" (वेदान्तपरिभाषा—विषयपरिच्छेद) । Here the definition is of the second kind.

(8) ब्रह्ममीमांसा—means the ब्रह्मसूत्र of बादरायण ।

(9) "जन्माद्यस्य यतः" (ब्रह्मसूत्र—I. 1. 2.)—Compare—"जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणमंविजानी बहुव्रीहिः । जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः । जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावत्—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवत्तमपि—जन्मना लब्धासत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसम्भवात् । अस्येति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः । षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्था । यत इति कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य, अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य, मनसापि अचिन्त्यारचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद्भवति, तद् ब्रह्मेति वाक्यशेषः ।—(शाङ्करभाष्य) .

(10) तथा च श्रुतिः.....ब्रह्मेति ।—The Śruti is तैत्तिरीयोपनिषत्—III. 1. Compare शाङ्करभाष्य on it—"यतो यस्माद्वा इमानि ब्रह्मादीनि सम्बन्धपर्यन्तानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति । धर्मे । विनाशकाले च यत् प्रयन्ति यद् ब्रह्म प्रतिगच्छन्ति, अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते । उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु यदाकृता न जडति भूतानि तदेतद् ब्रह्मणी लक्षणम्" ।

(11) प्राधान्येन.....विरोधः।—So Manu here has discussed in Chapter I, the Supreme Soul (ब्रह्म)—which is our highest duty (परधर्म) and in the second and subsequent chapters he has dilated on our subsidiary (अङ्ग) duties like sacraments, etc.; hence there is no discrepancy in his argument.

N. B.—Kullōka here refers to Brahman both as the Efficient Cause (निमित्त) and the Material Cause (उपादान) of the creation, preservation and destruction of the universe. Compare—“प्रकृतिश्चोपादानकारणञ्च ब्रह्माभुपगन्तव्यम् निमित्तकारणञ्च” (शाङ्करभाष्य on “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्”—ब्र. सू., I. 4. 23).

(12) किञ्च,.....सनन्तरम्।—Kullōka summarizes his arguments in verse.

(13) इदम्.....निर्दिश्यते।—The word इदम् refers to this world which is so prominent before us being in direct contact with our senses (अध्यक्ष). Compare—“इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्तितं चैतदी रूपम्। अदमस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्॥”

(14) तमःशब्देन.....गुणयोगः। Secondarily (गुणवृत्ति) the word तमस् means प्रकृति [of the Sāṅkhya philosophy—which is Nature (as distinguished from पुरुष) the original source of the material world consisting of the three essential elemental qualities सत्त्व, रजस्, and तमस्]. Just as objects which are hidden in darkness are not visible to our eyes, so things immersed in the प्रकृति were unknowable.

N. B.—Note in this connection Sīyaṇācārya's explanation in तैत्तिरीय ब्राह्मण—II. 8. 9. 4.—“तमःशब्देन अविद्यामायाशक्तादिशब्दवाच्यं जगद्विकारीपादानं मूलाज्ञानमुच्यते। यथा तमः पदार्थानावृणोति एवम् इदमपि ब्रह्मतत्त्वमावृणोतीति तमःशब्देन व्यवहारः। तादृशं जगद्विकारनिष्पादनघनं ब्रह्मण्यश्रितं किञ्चित्तम आसीत्। तेन तमसा सर्वं जगत् गूढं यथा सृत्पिण्डे घटी गूढी यथा वा बीजे हृषी गूढस्तद्वत्।”

(15) तथा च श्रुतिः—Vide our ‘Remarks.’

(16) प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मना अव्याकृता आसीत्।—The former statement that

everything was immersed in प्रकृति indicates that प्रकृति was within the range of perception. But that was not also the case. Even प्रकृति was unmanifested by Brahman or the Supreme Soul. So प्रकृति was immersed in ब्रह्म.

(17) सकलप्रमाणश्रेष्ठ—Perception (प्रत्यक्ष) is regarded as the best of all other means of knowledge, like अनुमान, आगम, अर्थापत्ति, etc.

(18) तदानीं वाचकस्थूल.....अविज्ञेयम् । शब्द (logos) has four stages—परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी । वैखरी is the manifested word—व्यक्ता वाक् । Compare—“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्यः पश्चात् पश्यन्ताथ हृदयगो बुद्धियुक् मध्यमाख्याः । वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना बद्धस्तथाहवति परमप्रेरितो वर्णसंघः” ॥ —अलङ्कारकौस्तुभ ।

(19) एतदेव.....अभ्युपगतम् ।—So the words अप्रज्ञातम्, अलक्षणम्, अविज्ञेयम् and अप्रतर्क्यं respectively refer to the three means of knowledge (प्रमाण) with तर्क as said by Manu. Compare—“प्रत्यक्षज्ञानुमानश्च शास्त्रश्च विविधागमम् । त्रयं भुविदितं कार्यं धर्मयुद्धिमभीप्सता ॥ आर्षे धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना यस्तर्केनानुसन्वत्ते स धर्म वेद नेतरः ॥” Manu, Ch. XII. 103-6.

(20) अत एव.....अपव्याख्यानम् ।—The commentator धरणीधर explains अविज्ञेयम् as ‘beyond the pale of ‘अर्थापत्ति (implication), etc.’ But this is faulty, because it deviates from the original (i.e., Manu).

N. B.—अर्थापत्ति is one of the sources of knowledge. “उपपाद्यज्ञानेन उपपादककल्पनम् अर्थापत्तिः”—See our Notes on Kullūka, St. I. (3).

(21) न च नासीद्देव.....मिद्धत्वात् ।—Not that the world did not exist at all. Because the śruti is here the proof.

(22) “तद्धेदं.....। बृहदारण्यकीपनिषत्—I. 4. 7.

(23) क्वादीग्योपनिषद्.....—ब्रह्मवाचकः । क्वादीग्योपनिषत्—VI. 2. 1.

Compare—“सदेव सदित्यस्मितामात्रं बन्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतमेकं निरञ्जनम् निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः । एवमशब्दोऽवधारणार्थः । किं तदवप्रियत

इत्याह । इदं जगत् नामरूपक्रियावहिकृतमुपलभ्यते यत् तत् सदेवासीत् इत्यासीच्छब्देन सम्बध्यते ।”—(शाङ्करभाष्य) ।

(24) स्वकार्याचमम्—lying in a state of torpor.

Remarks

With this stanza of Manu compare the following extracts :—

- (1) “नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो ब्योमा परो यत् ।
किमावरोवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् ॥ १ ॥
न सृजुरासीदसृतं न तर्हि न रावया अङ्ग आसीत् प्रकृतः ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्भान्यन्न परः किंचनास ॥ २ ॥
तम आसीत्तमसा गूढमर्थं ऽप्रकृतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
तृच्छा नाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिना जायतैकम् ॥ ३ ॥

Rg-Veda, X. 129.

(2) “नाहो न राविर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभुव चान्यत् । शीवादिबुद्धानुप-
लभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म प्रमांसदासीत् ॥”—विष्णुपुराण, I. 2. 23.

(3) “यदा पूर्वसृष्टिः प्रलीना उत्तरसृष्टिश्च नीत्पन्ना तदानीं सदसती इह अपि नाभूताम् ।
नामरूपविशिष्टत्वेन स्पष्टं प्रतीयमानं जगत् सच्छब्देनोच्यते । नरविषाणादिसमानं शून्यमसदि-
तुष्यते । तदुभयं नासीत् किन्तु काचिदव्यक्तावस्थामीत् । सा च विस्पष्टत्वाभावात् सदसती
जगदुत्पादकत्वेन सद्भावात् नाप्यसती ।”—तैत्तिरीयब्राह्मण—सायणभाष्य—II. 8. 9. 3.

Then the Self-born
Lord appeared

ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

महाभूतादि वृत्तीजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥६॥

Prose.—ततः भगवान् अव्यक्तः वृत्तीजाः तमोनुदः स्वयम्भुः इदं महाभूतादि व्यञ्जयन् प्रादुरासीत् ।

Beng.—তাহার পর বাঞ্ছন্বিত্যেব অগোচর সৃষ্টিবিষয়ে অব্যাহতশক্তি প্রকৃতি-
প্রেরক ভগবান স্বয়ম্ভু এই মহাভূতাদি প্রকাশিত করিয়া আবির্ভূত হইলেন ।

Eng. Equiv.—स्वयम्भू—Self-existent. भगवान्—Divine. अव्यक्त—in-

discernible. व्यञ्जयन्—making discernible. महाभूतादि—the great elements and the rest. इत्तौजाः—with irresistible creative power. प्रादुरासीत्—appeared. तमोनूदः—dispelling the darkness, controlling the Primal Material Cause.

Eng.—Then the divine Self-existent (Svayambhū, Himself) indiscernible, (but) making (all) this, the great elements and the rest, discernible, appeared with irresistible (creative) power, dispelling the darkness.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—अथ किमभूदित्याह । ततः स्वयम्भूभंगवानित्यादि । (ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयम्भूः परमात्मा (स्वयं भवति स्वेच्छया शरीरपरिग्रहं करोति न त्वितरजीववत् कर्मायत्तदेहः । तथा च श्रुतिः—“स एकधा भवति द्विधा भवतीति” । भगवान् ऐश्वर्यादिमयः ।) (अव्यक्तः बाह्यकरणागोचरः योगाभ्यासावसेयः इति यावत् । इदं महाभूतादि, आकाशादीनि महाभूतानि, आदियहणात् महदादीनि च । व्यञ्जयन् अव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण, ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् । इत्तौजाः, इत्तम्, अप्रतिष्ठतमुच्यते,) अत एव “इत्तिसर्गतायनेषु क्रमः” इत्यत्र ‘इत्तिः अप्रतिष्ठातः’ इति व्याख्यातं जयादित्येन । (इत्तम् अप्रतिष्ठतम् भीजः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य सः तथा । ‘तमोनूदः’ प्रकृतिप्रेरकः । तदुक्तं भगवद्-गीतायां—“मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम्” इति । प्रादुरासीत् प्रकाशितो बभूव । तमोनूदः प्रलयावस्थावसकः इति तु मेधातिथिमीविन्दराजी ॥ ६ ॥

Notes on Kulluka

(1) स्वयम्भवति.....कर्मायत्तदेहः ।—Here Kulluka interprets स्वयम्भू as the Supreme Soul Who can assume any form according to His Will. Other beings of this creation (including ब्रह्मा) assume forms according to their acts. Compare—“कर्मवतां धूमसाग्रेण प्रितलोकं गतानामुपभोगेन कर्मक्षये सति पूर्वकृतसुकृतदुष्कृतानुसारेण ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु पुनरुत्पत्तिः । तथा च श्रुतिः—“रमणीय-चरणाः रमणीयां योनिमापद्येरन्” “कपूयचरणाः कपूयां योनि”मिति ।” (वेदान्तपरिभाषा—काशीसंस्करण, पृ: ३७८). Compare the following stanza of भट्टहरि—
“ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे विष्णुर्येन दशावतारगह्वरे क्षिप्तः सदा सञ्जटे ।
रुदो येन कपालपाणिपुटके भिष्माटनं कारितः सूर्यो भामाति नित्यमेव गगने तथैव नमः कर्मणे ॥”

(2) तथा च श्रुतिः।—The reading in the कान्दीग्योपनिषत् (VII. 26. 2) is 'विधा भवति' and not 'द्विधा'. Compare—"स विद्वान् प्राक् सृष्टिप्रमेदात् एकधैव भवति एकधैव च सन् विधादिभेदैरनन्तभेदप्रकारी भवति सृष्टिकाले, पुनः संहारकाले मूलमेव स्वं पारमार्थिकमेकधाभावं प्रतिपद्यते" (शाङ्करभाष्य) ।

(3) भगवान्—See our notes on Kullōka St. II. (1).

(4) योगाभ्यासावस्यः—योग is defined as "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" (पातञ्जल-योग-सूत्र—I. 2. There is another Yoga as well defined as—"योगः कर्मसु कौशलम्")—Can only be known by Yoga.

(5) आकाशादीनि.....महादादीनि च। The five great elements, viz., आकाश, वायु, अपि, जल and पृथ्वी। The word आदि in the word 'महाभूतादि' has been used to include महत्, etc. महत् is the great principle, also known as समष्टि बुद्धि or समष्टि चित्तःकरण. It is the Cosmos, the Universal Mind. For the order of creation, see Appendix.

(६) वृत्तम् अप्रतिवृत्तम्.....जयादित्येन। वृत्तम् means 'unobstructed'. So Jayāditya while commenting on Pāṇini-sūtra "वृत्तिसर्गतायेष क्रमः" (I. 3. 38) has explained वृत्ति as 'अप्रतिघात' (non-obstruction).

N. B.—In the 'काशिकावृत्ति' the word 'अप्रतिवृत्त' is found instead of 'अप्रतिघातः'. Moreover, the commentary is of double-authorship, being written by वामन and जयादित्य. Kullōka refers to जयादित्य alone. Compare—"वृत्तिरप्रतिवृत्तः। सर्ग उत्साहः। तायनं स्वीतता। वृत्तौ तावत् ऋत्विष्य क्रमते बुद्धिः" (काशिका) ।

(7) तमोनुदः.....सचराचरम्।—'तमोनुदः' means 'director of Prakṛti'. So it is said in Bhagavadgītā—"Under my direct guidance the प्रकृति brings forth this Universe." Compare "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम्। हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥"—Gītā, IX. 10.

(8) तमोनुदः, etc.।—But Medhātithi and Govindarāja explain तमोनुदः as 'destroyer of the state of dissolution.'

Extracts from other Commentaries

"अव्यक्ती ध्यानयोगाभ्यासभावनावर्जितानामप्रकाशः अथवा अव्यक्तमिदमित्येवं पठितव्यम् ।

इदमव्यक्तावस्थं व्यञ्जयन् स्थूलरूपैर्विकारैः प्रकाशमानयन् । यदिच्छया पुनर्जगत् प्रादुर्भवति । प्रादुरासीत् प्रादुःशब्दः प्राकाश्ये । तमोनुदः तमो महाप्रलयावस्था तां नुदति विनाशयति पुनर्जगत् सृजत्यतस्तमोनुदः । महाभूतानि पृथिव्यादीनि । आदिग्रहणात् तद्गुणाः शब्दादयो गृह्यन्ते ।—मेधातिथिः ।

“अव्यक्तः उपनिषच्छब्दातिरिक्तप्रमाणागमः । तथा च श्रुतिः—तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इति ।—राघवानन्दः ।

Remarks

Bühler translates ‘तमोनुदः’ after Govindarāja.

By the word ‘महादौनि’ Kullōka refers to the 25 elementary principles recognized by the Sāṅkhyas :—Compare “सुलप्रकृतिरविकृति-महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकम् विकारी न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” ॥ ३ ॥ सांख्य-कारिका ।

The creation was nothing but the manifestation of that Supreme Soul

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवो ॥७॥

Prose.—योऽसौ अतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मः अव्यक्तः सनातनः सर्वभूतमयः अचिन्ताः स एव स्वयमुद्भवो ।

Beng.—যিনি অতীন্দ্রিয় মনের গ্রাহ্য, সূক্ষ্ম, অব্যক্তরহিত, সনাতন, সর্বভূতময় এবং অচিন্ত্য তিনিই মহাদানিকার্যরূপে প্রাকৃত হউলেন ।

Eng. Equiv.—अतीन्द्रियग्राह्यः—who can be perceived by the internal organ (mind). सूक्ष्मः—subtile. अव्यक्तः—indiscernible. सनातनः eternal. सर्वभूतमयः—who contains all created beings. अचिन्त्यः—inconceivable. उद्भवो—shone forth.

Eng.—He who can be perceived by the internal organ (alone), who is subtile, indiscernible, and eternal, who contains all created beings and is inconceivable, shone forth of his own (will).

कुक्षूकभङ्गता मन्वर्थमुक्तावली—योऽसाविति । (योऽसाविति सर्वनामहयेन सकललोकवेद-पुराणेतिहासादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । अतीन्द्रियग्राह्यः इन्द्रियमतीत्य वर्तते इत्यतीन्द्रियं मनः तद्ग्राह्य इत्यर्थः । यदाह व्यासः—“नैवासी चक्षुषा ग्राह्यो न च श्रितेरपीन्द्रियैः ।

मनसा तु प्रसङ्गेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिनः” ॥ सूक्ष्मः बहिरिन्द्रियागोचरः, अन्यतः, व्यक्तिः अवयवः सद्रहितः, सनातनः नित्यः, सर्वभूतमयः सर्वभूतात्मा अत एवाचिन्त्या इत्यतया परिकेत्तुमशक्यः । स एव स्वयमुद्भूतो महद्वादि कार्यरूपतया प्रादुर्भव ॥ उत्पूर्वो भातिः प्रादुर्भावे वर्तते, धातूनामने-कार्यत्वात् ॥ ७ ॥

Notes on Kulluka

(1) योऽसौ.....निर्दिशति ।—By the two pronouns Manu here refers to the Supreme Soul so well-known in the Vedas, Purāṇas, Itihāsa, etc.

(2) अतौन्द्रियं मनः ।—Here Kullūka says that Mind is not a sense-organ (इन्द्रिय). But Manu calls it उभयेन्द्रिय (i.e., both बुद्धौन्द्रिय and कर्मेन्द्रिय). Compare—“एकादशं मनो ज्ञेयं स्वर्गणेनोभयात्मकम्” (मनुसंहिता, II. 92.) According to some, the mind is not a sense-organ. Compare—“न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति । “मनःषष्ठानौन्द्रियाणि” इति भगवद्गीतावचनं प्रमाणमिति चेत् न, अनिन्द्रियेनापि मनसा षट्संख्यापूरणविरोधात् । न हि इन्द्रियगत-संख्यापूरणम् इन्द्रियेणैव इति नियमः । “यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति” इत्यत्र ऋत्विगगतपञ्चत्वसंख्याया अशृत्विजापि यजमानेन पूरणदर्शनात् । “वेदानध्यापयामास मह्यभारतपञ्चमान्” इत्यादौ वेदगत-पञ्चत्वसंख्याया अवैदेनापि भारतेन पूरणदर्शनात् । “इन्द्रियेभ्यः परा स्मर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः” इत्यादिश्रुत्या मनसोऽनिन्द्रियत्वापत्तेयं—(वेदान्तपरिभाषा, प्रत्यक्षपरिच्छेद) ।

(3) So Vyāsa has said—“He cannot be known by the eye nor by the remaining sense-organs. Men of subtle insight only know him by their tranquil mind.”

(4) इयत्तया परिकेत्तुमशक्यः—Cannot be measured by any limit.

(5) महद्वादि कार्यरूपतया प्रादुर्भव—manifested Himself as महत्, etc. which are the effects of the मूलप्रकृति ।

(6) उत्पूर्वो.....अनेकार्थत्वात् ।—The root भा preceded by the prefix उत् means ‘manifestation’; because a root has a number of

N. B.—The grammarians hold that all meanings are implicit in the root the prefixes only make them explicit. Compare—“धातूनामुपसर्गण ये अर्थाः प्रतीयन्ते ते सर्वेऽपि तेषां स्वार्था एव । उपसर्गाणां पुनरभिव्यञ्जकत्वम् । यदाह भाषः—“धातूलौनमुपसर्ग इवार्थम्” (X. 15)”—नारायण on कुमारसम्भव I. 26.

Extracts from other Commentaries

“सर्वाणि भूतानि मया सृष्टव्यानि इत्येवंभावितचित्ती भूतात्मैव सम्पन्नः सर्वभूतमय इतुष्यते । यथा सन्मयी घटो सङ्घिकारत्वात् सङ्घिरारब्धशरीर एव यः कश्चित् किञ्चित् अत्यन्तं भावयति स तन्मय इत्यापचारादुच्यते । यथा स्त्रीमयीऽयं पुरुषः ऋङ्मयी यजुर्मय इति । अथवा अद्वैतदर्शनेनैव चेतनाचितनानि भूतानि प्रथक्त्वेन न सन्ति । तस्यैवायं विवर्तः । अती विवर्तानां भूतमयत्वात् तस्य तस्याभेदात् युक्तमेव तन्मयत्वम् । कथं पुनरेकस्य नानारूपविवर्तितोपपत्तिरेकत्वाद्विरोधिनी । उच्यते । एवमाहुर्विवर्तवादिनो यथा समुद्रात् वायुनाभिहता ऊर्मयः समुत्तिष्ठन्ति ते च न ततोऽभिपद्यन्ते नापि लिप्यन्ते सर्वथा भेदाभेदाभ्याम् अनिर्वाच्या, एवमयं ब्रह्मणो विश्वविवर्तः”—मेधातिथिः ।

Remarks

अव्यक्तः—व्यक्तिः (अवयवः) अस्य अस्तीति व्यक्तः “अर्थ आदिभ्योऽच” (५।३।१२७) । अवाक्तः इति अव्यक्तः ।

सनातन—सना (सदा) भव इति सना + टा (तुट् च)—“सायं चिरं प्राङ्गे प्रगोऽव्ययेभ्यष्टु-टुलौ तुट्, च” (४।३।२३) । Alt. form—सदातनः । Compare—“न तथा यथा धर्माधर्मवशात् संसारिणीऽन्ये जायन्ते ‘योऽसावतीन्द्रियग्राह्य’ इत्यादि क्षृतः”—(शाङ्करभाष्य—मुण्डकोपनिषत्—I. 1).

First He created the waters

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिष्टक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ ८ ॥

Prose.—सः स्वात् शरीरात् विविधाः प्रजाः सिष्टक्षुः आदौ अपः एव ससर्ज, तासु (च) बीजम् अवासृजत् ।

Beng.—जेहे ज्वराञ्चा श्रीव शरीर इहेते विविध प्रजा सृष्टि करिते हेक्कूक इहेय

অভিধানপূর্বক প্রথমে জন সৃষ্টি করিয়াছিলেন এবং পরে তাহাতে নিজ বীজ নিক্ষেপ করিয়াছিলেন ।

Eng. Equiv.—অভিধ্যায়—with a thought. স্বাত্—own. সিসৃচ্চুঃ—desiring to produce. বিবিধাঃ—of many kinds. প্রজাঃ—beings. সসৃজ্—created. বীজম্—seed. অবাসৃজত্—placed.

Eng.—He, desiring to produce beings of many kinds from His own body, first with a thought created the waters, and placed His seed in them.

কৃষ্ণকমহঙ্কতা মন্বর্থমুক্তাবলী—সংঃঅভিধ্যায়তি । (সুঃ পরমাత్মা নানাবিধাঃ প্রজাঃ সিসৃচ্চুঃ অভিধ্যায়, আপো জায়ন্তামিত্যধিধ্যানমাব্ধেণ অপ এব সসৃজ্ । অভিধ্যানপূর্বিকাং সৃষ্টিং বদন্তী মনোঃ প্রকৃতিরেব অর্চননা স্যতন্বা পরিণমতে ইত্যর্থং পশ্বী ন সম্মতঃ । কিন্তু ব্রহ্মইব অব্যাকৃত-শক্ত্যাत्मনা জগৎকারণমিতি বিদণ্ডিবেদান্তসিদ্ধান্ত এবাভিমতঃ প্রতিभाति ।) তথা চ ছান্দোগ্যোপ-নিষত্—“তদে অত বহু স্যাং প্রজায়েয” ইতি । অত এব শারীরকমূহকতা ব্যাসিন সিদ্ধান্তিতম্—“উচ্চৈতর্নোশব্দম্” ইতি । উচ্চৈতরৌচ্চণশ্রবণাৎ ন প্রধানং জগৎকারণম্ ; অশব্দং, ন বিদ্যতে শব্দঃ শ্রুতির্যস্য তদশব্দমিতি সূত্রার্থঃ । স্বাত্ শরীরাত্ অব্যাক্তরূপাত্ ; অব্যাক্ততমেব ভগবদ্ভা-স্করীয়বেদান্তদর্শনে প্রকৃতিঃ, তদেব চ তস্য শরীরম্ । অব্যাক্ততশব্দে ন পশ্চভূত-বুদ্ধৌন্দ্রিয়-কর্মেन्द्रিয়-প্রাণমনঃকর্মাविद्यावासना এব সূত্ররূপতয়া শক্ত্যাत्मना स्थिता अभिधीयन्ते । অব্যাক্ততস্য চ ব্রহ্মণা সহামিदমেদস্বৌকারাত, ব্রহ্মাভৈতম্ । শক্ত্যাत्मना চ ব্রহ্ম জগদ্রূপতয়া পরিণমতে, ইতুঃভয়মপুঃপপদ্যতে । আদৌ, স্বকার্যভূমিব্রহ্মাণ্ডসৃষ্টিঃ প্রাক্ । অপাং সৃষ্টিশ্যেয়ম্ মহদব্জ্জ্বারতন্বাবক্রমেণ বোজ্যয়া । ‘মহামূতাদি ব্যভূতয়ন’ ইতি পূর্বাभिधानাত্, অনন্তরমপি মহদাদিসৃষ্টের্বদ্যমাণত্বাত্ । (তাসু অপসু বীজং শক্তিরূপং আরাপিতবান্ ॥) ৮ ॥

Notes on Kullōka

(1) আপো.....সাব্ধেণ ।—With this thought only—‘Let there be waters.’

(2) অভিধ্যানপূর্বিকাং.....ন সম্মতঃ ।—Manu, who says that the thought (অভিধ্যান) (of the Supreme Soul) preceded the creation, does not endorse the view of those (the Sāṅkhyas) who say that

the unconscious and independent प्रकृति evolves herself as the universe. Some editions read—‘अचेतनाऽस्वतन्त्रा’—evidently, the, लुप्त अकार in अस्वतन्त्रा is a misprint. अचेतना स्वतन्त्रा should be the proper reading. Or, possibly due to inadvertence (and analogy with अचेतना) the unwarranted ‘अ’ was put in by some pedantic scribe. The Sāṅkhya view is that non-conscious and independent Prakṛti transforms herself in the form of the world.

N. B.—According to Sāṅkhya-system the Primordial Matter (प्रधान or प्रकृति) which consists of the three essential elemental qualities,—Sattva, Rajas and Tamas,—and which is unconscious, is the independent material cause of the universe. She creates when she acts, and this action is generated in her by the proximity of Puruṣa who is pure and unsullied by any outer object. Śaṅkara quotes their view as follows :—

“तत्र सांख्याः प्रधानं विगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमाना आहुः—यानि वेदान्त-वाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्तीत्यवोचन्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत् प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते । एवं सर्वज्ञत्व-मप्युपपद्यते ।.....अपि च प्रधानस्य अनेकात्मकस्य परिणामसम्भवात् कारणत्वापत्तिर्न दादिवत् नासंज्ञतस्य एकात्मकस्य ब्रह्मणः”—(शाङ्करभाष्य, I. 1. 5).

(3) किन्तु ब्रह्मैव.....प्रतिभाति ।—But rather it seems that Manu supports the view of the Tridandīn school of Vedānta (of Bhāskara-cārya) which says that it is Brahman the Supreme Soul Who by means of His Unmanifested Power is regarded as the Material Cause of the universe. Bhāskara advocated the theory of the real evolution or transformation of Brahman—भास्कररीयास्तु चिदचिदंशविभक्तं ब्रह्मद्रव्यमचिदंशेन विक्रियते” (सर्वार्थसिद्धि, १।२७) । Cf.—“Bhāskara believes in real evolution (pariṇāma). He regards the illusion theory (of Śaṅkara) as baseless and traces it to Budd’ist influence (‘माहायानिक-बौद्धाद्यितं मायावादम्’—१।१।२५ ; also cf. २।१।२४). He holds that the world of matter has real existence, though it is essentially of the same nature as Brahman. When matter acts on Brahman, it serves as a limiting

adjunct in the form of body and senses and results in the rise of the individual souls. He admits of the reality of upādhis and does not trace them to avidyā. The jīva is naturally one with Brahman, while its difference is due to limitations (“जीवपरयोश्च स्वाभाविकोऽभेदोपाधिकस्तु भेदः”—४।४।४) ।

Compare and contrast also the inimitable शाङ्करभाष्य on—“तदभिध्यानादेव त तल्लिङ्गात् सः” (ब्रह्मसूत्र, II. 3. 13). “किमिमानि विद्यदादौनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान् सृज्यन्त्याहोस्वित् परमेश्वर एव तेन तेनात्मनाऽवतिष्ठमानोऽभिध्यायन्तं तं विकारं सृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत् स्वयमेव सृजतीति । कुतः ? आकाशादायुर्वीथोरग्निः” इत्यादि स्वातन्त्र्यश्रवणात् । नन्वचेतनानां स्वतन्त्राणां प्रवृत्तिः प्रातर्पणा, नैष दीपः—“तत्तेज एष्यत” “ता आप एष्यन्त” इति च भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—स एव परमेश्वरमेव तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायन्तं तं विकारं सृजतीति । कुतः ? तल्लिङ्गात् । तथा हि शास्त्रम्—“यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवीं न वन्दे यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरं यमयात”—इत्येव जातीयकं साम्यघाणमिव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति ।”

N. B.—The word ‘Tridaṇḍin’ usually denotes an ascetic who wears three staves (दण्ड) tied together. Manu in Chap. XII says, that man only deserves the name ‘Tridaṇḍin’ who keeps a three-fold control (daṇḍa) over himself. Compare—“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते निहिता बुद्धौ विदग्धीति स उच्यते ॥”—Manu, XII. 10.

Of course, the literal meaning Tridaṇḍin is very simple. It may refer to any class of religious mendicant (Sannyāsin) who has renounced all worldly attachments and who carries three long staves tied together (so as to form one) in his right hand. The three staves are symbolic of his control over mind, speech and —body (or thought, word and deed) as described by Manu. These sannyāsins may belong either to the Monistic school of Śaṅkara or to the dualistic school of Mādhva, since sannyāsins of all these schools are actually found to carry three staves. But still the expression ‘विदग्धिर्वेदानसिद्धान्त’ is technically used here to refer to the

Bhāskara school. Bhāskara calls himself—विदण्डी—“अतु च मननादौ विदण्डयज्ञापवौतादिनियमादुत्तमाश्रमः” etc. (भास्करभाष्य, काशी सं, पृ: २०८)—“विदण्डपक्षेऽपुपपन्नत्वात्” (भास्करभाष्य, पृ: २०८). It seems that Manu prescribed three staves merely as symbolic which later on Bhāskara took up as the characteristic symbol (or sign) to denote his own school. There is no reason, however, to believe that in Manu's time Bhāskara's theory of Bhedābheda was actually current. Bhāskara has been referred to by Udayana in his Nyāyakusumāñjali—as “ब्रह्मपरिणतरिति भास्करगोत्रे युज्यते” and by Vardhamāna in Kusumāñjali-Prakāśa as—“भास्करस्त्रिदण्डिमतभाष्यकारः”. This theory of Brahman's real transformation (as advocated by Bhāskara) has no sanction of Manu who conforms to the real Upaniṣadic standpoint (as adumbrated by Śaṅkara). We cannot, therefore, agree with Kulloka that here Manu has referred to the Bhedābheda theory or the real transformation of Brahman through Its body (i.e., Primordial Matter)—as found in the Tridaṇḍin school of Bhāskara. On the other hand, the original sloka very clearly refers to the simple Upaniṣadic theory that it is conscious Brahman (and *not* unconscious Prakṛti) that is the Universal Cause—this is the view of Śaṅkara-Vedānta.

(4) तथा च.....प्रजायिष्य ।—So it is said in the छान्दोग्योपनिषत् (VI. 2. 3). “He thought, I shall be many, I shall be born”—Compare—“तत् सत् एवैत ईचां दर्शनं कृतवत् । अतः न प्रधानं सांख्यपरिकल्पितं जगत्कारणम् । प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । इदं तु सच्चित्तनमीक्षितत्वात् । तत् कथमेवेत इत्याह—बहु प्रभूतं स्या भवेयं प्रजायिष्य प्रकर्षेनोत्पद्येय ।”—(शाङ्करभाष्य) ॥

(5) अत एव.....इति सूत्रार्थः ।—“ईक्षतेर्नाशब्दम्” (ब्रह्मसूत्र, I. 1. 5). Compare—“न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं ज तः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वग्रयितुम् । अशब्दं हि तत् । कथम् अशब्दत्वम् ? ईक्षतेः—ईक्षितत्वश्रवणात् कारणस्य । कथम् ? एवं हि श्रूयते “सदेव सीमादमय आसीदिकमेवाहितौयम्” इत्युपक्रमेण “तदेवेत बहु स्या प्रजायिष्येति तच्चैजीऽसृजत” इति । तत्रेदंशब्दवाचा नामरूपव्याकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मना-

वधार्यं तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाचास्य ईक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः सृष्टृत्वं दर्शयति ।” (शाङ्कर-भाष्य). Hence प्रधान is not the independent prime cause of this universe as there is no Vedic authority to support. But Brahman is the independent Efficient and Material Cause because the Veda attests it.

(6) अव्याकृतमेव.....शरीरम् ।—According to the Vedānta philosophy as preached by Bhāskarācārya, the प्रकृति which is identical with unmanifested Matter (अव्याकृत) is the body of the Brahman. See our notes on Kullūka Śt. 15 (13). Rāmānuja also holds a similar view that Prakṛti (non-conscious Matter) and jīva (conscious individual selves) constitute the body of Brahman.

N. B.—The exact date of Bhāskarācārya is not known with certainty. He, however, flourished after the great Śaṅkarācārya and commented on the Brahmasūtras of Bādarāyaṇa with the sole objects of attacking Śaṅkara. Compare—“स्वाभिप्रायसंग्रहत्वा स्वाभिप्रायप्रकाशनात् । व्याख्यातं यैरिदं शास्त्रं व्याख्येयं तन्निरुक्तये ॥” Also —“मायावादं व्यावर्णयन्तो लोकां व्याप्नोह्यन्ति”—on—I. 4. 25. Bhāskarācārya's doctrine is भेदाभेदवाद —(the doctrine of simultaneous identity and non-identity). So he says that ब्रह्म is both साकार and निराकार । Compare—“भेदाभेदरूपं ब्रह्मति समधिगतम् । इदानीं भेदरूपमभेदरूपं चीपास्यम् उत उपसंहृतसमस्तभेदम् अभिन्नम् सङ्गच्छन्बोधरूपम् उपास्यम् इत्ययमंशो विचार्यते ।.....अथ पूर्वपक्षवादी मन्यते साकारं निराकारं च ब्रह्मीपास्यम् उभयावगमात्, कारणान्मना प्रपञ्चान्मना च ब्रह्मावस्थितम् । यथावस्थितवस्तूप्राप्तं च युक्तम् । एवं प्राप्ते अभिधीयते । नोभयलिङ्गं ब्रह्मीपास्यम् प्रपञ्चाकारेण साकारं निराकारं च । लिङ्गं लक्षणं चिह्नमुच्यते । निराकारमेवोपास्यम् शुद्धं कारणरूपम्”—(भास्करभाष्य, III. 2. 11). Also compare—“ननु भेदाभेदौ कथं परस्परविरुद्धौ सम्भवेतां, नैष दोषः, प्रमाणश्चेत् प्रतीयते को विरोधीऽयमुच्यते । विरोधे चाविरोधे च प्रमाणं कारणं मतम् ॥”—(भास्करभाष्य, II. 1. 25).

Bhaṭṭoji Dikṣita in his वेदान्ततत्त्वविवेकटीकाविवरण says “भट्टभास्करसु—

भेदामेदवेदान्तसिद्धान्तवादी” । Bhāskara himself says that he is a follower of Upavarṣācārya, who is traditionally acknowledged as the preceptor of Pāṇini (vide, Kathāsaritsigara of Somadeva, Bṛhatkathāmañjarī of Kṣemendra, etc.) and who has been quoted by Śaṅkara in Brahmasūtrabhāṣya (I. 3. 28). He has often been identified with the Vṛttikīra whose views have been referred to by Śaṅkara in his commentaries ; and late MM. Kuppuswami Śāstrī of Madras also tried to identify him with Bodhāyana (the founder of the Viśiṣṭādvaita school as claimed by Rāmānujācārya in his introduction to the Śrībhāṣya) on the authority of a passing note of Vedānta-deśika of dubious import. Bhāskara's quotations are to the following effect—“उपवर्षाचार्यागमाच्च” (भा. भा. चौखाम्बा सं, पृ: ६२)—“उपवर्षाचार्यस्य शास्त्रसम्प्रदायप्रवर्तकस्य (पृ: १३४) ।

[For further details, vide 'Brahman and the World' by A. Śāstrī—Journal, of the Department of Letters, Vol. XXVIII, 1935].

Bhāskara, in his turn has been criticized by Vācaspati in his Bhāmati (II. 1. 14). Vācaspati's date is 841 A. D. So Bhāskara flourished sometime between the eighth and the first quarter of the ninth century A. D. Some, however, hold that he was an earlier contemporary of King Bhoja (C. 996 A.D.). But Vācaspati's date is fixed (middle of the ninth century A.D.), and it is certain Bhāskara preceded him.

(7) अव्याकृतशब्दं न.....अभिधीयन्ते ।—The word अव्याकृत refers to the following things which keep their subtle existence as force (शक्ति) :—
 (1) the five great elements (महाभूत), i. e., आकाश, वायु, अग्नि, जल and पृथ्वी ; (2) the five organs of perception (ज्ञानेन्द्रिय) i. e., श्रोत्र, लक्ष्, अक्षुः, रसना, घ्राण ; (3) the five organs of action (कर्मेन्द्रिय), i. e., वाक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थ, (4) the five principles of life (प्राण) i. e., प्राण, अपान, समान,

व्यान, उदान ; (5) the mind (मनस्) which is defined as “तदेव सुखदुःखादुपलब्धि-
साधनं इन्द्रियं प्रतिज्ञीवं भिन्नमण नित्यं च” (तर्ककौमुदी) ; (6) कर्म—actions—
which may be of three kinds—सञ्चित, क्रियमाण, प्रारब्ध or of six kinds—नित्य,
नैमित्तिक, काम्य, निबिद्ध, प्रायश्चित्त, उपासना । (7) अविद्या or ignorance (अज्ञान).
Compare “तत्कारणं यदज्ञानं सकार्यं सद्विलक्षणम् । अवस्तित्युच्यते सन्निर्यस्य बाधा
प्रदृश्यते ॥ (सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रह—३०१) ; (8) वासना—subtle impressions.

(8) अव्याकृतस्य च.....उपपद्यते । And the अव्याकृत (or प्रकृति) is
both different from and identical with ब्रह्म ; and this is in keeping
with the doctrine of ब्रह्मादित (say, of Bhāskaracārya). It may also be
explained otherwise, that ब्रह्म with माया (शक्ति) as its condition
or associate (उपाधि) evolves itself as the world. This explanation
accords with Śaṅkara school (of अवतर्कवाद) of Vedānta. So both the
views are reconciled here.

N. B.—We take शक्ति in the sense of माया. According to Śaṅkara
the अव्याकृत is ईश्वर. Compare “मायोपहितचेतस्य सामासं सत्त्वर्द्धितम् । सर्वज्ञत्वा-
दिगुणकं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् । अव्याकृतं तदव्यक्तमौष इत्यपि गीयते ॥” (सर्ववेदान्त-
सिद्धान्तसारसंग्रह—३१९).

(9) आदौ.....प्राक् ।—आदौ means in the ‘beginning’ i. e., before the
creation of the Egg, the field of Brahman’s work.

(10) अपां सृष्टिः.....वक्ष्यमाणत्वात् ।—The creation of waters is to
be understood as having taken place in order of महत्, अहङ्कार, पञ्चतन्मात्र
because it has been previously said (in St. 6)—‘he made manifest
the great elements, etc..’ and also because, the creation of महत्, etc.,
shall be described later on” (in St. 14).

For detailed discussion about the order of creation. see our notes
on Kullāka St. 15.

Extracts from other Commentaries

‘शरीरात् स्नात्, यत् तेन गृहीतं शरीरम् अहेतदर्थेन प्रधानमेव । तस्येदं शरीरं

सदिच्छानुवर्तितात् स्वतःशरीरनिर्माणहेतुत्वाच्च । सर्वलोकानां शरीरं किं भौतिकेन व्यापारेण कुट्टालखननादिना ससर्ज ? नेत्याह ; अभिधाय इति ।...अत्रेत्यं चोच्यते पृथिव्यादीनां तदानीमभावात् अपां सृष्टानां क आधारः ? अन्येभ्य इदमुच्यते, सृष्टरपि परमेश्वरस्य गृहीतशरीरस्य क आधार इत्यपि वाच्यम् । अथ विलम्बेऽन्यतिशययोगात् अन्येव सा कर्तृशक्तिरसङ्गचोद्या प्रकृतधर्मसामान्येन इत्येवम् ? एष्वपि द्रष्टव्यम् ।"—मेधातिथिः ।

Remarks

Compare—"यश्चिदापो महिना पयंपश्यद्दृष्टं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् । यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्य देवाय हविषा विधेम ॥८॥—Rv. X. 12'.

He was born as Brahman, the progenitor of the whole world.

तदण्डमभवद्गैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥८॥

Prose.—तत् (बीजम्) हैमं सहस्रांशुसमप्रभम् अभवत् । तस्मिन् स्वयं (परमात्मा) सर्वलोकपितामहः ब्रह्मा जज्ञे ।

Beng.—(सृष्टे (बीज) सृष्टर्गनिर्मितेन अण्डेन विभुक्त एव सृष्टेऽव अण्डे उज्ज्वल एकटि अणुरूपे परिणत कटेयाह्लि । सृष्टे अणु तिन अणु (पदमात्रा) सर्वलोकपितामह अणु-रूपे उरपन्न कटेयाह्लिनेन ।

Eng. Equiv.—तत्—that seed. हैमं—golden. सहस्रांशुसमप्रभम्—in brilliancy equal to the sun. जज्ञे—was born. स्वयं—Himself. सर्वलोकपितामहः—the grand progenitor of the whole world.

Eng.—That (seed) became a golden egg, in brilliancy equal to the sun ; in that (egg) he himself was born as Brahman, the progenitor of the whole world.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—तदण्डमभवद्गैममिति । (तद् बीजं परमेश्वरेच्छया हैममण्डमभवत् । हैममिव हैमम् ; शुद्धिगुणयोगात्, न त हैममेव । तदीयैकशकलेन भूमि-निर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वात्, भूमेश्वरैकमत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् उपचाराशयवत् । सहस्रांशुः आदित्यः, तत्सुखप्रभम् । तस्मिन् अण्डे द्विरण्डगर्भौ जातवान् ;) यिन पूर्वजन्मनि द्विरण्डगर्भौऽहमस्मीति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासना कृता, तदीयं त्रिंशुशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयं परमात्मेव

हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः । (सर्वलोकानां पितामहः जनकः, सर्वलोकपितामह इति वा तस्य नाम । ॥ ८ ॥)

Notes on Kulluka

(1) हैमनिव.....उपचाराश्रयणम् ।—Kullōka says that the epithet 'golden' is to be taken figuratively. (उपचारः) as it conveys the idea of purity, and not actually golden. Because in the 13th stanza it will be said the Earth was made by one part of that Egg. Now if the Egg, which is the material cause, be golden,—then the Earth (its effect) shall also be the same. Compare "कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते" (as is the cause so is the effect). But it is attested by perception that the Earth is not golden.

(2) तस्मिन् षण्डे हिरण्यगर्भो जातवान् ।—Here Kullōka interprets ब्रह्मा as हिरण्यगर्भः ।

N. B.—In the Vedānta Philosophy हिरण्यगर्भः is the name of the Consciousness as limited by the Cosmic Mind, the Great Principle. It is akin to the महत्त्व of the Sāṅkhya Philosophy, but conscious. In the शौचाध्याय of तैत्तिरीयोपनिषत्, हिरण्यगर्भः has been spoken of as the शब्दब्रह्म or सगुणब्रह्म. He is described as 'मनसां पतिः' 'व्याहृत्यात्मा ब्रह्म'. हिरण्यगर्भः is the first Created Being as different from ब्रह्मा, विष्णु and रुद्र । Compare "हिरण्यगर्भो नाम मूर्तिवयादन्यः प्रथमो जीवः । "स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्मायै समवर्तत" ॥ "हिरण्यगर्भः समवर्ततायै इत्यादिश्रुतेः"—(वेदान्तपरिभाषा) । हिरण्यगर्भः is known as कार्यब्रह्म. Also compare—"ब्रह्मा देवानां प्रथमः सखभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता" (मुख्योपनिषत्—I. 1).

(3) येन पूर्वजन्मनि.....प्रादुर्भूतः ।—The Supreme Soul was born as हिरण्यगर्भः, He having entered the individual (jīva), as delimited by the subtle body of हिरण्यगर्भः) who in his previous birth worshipped Him (the Supreme Soul) contemplating himself as different from and

identical with Brahman—with this idea—‘I am Hiraṇyagarbha’. Thus हिरण्यगर्भोऽहमस्मि = नित्य-युद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावः अहं हिरण्यगर्भोऽस्मि ।

N. B.—The Indian philosophers believed in the theory of the transmigration of soul. The Vedāntists hold that the cycle of creation is अनादि (without beginning) but not अनन्त (endless) ; because the cycle will cease for that man who shall attain Salvation. So हिरण्यगर्भ and other beings have been born many times in the past and shall be born again in the future. For the definition of लिङ्गशरीरं vide “तैसापचौकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयावानिर्वाहकं मीक्षपर्यन्तं स्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मन्द्रियपञ्चक्रप्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तं—“पञ्चप्राणमनो-बुद्धिदर्शनेन्द्रियसमन्वितम् । अपचौकृतभूतोक्तं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥ इति । तत्र द्विविधं परमपरं चेति । परं हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरम् । अपरम् अस्माददिलिङ्गशरीरम् । तत्र हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरम् महत्तत्त्वं अस्माददिलिङ्गशरीरम् अहङ्कार इत्याख्यायते”—(वेदान्तपरिभाषा विषयपरिच्छेद) । Hiraṇyagarbha is Consciousness limited by the sum-total of subtle bodies (लिङ्गशरीरं or सूक्ष्मशरीरं) including the Cosmic Mind (समष्टिमनः).

Extracts from other Commentaries

“कथं तर्हि स्वयं जज्ञे स्वयंभूतश्च तत्र ब्रह्मोच्यते । नैष दोषः, पितृनाम्ना पुत्रो व्यपदिश्यते । आत्मा जज्ञे आत्मन इति ।”—मेधातिथिः ।

Remarks

For general idea of Stanzas 8, 9. Compare—“आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासि । ता अकामयन्त कथं नु प्रजायेमहौति । ता अश्याम्यंस्तासपोऽतप्यन्त, तासु तपसास्रामानासु हिरण्यमाण्डं सम्बभूवाज्ञातोऽतर्हि संवत्सर आसि । तदिदं हिरण्यमाण्डं यावत् संवत्सरस्य वेला तावत् पर्यवसत । १ ॥ ततः संवत्सरे पुरुषः समभवत् ।”—शतपथब्राह्मण —XI, 1, 6, 1.

He is called Na'ra'-
yana because He first
resided in water.

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥१०॥

Prose.—आपः नाराः इति प्रोक्ताः, आपः वै नरसूनवः । यत् ताः (आपः) अस्य
(परमात्मनः) पूर्वम् अयनम्, तेन (अयं परमात्मा) नारायणः स्मृतः ।

Beng.—‘नारा’ এই শব্দ জলকে বুঝায়, যেহেতু জল নরার্থ পরমাৎমা হইতে
উৎপন্ন । সেই নারা হেঁতার পূর্ব আশ্রয় ছিল বলিয়া তিনি ‘নाराয়ণ’ নামে কথিত হন ।

Eng. Equiv.—आपः—the waters. नरसूनवः—offspring of Nara.
ता—they. यत्—as. अयनं—residence. पूर्वं—first. वै—indeed.

Eng.—The waters are called ‘Nārāḥ, (for) the waters are,
indeed, the offspring of Nara : as they were His first residence
(ayana), He thence is named ‘Nārāyana’.

ब्रह्मकर्मवृत्तता मन्वर्थमुक्तावली । इदानीमागमप्रसिद्ध-नारायणशब्दार्थनिर्वचनेन उक्त-
मेवार्थं द्रढयति, आपो नारा इत्यादि । आपो नाराशब्दोच्चारणे, अप् नाराशब्दस्याप्रसिद्धे-
सदर्थमाह आपो वै इति । यतस्तान् नारायणस्य परमात्मनः सूनवोऽपत्यानि, “तस्यैदम्” इत्यण-
प्रत्ययः । यदपि अणि कृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि क्वात्सलक्षणेऽपि स्मृतिषु व्यवहारात्
“सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पान्ते” इति पाक्षिकी ङीप्प्रत्ययः । तस्य अभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्ते
टापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः । आपः अस्य परमात्मनो ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य पूर्वम् अयनम्
आश्रय इत्यसौ नारायण इत्यागमेष्वङ्गात् । गोविन्दराजिन तु ‘आपो नरा’ इति पठितं,
व्याख्यातञ्च, नारायण इति प्राप्ते “अन्वेषामपि दृश्यते” इति दीर्घत्वेन नारायण इति रूपम् ।
अनेन तु ‘आपो नारा’ इति पठन्ति ॥ १० ॥

Notes on Kulluka

(1) इदानीं.....द्रढयति।—Here Manu strengthens his previous
view by analyzing the meaning of the word नारायण well-known in the
scriptures.

(2) यतस्तान्.....अणप्रत्ययः।—Because they are offsprings of the
Supreme Soul known as नरः । Compare—“नरोऽजि मनुजेऽङ्गुने । क्लीबं तु

रामकर्पूरे" (मेदिनी) । The affix अण् is here added to the word नर by the rule "तस्येदम्" (IV. 3. 120).

(3) यद्यपि..... प्राप् :—If the affix अण् is added then the feminine affix should be डीप् by the rule "टिड्ढाणञ्द्वयसञ्दधञमावत्तद्यपठकठञकञ्करपः" (IV. 1. 15). So the form should be नार्यः instead of नाराः ।

(4) तथापि.....डौप्प्रत्ययः ।—But because Vedic rules may also be applied in the Smṛtis and because of the dictum 'all rules are optional in Vedas', the affix डौप् here is also optional.

(5) तस्य अभावः.....रूपसिद्धिः । In that case where the डौप् is not used (it being optional) the affix टाप् is added by the general rule "अत्रायतटाप्" (IV. 1. 4), and the form नारा is obtained.

(6) गोविन्दराजेन.....रूपम् ।—But Govindarāja reads 'आपो नरा' and explains that the expected form being नरायण we get the form नारायण by lengthening the vowel by the rule "अनीषामपि दृश्यते" (VI. 3. 137).

Extracts from other Commentaries

"यः कृत्वचिन्नारायणशब्देन कर्तृज्ञानशक्तातिशयोयोगेन जगत्कारणपुरुषतया आगमेष्वात्मातः सोऽयमेव न शब्दभेदादर्थभेदः । त्रिधा नारायणा महेश्वर इत्येक एवार्थः न उपामदाकर्मतया भिद्यते"—मेधातिथिः ।

Remarks

Other derivations of the word नारायण are given in the व्याख्यासूत्रा of Bhānuji Dīkṣita. (1) नराणां समूहो नारम् "तस्य समूहः" (IV. 2. 37) इत्यण् । तदयनं यस्य "पूर्वपदात्—" (VIII. 4. 3) इति णत्वम् ; (2) नरस्यापत्यम् "नडादिभ्यः फक्" (IV. 1. 99) इति वा । संज्ञापूर्वकत्वात् ह्रस्वभावो वा ; (3) नारा आपः तत्त्वानि वा अयनं यस्य नारम्, अयते जानाति वा, आगयति प्रवर्तयति वा, "कृत्यल्युटः—" (III. 3. 113) इति ल्युट् ।

In the Viṣṇupurāṇa this stanza is read as—"आपो नारा इति प्रीक्षा आपो वै नरसूतवः । अयनं तस्य ताः पूर्वम् तेन नारायणः स्मृतः" ॥ (विष्णुपुराण—I. 4-6). On this Śrīdhara comments—"नरतीति नरः प्रीक्षाः परमात्मा सनातनः" इति वचनात् ।

नरः पुरुषोत्तमः तस्माज्जाता नाराः । तदुक्तम्—“तास्ववात्सीत् स्वसृष्टासु सहस्रपरिवत्सरान् ।
तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः” ॥ इति—

Compare the following :—

“नारायणः परोऽन्यत्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् । अखण्डस्यानखिले लोकाः समवीपा च मेदिनी”—
quoted by Śaṅkara in the beginning of his commentary on Gītā.

“सारूप्यमुक्तिवचनो नरिति च विदुर्बुधाः । यो देवोऽप्ययम् तस्य स च नारायणः
स्रुतः ॥ २४ ॥ नारय कृतपापास्याप्ययम् गमनं स्रुतम् । यतोऽहि गमनं तेषां सीड्यं नारायणः
स्रुतः ॥ २५ ॥ नारय मीचघ्नं पुण्यमयम् ज्ञानमौषितम् । तथोर्ज्ञानं भवेद्यथात् सीड्यं
नारायणः प्रभुः ॥ २६ ॥—(ब्रह्मवैवर्तपुराण—शौक्लणजम्बखण्ड, अ-१११).

The male thus produced from the First Cause is known as Brahma'. यत्तत् कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
तद्विष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्तयते ॥ ११ ॥

Prose.—यत् तत् अव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं कारणं, तद्विष्टः सः पुरुषः लोके ब्रह्मा
इति कीर्तयते ।

Beng.—ब्रिनि जाके ओ देवादिरे प्रसिद्ध अवाक निता मममनाश्च कारण,
तत्कारक सृष्टे मेई पुरुष जगते ‘ब्रह्मा’ एई नामे परिकीर्तित ।

Eng. Equiv —कारणं—cause. अव्यक्तं—indiscernible. नित्यं—
eternal. सदसदात्मकम्—both real and unreal. तद्विष्टः—produced from
Him. पुरुषः—male. लोके—in the world. कीर्तयते—famed. being

Eng.—From that (first) Cause, which is indiscernible, eternal
and both real and unreal, was produced that male (Puruṣa), who
is famed in this world (under the appellation of) Brahma (Brahman).

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—यत्तत् कारणमव्यक्तमित्यादि । (यत्तदिति सर्वनामभ्यां
लोकवेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं निदिशति । कारणं सर्वोत्पत्तिमताम् । अव्यक्तं
बहिरिन्द्रियांगीचरम् । नित्यम् उत्पत्तिविनाशरहितम् । वेदान्तसिद्धत्वात् सत्स्वभावम् ।
प्रत्यक्षाद्यंगीचरत्वात् असत्स्वभावमिव ।) अथवा सत् भावजातम्, असत् अभावः, तथोरात्मभूतम् ।
तथा च स्मृतिः—“एतदात्मा सैतं सर्वम्” इति । (तद्विष्टः तेनोत्पादितः स पुरुषः सर्वत्र
ब्रह्मेति कीर्तयते ॥ ११ ॥)

Notes on Kulluka

(1) यत्तदिति.....निर्दिशति ।—See Notes on Kullōka, St. 7 (1).

(2) कारणं सर्वोत्पत्तिमतम्—He is both the efficient (निमित्त) and the material (उपादान) cause of all things that are born. Vide ब्रह्मसूत्र—1. 4. 23. “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्” । See our notes on Kullōka, St. 5.

(3) अव्यक्तं बहिरिन्द्रियागोचरम् ।—He is indiscernible because He is beyond the pale of our outer sense-organs.

(4) नित्यम् उत्पत्तिविनाशरहितम् ।—He is Eternal, because He has no birth and death.

(5) वेदान्सिद्धत्वात्.....सर्वम् इति ।—He is existent or real, because He can be known through the Veda and Vedānta, but non-existent or unreal, because He cannot be perceived by the senses. Or, another explanation is that He is the soul of all things having positive and negative existence. So it is said in the Upaniṣads ‘All this is identical with Him’. Vide “स य एषां णिर्मैतदात्मा मिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा” (कान्दीग्योपनिषत्—VI, 8-7). On this compare—“स यः सदाख्य एष उक्तोऽणिमा अणुभावी जगती मूलम् ऐतदात्मा, एतत् सत् आत्मा यस्य सर्वस्य तदेतदात्मा तस्य भाव ऐतदात्मा । एतेन सदाख्यान आत्मना आत्मवत् सर्वमिदं जगत् । नान्योऽस्मात्स्यात्मा संसारी” (शाङ्करभाष्य).

N. B —It is to be noted that though the Supreme Soul is both positive and negative existence, He is beyond these two, because He transcends both being and non-being. Compare—“अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते” (Gītā XIII. 12). On सत् and असत् compare the following extracts :—

(i) “सद यस्य यत्सम्बन्धितया विद्यमानं तत्, तद्विपरीमसत्...न पुनरत्यन्तमेवासद भगवान् स्वयम् ; कार्यकारणं वा सदसती” (शाङ्करभाष्य on Gītā, IX, 19).

(ii) “यत्सम्बन्धितया यद्विद्यते तत्तत्र सत्...यत्सम्बन्धितया यन्न विद्यते तत्तन्नासत्” (मधुसूदन on Gītā, IX. 19).

(iii) “विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सङ्ख्येनोच्यते, निषेधविषयस्त्वसङ्ख्येनोच्यते इदं तु तदुभयविलक्षणमविषयत्वात्” (श्रीधर on Gītā, XIII. 12).

(iv) ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेणोद्घुष्य ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यननुरूपमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यत इति । न अनुरूपमेवोक्तम् ।.....सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातक्रियागुणसम्बन्धहारेण सङ्केतयङ्गं सव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याययति । नान्वयाऽदृष्टत्वात् । तद्यथा गौरश्च इति वा जातितः, पचति पठतीति वा क्रियातः, युक्तः कृष्ण इति वा गुणतः, धनी गोमानिति वा सम्बन्धतः, न तु ब्रह्म जातिमत् अतो न सदादिशब्दवाच्यम्, नापि गुणवत् येन गुणशब्देन उच्येत निर्गुणत्वात्, नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात् “निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्” इति श्रुतेः । न च सम्बन्धि, एकत्वादद्वयत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचित् शब्देन उच्यते इति युक्तं “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च” (शाङ्करभाष्य on Gītā, XIII. 12).

So from the supremely true point of view (पारमार्थिक) nothing can be predicated of Brahman. So Brahman is neither सत् nor असत्. But from the empirical point of view (व्यावहारिक) the conception of सत् and असत् can apply to finite things of the world according as they are manifested or unmanifested, and this world has no separate existence from the Brahman, it being an appearance of Brahman.

(6) तद्विसृष्टः तेनोत्पादितः—created by him. Compare—“हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं” (श्वेताश्वतरोपनिषत्—III, 4). “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” (श्वेताश्व VI. 18).

Extracts from other Commentaries

“कारणमेव न कार्यो न परेच्छाविधेयशरीरः, स्वाभाविकेन महिम्ना युक्तं अच्युतं नित्यमुक्तम् । विरुद्धस्य भावाभावकपक्षमध्यस्य योग उच्यते । अर्वाकदर्शनानां तद्विषयाया उपलब्धेरभावात् सत्ताव्यवहारयोग्यत्वात् असदात्मं तु ज्ञायते । आगमेभ्यः सर्वस्यास्य तत्कारणत्वावगमात् सदात्मकम् । अतः प्रतिपदस्त्वमेदात् उभयतोऽपि व्यवहारः ब्रह्मणो विरुद्धः”—मेधातिथिः ।

तद्विस्तृतः तेन कारणत्वेन सगमता सृष्टः । पुरुषशब्दोऽयं राजपुरुषशब्दवत् अधिकारवचनो
भगवन्नियोगकर इत्यर्थः—नन्दनः ।

Remarks

असत्स्वभावमिव—(Kull.). The word इव indicates that the non-existent character is illusory ; the real character is सत्-स्वभाव ।

Brahma' divided the तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।
Egg into two halves. स्वयमेवात्मनो ध्यानात् तदण्डमकरोद् द्विधा ॥१२॥

Prose.—स भगवान् तस्मिन् अण्डे परिवत्सरम् उषित्वा स्वयमेव आत्मनः ध्यानात् तत्
अण्डं द्विधा अकरोत् ।

Beng.—भगवान् सृष्टे अण्डमधो पूर्ण एक वत्सरकाल वास करिष्य शीघ्र ध्यानबले
सृष्टे अण्डके द्विधु करिष्येन ।

Eng. Equiv.—तस्मिन् अण्डे—in that Egg. स भगवान्—that Divine
One. उषित्वा—having resided. परिवत्सरम्—during a whole year.
आत्मनो ध्यानात्—by His thought. द्विधा—two halves.

Eng.—The Divine One resided in that Egg during a whole year.
then He Himself by His thought (alone) divided it into two
halves.

कृत्वा कभट्कृता सन्वयमुक्तावली—तस्मिन्नण्डे स भगवानित्यादि । (तस्मिन् पूर्वोक्ते अण्डे स
ब्रह्मा वक्ष्यमाणब्रह्ममानेन संवत्सरम् उषित्वा स्थित्वा, आत्मनैव 'अण्डं द्विधा भवतु' इत्यात्मगत-
ध्यानमात्रेण तदण्डं द्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥)

Notes on Kulluka

(1) स भगवान् ।—Here the use of तत् without यत् is allowed
because the word तत् is either प्रकान्तार्थ or प्रसिद्धार्थ । “प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थः
तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते” ।

(2) वक्ष्यमाण.....संवत्सरम् ।—The year is to be calculated in the:

standard relating to Brahmā. Thus 4,320,000,000 human years make a day of Brahmā (Kalpa) and an equal period of time make a night.—Compare Stanzas, 70-73.

Remarks

परिवत्सरम्—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया by the rule “कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे” (II. 3. 5).

He created heaven and earth, and other things. ताभ्यां स शकलाभ्याश्च दिवं भूमिञ्च निर्ममे ।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च शाश्वतम् ॥१३॥

Prose.—सः ताभ्यां शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे, मध्ये व्योम, अष्टौ दिशश्च अपां शाश्वतं स्थानं च (निर्ममे) ।

Beng.—अष्टौ (संज्ञा) द्वयं द्वारा त्रिभिर्द्वयं प्रथमं निर्माणं करिष्याहिमेन, एवं एतद्द्वयं यथा आकाशं, अष्टौ दिक् एवं उल्लासिनि द्विज आधारे निर्माणं करिष्याहिमेन ।

Eng. Equiv.—ताभ्यां शकलाभ्यां—out of these two halves. दिवं—heaven. भूमिं—earth. मध्ये—between. स्थानं—abode.

Eng.—And out of these two halves He formed heaven and earth, between them the middle sphere, the eight points of the horizon, and the eternal abode of waters.

कुल्लुकमङ्गता मन्वर्थमुक्तावली—ताभ्यां स शकलाभ्याश्चेत्यादि । (‘शकलं खण्डं ताभ्यां अण्डशकलाभ्याम् उत्तरेण दिवं स्वर्लोकम्, अधरेण भूर्लोकम्, उभयोर्मध्ये आकाशं, दिशश्च अन्तरालदिग्भिः सप्त अष्टौ, समुद्राख्यम् अपां स्थानं स्थिरं निर्मितवान् ॥ १३ ॥)

Notes on Kulluka

(1) उत्तरेण.....भूर्लोकम् ।—With the upper part He built the heaven and with the lower one He constructed the earth.

(2) दिशश्च.....अष्टौ ।—The number eight is obtained by adding to the four cardinal points the ‘intermediate ones’ (known as विदिक्, Compare—“दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्”—अमरकोश), north-east south-east, etc.

(3) समुद्राख्यानं अपां स्थानम् ।—Regarding the interpretation of अपां स्थानम् Kullōka, Medhātithi and Rāghavānanda differ in their opinion. Thus (1) Kullōka takes it to mean 'ocean.' In Stanza 24, however, seas are mentioned ; (2) According to Medhātithi—"The receptacle of water', (i) in the atmosphere, (ii) the ocean ; (iii) the Ākāśa within the Earth and the Nether Regions"—(Jhā's translation) ; (3) Rāghavānanda says—"अपां स्थानं समुद्राख्यं 'यद्वास्तेयमुदकं स समुद्र' इति श्रुतेः । वस्तिर्नूतस्थानम्"—वस्तिः = pelvis.

Extracts from other commentaries.

"ते अण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् । 'यद्रजतं सेयं' प्रथिवी यत् सुवर्णं सा द्यौर्मिव्यादिश्रुतेः"—राघवानन्दः ।

Remarks

शान्तम्—शान्तवः इति शान्त+अण्, तम् । The grammatical form is शान्तिक by the rule "कालाट् ठञ्" (IV, 3-12). According to Vāmana the form is to be justified since कात्यायन and others use it. Compare "शान्तमिति प्रयुक्तेः" (काव्यालङ्कारसूत्र II. 51). Compare—"शान्तमिति न सिध्यति कालाट्ठञ्प्रसङ्गात् । "वैषाञ्च विरोधः शान्तिकः" इति स्वकारस्यापि प्रयोगः । आह प्रयुक्तेः । "शान्ते प्रतिषेध" इति वार्तिककारप्रयोगात् । शान्तमिति भवति । Compare—"शान्तस्तु भ्रूवो नित्यः"—Amara.

From Himself He made
the self-conscious mind.

उद्वहर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।

मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमौखरम् ॥ १४ ॥

Prose.—(ब्रह्मा) आत्मनः (सकाशात्) सदसदात्मकं मनः उद्वहर्ह । मनसः (प्राक्) अभिमन्तारम् ईश्वरम् अहङ्कारम् (उद्वहर्ह) ।

Beng.—तिनि পরমাশ্রয় ইহাতে সদসদাশ্রয়ক মন সৃষ্টি করিয়াছিলেন । এবং মনঃসৃষ্টির পূর্বে 'আমি' এই অভিমানবিশিষ্ট স্বকার্যনির্কর্তৃনকম 'অহঙ্কার' সৃষ্টি করিয়াছিলেন ।

Eng. Equiv.—उद्बबह^१—drew forth. आत्मनः—from the Supreme Soul. सदसदात्मकं—both real and unreal. अहङ्कारम्—egoism. अभिमन्त्रारम्—
—which possesses the function of self-consciousness. ईश्वरम्—lordly.

Eng.—From Himself (ātmanah) He also drew forth the mind, which is both real and unreal, likewise from the mind - egoism, which possesses the function of self-consciousness (and is) lordly.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—(इदानीं महदादिकमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं तत्तत्-
कृष्टिमाह । उद्बबह^१आत्मनश्चैवेत्यादि । ब्रह्मा आत्मनः परमात्मनः सकाशात् तेन रूपेण मन
उद्बृत्तवान्, परमात्मनः एव ब्रह्मस्वरूपेण उत्पन्नत्वात् । परमात्मन एव मनःकृष्टिर्वेदान्तदर्शने,
न प्रधानात् ।) तथा च श्रुतिः—“एतच्छास्त्रायते प्राणी मनः सर्वेन्द्रियाणि च । स्वं वायुर्जीतिरापः
पृथिवीं विश्वस्य धारिणी” ॥—(मनश्च श्रुतिसिद्धत्वात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गाच्च सत्, अप्रत्यक्षत्वात्
असत् इव । मनसः पूर्वं अहङ्कारतत्त्वं अहमित्यभिमानाख्याकार्ययुक्तम्, ईश्वरं स्वकार्यकरण-
चमम् ॥ १४ ॥)

Notes on Kullka

(1) ब्रह्मा आत्मनः...उत्पन्नत्वात्—ब्रह्मा assuming his form as the same drew forth from the Supreme Soul the mind ; because the Supreme Soul was born as ब्रह्मा । According to Medhātithi and Govindarāja—आत्मनः means ‘from the Pradhāna’.

(2) परमात्मन एव.....धारिणी ।—Here as in many other places Kullka has tried to show that Manu was an advocate of non-dualistic Vedānta. Thus in the Vedānta Philosophy the mind has been spoken of as created from the Supreme Soul (परमात्मा) and not from the प्रकृति or प्रधान (as found in Sāṅkhya Philosophy). So is said in मुण्डकोपनिषत्—II. 1. 3. On it compare शाङ्करभाष्य—“.....युष्मादेतच्छादेव पुरुषात्मानवीजोपाधिलक्षितात् जायते उत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूतो नामधेयोऽनृतात्मकः प्राणः....एवं मनः, सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतच्छादेव जायन्ते । तस्मात् सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः ।”

(3) मनश्च.....असदिव ।—Kullka takes the word मनः to mean

the internal organ, the mind. According to Nandana the first created Manas (Cosmic Mind) is another name for the principle usually called 'Mahat'. Kullūka adduces the following argument in favour of the existent and non-existent character of मनः। Thus the existence of mind is confirmed by the Śruti as well as by the distinctive sign (लङ्का) that we do not derive simultaneous (युगपत्) knowledge of more than one things; and it is non-existent as it were, because it is beyond the pale of our senses.

N. B. The reasoning युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलङ्कात् is evidently taken from the Indian Logic where the same has been adduced to pave the atomic nature of (अणुत्व) of the mind. We quote the following passage from भाषापरिच्छेद 6 (मनीनिरूपणम्)—“साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते। अयोगपदयाज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहोच्यते ॥ ८५ ॥” Also compare the following from सिद्धान्तमुक्तावली—“इदानीं क्रमप्राप्तं मनी निरूपयितुमाह—साक्षात्कार इति। एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम्।.....तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह। अयोगपदादिति। ज्ञानानां चाक्षरासनादीनाम अयोगपदयम् एककालीतृपत्तिः नास्तीत्यनुभवसिद्धम्। तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निधाने यत्सम्बन्धात् एकेन इन्द्रियेण ज्ञानं जन्वते यदसम्बन्धाच्च परैर्ज्ञानं नीत्पाद्यते तन्मनसो विभुत्वे चासन्निधानं न सम्भवतीति न विभु मनः। न च तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम्। तथा सति अक्षरादीनामप्य-कल्पनापत्तेः। न च दीर्घश्लोभचक्षुषादी नानावधानभाजां च कथमेकदा अनेकेन्द्रियजन्मज्ञानमिति वाच्यम् मनसोऽतिलाघवाद् भट्टिति नानेन्द्रियसम्बन्धात् नानाज्ञानीतृपत्तेः उत्पलशतपत्र-भेदादिव योगपदप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात्”—85. So the mind is atomic in nature and even when knowledge caused by many sense-organs seem to occur at the same time (e.g., while eating a cake), there the simultaneity is mistaken as in the case of piercing with a needle the hundred petals of a lotus. The fact is that mind is so very light and makes its contact so quickly with the sense-organs that the order (क्रम) is overlooked.

The mind acc. to the Naiyāyikas is a thing (द्रव्य). For other

definitions—compare “उभयात्मकमत्र मनः सङ्ख्यकमिन्द्रियं च साधमात् । गुणपरिणाम-
विशेषाद्यानात्” याज्ञभेदाश्च” (सांख्यकारिका—२७). “सङ्ख्यविकल्पात्मकं मनश्चात्रि”
(शङ्करः—Gītā, X. 22). The function of the mind is to will (सङ्ख्य)
and doubt (विकल्प). See our notes on Kullūka St. 7 (2).

(4) मनसः पूर्वम्.....युक्तम् ।—Here Kullūka supplies the word
पूर्वम्, because ‘Mahat’, ‘Ahaṅkāra’ and ‘Manas’ have been placed in
an inverted order. So अहङ्कार was created before मनसः, compare—
“प्रकृतेर्महात्मनोऽहङ्कारस्तथादृशयश्च षोडशकः” (सांख्यकारिका—22). The अहङ्कारतत्त्व
is the Ego—‘I’-sense. The following are its synonyms—‘वैकृतस्त्वैजसी
भूतादिरभिमानोऽस्मिता’ (साठरउत्ति on सांख्यकारिका—22). Compare—“अभिमानोऽ-
हङ्कारस्तथाद्भिः विधः प्रवर्तते सर्गः” (सांख्यकारिका—24).

(5) ईश्वरम्.....चनम् ।—The word ‘lordly’ means one which can
act personally.

Extracts from other Commentaries

“तत् प्रधानात् स्वस्वात् रूपात् मन उद्भूतवान् । प्रातिलोभनेनैवं तत्त्वोत्पत्तिरिहीच्यते”—
मिथातिथिः । “आत्मनः आत्मसम्बन्धि । सदसदात्मकम् प्रकृतिविकृत्यात्मकम् मनः महत्तत्त्वम् ।
तथा चोक्तम्—“मनो महान् सतिर्ब्रह्मापूर्वज्ञिः ख्यातिरीश्वरः”—नन्दनः ।

Remarks

✓ उद्भवह—The root वह is an आत्मनेपदीय verb in the भ्वादि class.

The use of परस्मैपद is therefore षाष । It should be उद्भवहे ।

✓ मनसः—Acc. to Kullūka दिक्शब्दयोगे पञ्चमौ (दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः)
vide “अन्तरादितरैर्दिक्शब्दाश्च तत्तत्पदाजाहियुक्ते” (V. 3. 29).

— Böhler’s translation of आत्मनः and मनसः is acc. to Medhātithi.

He created the Mahat
five organs and other
things.

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां ग्रहीतृणि शब्दैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥१५॥

Prose.—(स चङ्कारात् प्राक्) आत्मानं महान्तमेव, त्रिगुणानि च सर्वाणि, विषयाणां ग्रहीतृणि पञ्चेन्द्रियाणि च शनैः (उद्भवन्ते) ।

Beng.—(त्रिनि अहङ्कार-सृष्टिपूर्व) महमाथा तद्, त्रिगुण सकल पदार्थ एव विषयैर ग्राहक पक्ष इन्द्रिय (ज्ञान-कर्षेन्द्रिय, पञ्चतन्मात्र) क्रमशः सृष्टि करिष्याह्मिनेन ।

Eng. Equiv.—महान्त—the great one. 'आत्मान'—the soul. त्रिगुणानि—made of the three qualities. विषयाणां—objects of sensation. ग्रहीतृणि—perceiver. शनैः—in their order. पञ्चेन्द्रियाणि—five organs.

Eng.—Moreover, the great one, the soul, and all (products) affected by the three qualities, and in their order, the five organs which perceive the objects of sensation.

कुल्लूकभट्टकता मन्वर्थमुक्तावली—महान्तमेव आत्मनित्यादि । (महान्तमिति महदाख्यतत्त्वम्,) अङ्कारात् पूर्वम् परमात्मन एव अव्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिसङ्घितात् उद्भूतवान् । (आत्मन उत्पन्नत्वात् आत्मानम्, आत्मोपकारकत्वाद् वा । यानि अभिहितानि अभिधास्यन्ते च तानि उत्पत्तिमन्ति सर्वाणि सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि, विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां यादृकाणि, शनैः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्यायवक्तव्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च शब्दात् पञ्च पाद्यादीनि कर्मेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्च उत्पादितवान् ।

ननु—अभिध्यानपूर्वकसृष्ट्याभिधानात् वेदान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं, तन्न सङ्गच्छते, इदानीं महदादिक्रमेण सृष्ट्याभिधानात् । वेदान्तदर्शने च परमात्मन एव आकाशादि-क्रमेण सृष्टिर्यक्ता । तथा च तैत्तिरीयीपनिषत्—“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अप्याः पृथिवी” इति । उच्यते—प्रकृतिर्तो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति भगवद्वाक्स्फुरीयदर्शनेऽग्रापपद्यते इति तद्विद्वां व्याचक्षते । अव्याकृतमेव प्रकृतिरिच्यते ; तस्य सृष्ट्यान्मुखत्वं सृष्ट्याद्यकालयोगरूपं तदेव महत्तत्त्वम् ; ततो बहु स्थानित्यभिमानात्मकेक्षणकाल-योगित्वम् अव्याकृतस्य अङ्कारतत्त्वम् । तत आकाशादिपञ्चभूतसृष्ट्यानि क्रमेणोत्पन्नानि पञ्चतन्मात्राणि । ततस्तस्यैव एव स्थूलानुत्पन्नानि पञ्चमहाभूतानि, सूक्ष्मस्थूलक्रमेणैव कार्योदय-दर्शनात् इति न विरोधः । अव्याकृतगुणत्वेऽपि सत्त्वरजस्तमसो सर्वाणि त्रिगुणानीतुपपद्यते । भवतु वा सत्त्वरजस्तमःसमतात्पर्येव मूलप्रकृतिः, भवन्तु च तत्त्वान्तराण्येव महदङ्कारतन्मात्राणि, तथापि प्रकृतितन्त्रज्ञयोऽन्या इति मनोः स्वरसः । यतो वक्ष्यति—“सर्वभूतेषु आत्मानं सर्वभूतानि

“आत्मानि” इति ; तथा, “एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वसमतामेव ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥” इति ॥ १५ ॥

Notes on Kullūka

(1) महान्तम्.....तत्त्वम् ।—The word महान्तम् refers to the महत्तत्त्व of the Sāṅkhya philosophy. महत् is the Great Principle, the Cosmos or the Universal Mind. The महत् is known as—“बुद्धिः, मतिः, प्रज्ञा, संवित्तिः, ख्यातिः, चित्तिः, स्मृतिः, आसुरी, हरिः, हरः, हिरण्यगर्भः” (माठरहृत्ति—सांख्यकारिका—२२).

(2) अहङ्कारात् पूर्वम्.....उद्भूतवान् ।—He drew out the महत् before the creation of the Ego from the Supreme Soul with Prakṛti as the unmanifested energy. Here again Kullūka supplies the word ‘अहङ्कारात् पूर्वम्’. See our notes on Kullūka St. 14 (4) and St. 8 (6).

(3) आत्मन.....उपकारकत्वात् वा ।—The महत् is called the Soul, because it is produced from the Soul or is useful to the Soul.

(4) यानि.....सर्वाणि ।—By सर्वाणि is meant those objects that have already been said and will be said later on, as having origination (उत्पत्तिमणि).

(5) सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि ।—The word द्विगुणानि means ‘modified by the three essential qualities—सत्त्व, रजस and तमस’.

(6) विषयाणां.....यादृकाणि ।—The five objects of sensation, viz., शब्द, स्पर्श, रूप, रस and गन्ध which are respectively perceived by the five organs of knowledge (बुद्धीन्द्रिय), viz., श्रोत्र, त्वक्, चक्षुः, जिह्वा and नासिका ।

(7) शनैः.....वेदान्तसिद्धेर्न ।—In the order as given in Vedānta philosophy.

(8) द्वितीयाध्यायवक्तव्यानि—See, Manu II. 90.

(9) च शब्दात्.....पञ्च ।—By the particle च the five organs of action, viz., वाक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थ and the five subtle elements (तन्मात्र), viz., शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध—are referred to.

(10) ननु अभिधान.....व्यक्ता ।—Here Kullūka begins a discussion as follows :—It has been said before (in St. 8) that Manu advocates

the Vedāntic theory of creation as he has spoken of the 'thought' before creation. But that does not agree with this stanza where he has described the creation according to the order of the Sāṅkhya system (i.e., in the order of सङ्कत्, etc.) While in the Vedānta philosophy the creation has been described as emanating from the Supreme Soul in the order of आकाश, etc. (पाठान्तर—'उक्ता')

✓ N. B. Medhātithi in St. 5 has said that the genesis of the world as described in the first chapter of Manusmṛhitā, is sometimes Paurāṇic and sometimes Sāṅkhyaite. Compare : "प्रक्रियावद्भूतं चेदं सर्वमुपपन्नमिति । क्वचित् पौराणी प्रक्रिया क्वचित् सांख्यानम्" (I. 5). But Kullūka has always tried to show that Manu was an adherent of non-dualistic Vedānta. The order of the creation as described in the Upaniṣads is quite different from that as found in the Purāṇas or in the Sāṅkhya philosophy. And Manu's apparently Paurāṇic and Sāṅkhyaite view of the world's creation, has been interpreted by Kullūka in the light of the Vedāntic theory. So Kullūka has taken the help of the Vedāntic creed as preached by Bhāskara, in order to defend the dubious position of Manu.

(11) तथा च.....पृथिवीति ।—Vide तैत्तिरीयोपनिषत्—II. 1. Śaṅkara explains this passage in the light of पञ्चीकरण theory (See St. 20) "...तथादेतस्याद् ब्रह्मणः आत्मस्वरूपात् आकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्द-गुणोऽवकाशकरी मूर्तद्रव्याणाम् । तस्यादाकाशात् स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेषु च कारणगुणेन शब्देन विगुणो वायुः । सम्भूतः इत्यनुवर्तते । वायीश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां च विगुणोऽग्निः सम्भूतः । अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्वैश्च विभिन्नतुर्गुणा आपः सम्भूताः । अन्ताः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वैश्चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी सम्भूता ।" (शाङ्करभाष्य). See our notes on Kullūka—St. 8 (3).

(12) प्रकृतिती.....व्याचक्षते ।—The theory of the creation of सङ्कत् etc. from प्रकृति can be reconciled in the philosophy of Bhāskarācārya. This is the opinion of the exponents of the school of Bhāskarācārya.

(13) अव्याकृतमे.....सङ्कत्त्वम् ।—The 'अव्याकृत' is identical with

the प्रकृति of the Sāṅkya-philosophy ; and the proneness to creation of the अव्याकृत (i. e., Its connection with Time in the beginning of the creation) is nothing but the Principle महत्.

N. B. It is to be noted that अव्याकृत is the philosophical name of Personal God (ईश्वर) in Sāṅkara-Vedānta—Compare “माथोपहितचेतन्व साभासं सत्त्ववृद्धितम् । सर्वज्ञत्वादिगुणकं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् । अव्याकृतं तदव्यक्तमीश इत्यपि गीयते ॥” (सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः—३१२). The निरौश्वर सांख्य (of Kapila) (as different from the सेश्वरसांख्य of Patañjali) is silent about the existence of ईश्वर.

(14) ततो बहु..... बहुकारतत्त्वम् ।—The Principle of Ego is identical with Its connection with the moment (क्षण Time), when It desired —“I shall be many.”

N. B. According to the Naiyāyikas time is the efficient cause for the production of objects in general. Compare—“एवं च तत्तत्कार्य-विशेषं प्रति तत्तत्कालविशेषस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति व्याप्ता कार्यमात्रे कालस्य हेतुतासिद्धिरिति । सा च हेतुता निमित्तकारणतैव”—(दिनकरी—प्रत्यक्षखण्ड—45) । Also—“जन्यानां जनकः कालो जगतामाद्यो मतः ॥ परापरत्वधौहेतुः क्षणादिः सादुपाधितः” ॥ (भाषापरिच्छेद—45-46).

(15) ततः.....तन्मात्रानि ।—The words भूतसूत्राणि and तन्मात्राणि are identical in meaning.

(16) सूक्ष्म.....दर्शनात् ।—The cause is subtler than the effect which is gross.

(17) अव्याकृत.....उपपद्यते ।—Though सत्त्व, रजस्, and तमस्, are the three (elemental) qualities of अव्याकृत (which is identical with प्रकृति), still all products are affected by the three qualities : as is the cause so is the effect.

(18) भवतु वा.....स्वरसः ।—Here Kullāka gives another proof of Manu's advocacy of non-dualistic Vedānta.—Let your मूलप्रकृति (Prima Causa) be the equilibrium of the three essential qualities सत्त्व, रजस्,

and तमस् and let the महत्, चक्षुः and तन्मात्र be different principles, but Manu opines that the प्रकृति is no separate entity from the Brahman,

(20) यतो वक्ष्यति.....आत्मनि ।—Compare “सर्वभूतेषु आत्मानं सर्वभूतानि आत्मनि । समं पश्यन्नात्मयाजौ स्वाराज्यमधिगच्छति” (मनु—XII. 91). “He who sacrifices to the Self (alone), equally recognizing the Self in all created beings and all created beings in the Self, becomes (independent like) an autocrat and self-luminous.” (Bühler).

(20) तथा etc. ।—Vide Manu XII. 125. “He who thus recognizes the Self through the Self in all created beings, becomes equal-
- (minded) towards all, and enters the highest state—Brahman.”
—(Bühler).

Extracts from other Commentaries

“महानितिसंज्ञायां सांख्यानं तत्त्वं प्रसिद्धम् । आत्मानमिति महत्सामानाधिकरणम् । सर्वपिण्डस्यैव च महत्तयानुपपन्नत आत्मव्यवहारः”—मेधातिथिः ।

“महान् क्षैरणगर्भो बुद्धिः सर्वव्यष्टिबुद्धिव्यापकत्वात्”—राघवानन्दः ।

क्षैरणगर्भो बुद्धिः = Cosmic Intelligence—the sum-total of the intelligence of all individual created beings.

Remarks

व्यष्टि (Individual)

1. Consciousness—limited by the gross physical body (पाञ्च भौतिकदेह)—called—‘Viśva’.

2. Consciousness—limited by the subtle body (i. e., fivefold vital activities पञ्चप्राण, ten external organs of sense—दश बहिरिन्द्रिय and internal organ—अन्तरिन्द्रिय (mind) —called ‘Taijasa’.

समष्टि (Totality)

1. Consciousness—limited by the sumtotal of gross bodies—Vaiśvānara or Virāt.

2. Consciousness—limited by the sum-total of subtle bodies which include the Cosmic Mind and Cosmic Intelligence—called ‘Hiraṇyagarbha’. [Sum-total of subtle bodies = महत्तत्त्व—Great Prin-

व्यष्टि (Individual)

समष्टि (Totality)

3. Consciousness—limited by personal ignorance (जीवाविद्या)— which constitutes the super-subtle body (कारणशरीर)—called 'Prajña'.

ciple. This Mahat is non-conscious, but Hiraṇyagarbha is a conscious principle.

3. Consciousness—limited by the Cosmic Ignorance (मूलाविद्या or माया)—'Isvara'.

Then He created all beings.

६-५९

तेषां त्वयवान् सूक्ष्मान् षष्णामपमितीजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

Prose.—(स) अमितीजसाम् तेषाम् षष्णाम् अपि सूक्ष्मान् अवयवान् आत्ममात्रासु सन्निवेश्य सर्वभूतानि निर्ममे ।

Beng.—अनष्ट कार्य-निर्माणे समर्थ अतिबोधशाली। সেই অহঙ্কারাদি ছয়টির সূক্ষ্ম অবয়ব স্ব স্ব বিকারের সহিত সন্নিবিষ্ট করিয়া তিনি মনুষ্য-তির্যক প্রভৃতি স্বাবর-জগৎমাত্মক সকল ভূতবর্গের সৃষ্টি করিয়াছিলেন ।

Eng. Equiv.—अवयवान्—particles. सूक्ष्मान्—minute. अमितीजसाम्—which possess measureless power. सन्निवेश्य—joining. आत्ममात्रासु—with their own particles. सर्वभूतानि—all beings. निर्ममे—created.

Eng.—But joining minute particles even of those six, which possess measureless power, with particles of Himself, He created all beings.

कुल्लूकमट्टकता मन्वर्थमुक्तावली—तेषां त्वयवान् सूक्ष्मानित्यादि । (तेषां षष्णां—पूर्वोक्ता-हङ्कारस्य तन्मात्राणाञ्च, ये सूक्ष्माः अवयवाः तान्, आत्ममात्रासु षष्ठां स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्य-तिर्यक-स्थान्धरादीनि सर्वभूतानि परमात्मा निर्मितवान् । तत्र तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि, अहङ्कारस्य इन्द्रियाणि ।) पृथिव्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु इन्द्रियेषु च तन्मात्राहङ्कारयोजनं कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणम् । अत एव अमितीजसाम् अनन्तकार्यनिर्माणेन अतिबोध-शालिनाम् ॥ १६ ॥)

Notes on Kullūka

(1) तेषां.....तन्मात्राणाञ्च ।—Of those six, i. e., of Egoism and of the five subtle elements.

(2) आत्ममात्रासु.....स्वविकारिषु ।—To particles of the same i. e., of evolves from the same six.

(3) मनुष्य-तिर्यक्-स्थावरादीनि ।—Human beings, birds and beasts and all immovable objects.

(4) तत्र.....इन्द्रियाणि ।—The five gross elements (आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी) are the evolves from the five subtle elements (सूक्ष्म, सूक्ष्म, रूप, रस and गन्ध तन्मात्र) respectively and the organs (of perception, action and mind) are the evolves from Egoism.

(5) पृथिव्यादि.....निर्माणम् ।—All beings are created by joining the five subtile elements to the five great elements, earth, etc., which transform into gross bodies, and the Egoism to the sense-organs.

Extracts from other Commentaries

“आत्ममात्रासु अपरिच्छिन्नस्य एकस्य आत्मनः उपाधिवशात् अवयववत् प्रतीयमानेषु आत्मसु”
—राघवानन्दः ।

“तच्छब्देन महदकारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि परावृण्वन्ते । तत्रोत्तरिषां त्रिगुणज्ञान-
कर्मेन्द्रियाणां वर्गेत्यभिप्रायेण वक्षामितुं शक्यम्—...एतानि सर्वभूतीपादानम् इत्येतावदेवात्र विवक्षितम्
न पुनः सृष्टिरित्यवगन्तव्यम्” इति कृत्वात्यादिना तस्या वक्ष्यमाणत्वात्—नन्दनः ।

Remarks

Bühler's translation follows Rāghavānanda and Nandana who agree that the verse “derives the subtile or rudimentary bodies of individual beings from the subtile body of the Creator, and the individual souls from His Soul”.

According to Medhātithi, Govindarāja and Kullōka the translation shall be as follows :—“joining minute particles of those six (i. e., of egoism and of the five subtle elements) which possess immeasurable power to particles of the same (i. e., of evolves from the same six (Gov + Kullōka), i. e., of the gross elements produced from the Tanmātras and the organs produced from Egoism (Medh) He framed all beings”—Bühler.

Vijñānabhikṣu in his सांख्यसार Chapter III quotes this verse and thus explains—“वक्षामिति षडिन्द्रियं ममसाशरीरोपलक्षकम् । तथा च स्वयम्भूः स्वविकारशरीरावयववान् सृष्ट्यान् अस्यान् आत्ममात्रासु स्वांशवैतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्गः, इत्यर्थः”—(सांख्यसारः—तृतीय परिच्छेदः). This agrees with Rāghavānanda's explanation.

The wise call His frame
'Śarīra.'

यन्मूर्तवयवाः सूक्ष्मास्तस्य मान्याश्चयन्ति षट् ।

तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनोविषयः ॥१७॥

Prose.—यत् (यस्मात्) तस्य षट् सूक्षाः मूर्तवयवाः इमानि (पूर्वोक्तानि इन्द्रियाणि, वक्ष्यमाणानि च भूतानि) आश्रयन्ति, तस्मात् मनोविषयः अस्य मूर्तिं शरीरम् इति आहुः ।

Beng.—वेहेतु ठांशर (लङ्कार) मूर्तिर ह्य शृङ्ख अवयव एहे सकल (भूत ७ इन्द्रियके) आश्रय करे, एहे निमित्त मनोविषय ठांशर मूर्तिके 'शरीर' वनिषा थाकेन ।

Eng. Equiv.—मूर्तवयवाः—parts which form the body. सूक्षाः—subtile. आश्रयन्ति—enter. मूर्ति—frame. मनोविषयः—the wise.

Eng.—Because those six of (kinds of) minute particles, which form the (Creator's) frame, enter (āśri) these (creatures), therefore the wise call His frame śarīra (the body).

कुल्लुकमङ्गलता सन्वयमुक्तावली—यन्मूर्तवयवाः सूक्षा इत्यादि । (यस्मात् मूर्तिः शरीरं तत्सम्पादका अवयवाः सूक्षाः तन्मावाहङ्काररूपाः षट्, तस्य ब्रह्मणः सप्रकृतिकस्य इमानि वक्ष्यमाणानि भूतानि, इन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वेनाश्रयन्ति तन्मावेभ्यो भूतोत्पत्तेः, अहङ्काराच्च इन्द्रियोत्पत्तेः ।) तथा च पठन्ति—“प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणय षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥” (तस्मात् तस्य ब्रह्मणा या मूर्तिः स्वभावः तां तथा परिणता-मिन्द्रियादिशालिनौम् लोकाः शरीरमिति वदन्ति । षडाश्रयणात् शरीरम् इति शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रम एव दृढीकृतः ॥ १७ ॥)

Notes on Kullūka

(1) तस्य ब्रह्मणः.....पूर्वोक्तानि ।—Of Brahman accompanied by प्रकृति—these elements which will be told later on (St. 18) and the sense-organs already referred to (St. 15).

(2) कार्यत्वेन आश्रयन्ति—create them as effects (कार्य).

(3) तन्मावेभ्यो.....उत्पत्तेः ।—As the five gross elements spring from the five subtile elements and the sense-organs from Egoism.

(4) तथा च पठन्ति.....भूतानि ।—The stanza is from सांख्यकारिका of Īśvarakṛṣṇa No. 22. This describes the order of creation as found in the Sāṅkhya philosophy. With this also compare : “मूलप्रकृतिरविकृति-महदाद्याः प्रकृतिविजृम्भतयः सम । षोडशकस्तु विकारी न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥”—सांख्यकारिका

—३). We describe it in the following table :—(these are known as 25 elementary principles—पञ्चविंशतितत्त्वानि) :—

(1) प्रकृतिः (or, मूलप्रकृतिः)

—(It is Nature or Creator of the world, but is not Itself created ; therefore it is called अप्रकृतिः । It is inanimate and consists of the three qualities—सत्त्व, रजस्, and तमस्)

(2) महान् (समष्टि बुद्धि or अनाकारणम्)

—(It is the Great Principle, the Cosmos—the Universal Mind. It is also known as मनः ; compare : “महदाख्यमायं कार्यं तन्मनः” (सांख्यप्रवचनसूत्र— I. 71). It is called प्रकृति-विकृति because it is both creator and created.

(3) अहङ्कारः (or अभिमानः)

—(It is Ego—‘I’-sense or the Egoism. It is called प्रकृति-विकृति because it is both creator and created).

(4-8) पञ्चतन्मात्राणि (9-13) पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि (14-18) पञ्चकर्मेन्द्रियाणि (19) मनः—(the	(The five sub- (Five organs of (Five organs of mind. It is an-
tile elements, perception, viz., action, viz., वाक्, . organ of per	
viz., शब्द, स्पर्श, रूप. श्रोत्र, त्वक्, चक्षुः, पाणि, पाद, पायु, ception and	
रस, गन्ध । They रसना, घ्राण—they उपस्थ—T h e y action. Compare	
are प्रकृति-विकृति be- are called विकारः are called विकारः —“उभयात्मकं मनः”	
cause they are because they are because they (कपिलसूत्र II. 26).	
both creators created, but are created, but It is called विकार	
and created)—t h e m s e l v e s t h e m s e l v e s because it is	
create no ele- create no ele- created, but it-	
ments) self create no	
elements)	

(5) पञ्चलङ्घाभूतानि (The five gross elements, viz., आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी. They are called विकारः because they are created, but t h e m s e l v e s create no elements)

* (25) पुरुष—He is neither प्रकृति nor विकृति, because he neither creates anything nor is himself created. He is the passive onlooker on प्रकृति's actions or, self-evolutions.

(5) तां तथा.....आलिनीम् ।—Thus transformed and endowed with sense-organs, etc.

(6) षडाययणात्.....दृढीकृतः ।—It is called शरीर because it enters (आ-यि) into the six. By this process of analysis of the word शरीर the aforesaid order of creation (i. e., from ब्रह्म and not from प्रकृति) is corroborated.

N. B. On the derivation of the word शरीर—“अणाति शीर्यते वा । “शृङ्गसायाम्” “कृष्णपुच्छे” इतीरन् (उणादिसूत्र—4. 30)—Bhānuji Dīkṣita.

Extracts from other Commentaries

“एतदुक्तं भवति—सर्वभूतान्शैरुपादानत्वेन शयतीति हिरण्यगर्भशरीरस्य शरीरत्वं न पुनः प्राकृतपुरुषशरीरवत् शीर्यत इति”—नन्दनः ।

Remarks

Bühler's translation follows Nandana. Compare : “Medhātithi, Govindarāja and Kullōka take the verse very differently. They agree in supposing that the body is called शरीर, because the six elements mentioned enter into or produce the gross elements and the organs”—Buhler. Also “Because the six (kinds of) minute particles producing the body enter into (being their cause) or produce these (i. e., because Egoism, the before-mentioned organs and the subtle elements enter the gross elements which will be mentioned hereafter), therefore the wise call the body, which is the visible shape of that (Brahman), śarīra”—Bühler—acc. to Kullōka.

Kullōka refers तस्य to ब्रह्मणः । Because as said before Kullōka thinks that Manu advocates non-dualistic Vedānta.

The gross elements and the Mind are produced from the Brahman.

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ।

मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकदम्बयम् ॥१८॥

Prose.—महानि भूतानि कर्मभिः सह तत् (ब्रह्म) आविशन्ति । सर्वभूतकृत् अव्ययम् मनस्य सूक्ष्मैः अवयवैः (सह) (तद् ब्रह्म आविशन्ति) ।

Bengali.—महाभूतमूहं च च कार्थोव सहित मेहे वक्र इहेते उ२पन्न ह्य एवः सर्वभूतकृत् अविनाशि मन सूक्ष्म अवयवैव सहित तांता इहेते उ२पन्न ह्य ।

Eng. Equiv.—तत्—that Brahman. आविशन्ति—are produced. भूतानि—elements. महानि—gross. सह कर्मभिः—with their functions. अवयवैः—portions. सूक्ष्मैः—minute. सर्वभूतकृत्—producer of all beings. अव्ययम्—imperishable.

Eng.—From that (i. e., Brahman Which has the form of the subtle elements and of Egoism) are produced the gross elements together with their functions and the mind, which is the producer of all beings through its minute (i. e., imperceptible) portions (i. e., its products, good and bad thoughts, pleasure and pain, and so forth, the world being produced by the good and evil actions originating in the mind) and imperishable.

कुल्लुकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—तदाविशन्ति भूतानौत्यादि । 'पूर्व'श्लोके तस्येति प्रकृतं ब्रह्म अत्र तदिति परावश्यते । (तद् ब्रह्म शब्दादिपञ्चतन्मात्रात्मना अवस्थितं, महाभूतानि आकाशादीनि आविशन्ति, तेभ्यः उत्पद्यन्ते, सह कर्मभिः स्वकार्यैः । तत्र आकाशस्य अवकाशदानं कर्म, वायोर्यूहणं विन्यासकृपम्, तेजसः पाकः, अपां संगृहणं पिण्डीकरणकृपम्, पृथिव्या धारणम् । अहङ्कारात्मना अवस्थितं ब्रह्म मन आविशति, अहङ्कारादुत्पद्यते इत्यर्थः । अवयवैः स्वकार्यैः—शुभाशुभसङ्कल्पसुखदुःखादिकृपैः, सूक्ष्मैः बहिरिन्द्रियागोचरैः, सर्वभूतकृत् सर्वोत्पत्तिनिमित्तम्, मनीजन्मशुभाशुभकर्मप्रभवत्वात् जगतः । अव्ययम् अविनाशि ॥ १८ ॥)

Notes on Kullūka

(1) तद् ब्रह्म.....अवस्थितम् ।—The Supreme Soul in the form of the five subtle elements.

(2) आविशन्ति.....उत्पद्यन्ते ।—The five gross elements 'enter' into It (Brahman in the form of the five subtle elements). This means that they are born of them (i. e., subtle elements).

(3) तत्र आकाशस्य.....धारणम् ।—(i) So the function of आकाश is to make room ; compare—“निष्कृमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम्” (वैशेषिकसूत्र—V. 1. 20). Here कणाद quotes the सांख्य theory and refutes it. (ii) The function of वायु (wind) is configuration or arrangement. (iii) The function of तेजस (fire) is cooking. (iv) The function of water is conglutination. (v) The function of earth is to sustain.

Here Medhātithi is more clear :—

“...the Great Elemental substances—Called ‘Earth’, ‘Water’, ‘Fire’, ‘Wind’, and ‘Ākāśa’—‘along with their functions’ :—(i) Sustaining (ii) Conglutination (iii) Cooking (iv) Configuration and (v) making room (unobstruction) respectively are the functions of Earth etc. Of these (1) ‘sustaining means upholding, keeping in their places, things that are prone to falling. (2) ‘Conglutination’ means bringing together things that are loose and disjointed ; e.g., loose and disjointed dust particles are brought together, cemented into, a mass by means of water. (3) ‘Cooking’ is the well-known effect produced by fire upon such things at medicine and herbs, etc. (4) ‘Configuration’ means conformation, shaping ; (5) ‘making room’ means non-obstruction by another body ; in a point in space where one body is already present, there can be no room for another body ; e. g., no object can find room within a piece of gold....”—(Jha’s translation).

(4) अहङ्कारात्मना.....उत्पद्यते ।—So mind is produced from Brahmā in the form of Egoism.

(5) स्वकार्यैः.....दुःखादिरुपैः ।—The mind produces good and bad thoughts, pleasure and pain, etc.

(6) मनो.....जगतः ।—The world is produced by the good and evil actions originating in the mind (of endless creatures).

N. B. Hence the philosophers hold that God is not absolutely independent in His creation. He has to depend on the various actions done by endless creatures and this is the reason why in the

creation one being is happy and the other is unhappy. So we cannot blame God as partial and cruel. Compare : “बेषमनैर्घृण्ये नेत्ररस्य प्रसज्ये ते । कक्षात् ? सापेक्षत्वात् ।....सापेक्षो हीनरो विषमां सृष्टिं निर्ममौते । किमपेक्षत इति चेत् धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः । अतः सृज्यमाणप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमौत्तर-स्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद् द्रष्टव्यः ।” (शाङ्करभाष्य—on B. S. II. 1. 34).

Extracts from other Commentaries

“...धृतिसंघननपत्तिव्यूहावकाशाः पृथिव्यादीनां यथाक्रमं कर्माणि । तत्र धृतिः कारणं सरणपतनधर्मस्य । एकशोऽवस्थानं संयाहकाहिकीर्णस्य संघननं यथा पांसवो विकीर्णा उदकेन संघन्यन्ते पिण्डीक्रियन्ते । पत्तिरद्वौषधतयादेस्तेजसः कार्यतया प्रसिद्धा । व्यूहो विन्यासः सन्निवेशः । अवकाशो मूर्तान्तरिणाप्रतिबन्धः । न हि यस्मिन् देशे मूर्तान्तरिका स्थिता तत्र मूर्त्यन्तरस्य स्थानम् ; सुवर्णपिण्डे न कस्यचिदन्तः सम्भवः ।”—मेधातिथिः ।

Remarks

Bühler notes five different versions of this verse as given by (1) Medhātithi (2) Govindarāja and Kullūka (3) Rāghavānanda (4) Nandana (5) Nārāyaṇa.

This perishable world springs from the imperishable Brahman.

तेषामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महोजसाम् ।

सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः सम्भवत्यव्ययाद् व्ययम् ॥१८॥

Prose.—महोजसां सप्तानां तेषां पुरुषाणां सूक्ष्माभ्यः मूर्तिमात्राभ्यः इदं सम्भवति । अव्ययात् व्ययम् (सम्भवति) ।

Beng.—महत्, अट्कारं ও পঞ্চতত্ত্বাদি এই সপ্তসংখ্যক পুরুষোৎপন্ন (অথবা পুরুষের জ্ঞানবীজ) মহাপ্রভাব স্বল্প মূর্ত্যংশ হইতে এই জগৎ উৎপন্ন হয় । অবিনশ্বর (পরমাত্মা) হইতে নব্ব (জগৎ) সমুদ্ভূত হয় ।

Eng. Equiv.—“इदं”—this world. पुरुषाणां—born of the Great One. महोजसाम्—very powerful. सूक्ष्माभ्यः—minute. मूर्तिमात्राभ्यः—body (framing) particles. अव्ययात्—from the Imperishable. व्ययम्—the perishable.

Eng.—But from minute body (framing) particles of these

seven very powerful Puruṣas springs this (world), the perishable from the Imperishable.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—तेषामिदं समानमित्यादि । (तेषां पूर्वं प्रकृतानां मह-
दङ्कारतन्मात्राणां सप्तसंख्यकानाम्, पुरुषात् आत्मन उत्पन्नत्वात्, तद्वृत्तियाद्यत्वाच्च पुरुषाणां,
महोजसो स्वकार्यसम्पादनेन वीर्यवताम्, सूक्ष्मा या मूर्तिमात्राः शरीरसम्पादकभागाः ताभ्यः इदं
जगत् नञ्चरं मन्वर्थव्यनञ्चरात् । यत् कार्यं तत् विनाशि, स्वकारणे लीयते, कारणस्तु स्वकायापेक्षया
स्थिरं परमकारणं ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येतद्दर्शयितुमङ्गमनुवादः ॥ १८ ॥)

Notes on Kullūka

(1) पुरुषात्.....याद्यत्वाच्च ।—As they spring from the Puruṣa, the Supreme Soul ; or are within the scope of the knowledge of the Puruṣa.

N. B. ज्ञप्ति means knowledge or the transformation of our internal organ (अन्तःकरण) into the shape of the object of the outer world, by emerging through outer sense-organs (e. g., the eye.)

(2) शरीर.....भागाः ।—The body-framing parts.

(3) यत् कार्यं.....अनुवादः ।—The effect (i. e., this world) is perishable as it merges in its Cause (the seven powerful Principles) and the Cause is stationary in relation to its effect. But the Supreme Cause the Brahman is eternal and without decay and should be worshipped ; for this reason is explanatory repetition (अनुवाद) of this verse.

N. B. According to the Vedānta philosophy this world is an appearance (विवर्त) of Brahman, but a transformation (परिणाम) of अविद्या (ब्रह्मति). Brahman is the Cause of all causes. Without Brahman everything is विकार and therefore untrue and perishable—
“सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसम्” (शाङ्करभाष्य—Gitā, II. 16). So this perishable world originates from the Imperishable Brahman.

The अनुवादs are the repetitions of the main rules (विधि). But these are not useless, because they are syntactically connected in one

sentence with the injunction (বিধি)। Compare : “বিধিনা ত্বেকবাক্যত্বাৎ
স্তুত্ব্যেণ বিধীনাং সূঃ” (জৈমিনি:—I. 2. 3).

Extracts from other Commentaries

“অব্যয়াদায়মিত্যেতাভি তাৎপর্যম্ ন তু ষষ্ঠা সমাধা বা তচ্ছানাং মাদ্রাভ্য ইতি ।
অতুর্বিংশতিতচ্ছানি তানি সৃষ্টৌ সর্বेषাং নিমিত্তম্ । অথবা পিচ্ছসৃষ্টৌ সম্ভব প্রধানং কারণম্”—
মেধাতিথি: ।

Remarks

Bühler does not translate the word ‘Puruṣa’. Acc. to Kullūka the translation will be ‘produced by the Ātman’.

স্বকারণে লীয়তে।—Compare : “অস্বল্পতে সর্বস্যপি কার্যস্য স্বোপাদানাবিভাধিষ্টানামিত-
ত্বনিয়মাত্” (বেদান্তপরিমাধা—প্রত্যক্ষপরিচ্ছদ) ।

Of the five great ele-
ments each succeeding
element acquires the
quality of the preceding
one.

আদ্যাদ্যস্য গুণত্বেষামবাপ্নোতি পর: পর: ।

যো যো যাবতিথ্যস্বৈষাং স স তাবদ্রুণ: স্মৃত: ॥২০॥

Prose.—এষাং পর: পর: তু আদ্যাদ্যস্য গুণম্ অবাপ্নোতি । এষাং য: য: চ যাবতিথ্য: স:
স: তাবদ্রুণ: স্মৃত: ।

Beng.—(এই আকাশাদি পঞ্চ মহাভূতের) পর পরটি পূর্বের গুণ প্রাপ্ত হইয়া
থাকে ; অর্থাৎ ইহাদিগের মধ্যে যে ভূত সৃষ্টিক্রমে যৎস্থানীয় তাহার গুণও তাবৎ-
সংখ্যক ।

Eng. Equiv.—আদ্যাদ্যস্য—of the preceding one. গুণ—quality.
অবাপ্নোতি—acquires. পর: পর:—each succeeding (element). যাবতিথ্য:—
whatever place each of them occupies. তাবদ্রুণ:—possessing so many
qualities.

Eng.—Among them each succeeding (element) acquires the
quality of the preceding one, and whatever place (in the sequence)
each of them occupies, even so many qualities it is declared to
possess.

कुल्लुकभट्टकृता मन्वर्थसुक्तावली—आद्याद्यस्य गुणत्वेषामित्यादि । एषामिति पूर्वतरङ्गीके “तदाविशन्ति भूतानि” इत्यत्र भूतानां परामर्शः । (तेषाञ्च आकाशादिक्रमेण उत्पत्तिक्रमः शब्दादि-गुणवत्ता च वक्ष्यते । तत्र आद्याद्यस्य आकाशादेः गुणं शब्दादिकं, वाय्वादिः परः परः प्राप्नोति । एतदेव स्पष्टयति यो य इति । एषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो यावतिथः “वतीरिथुक्” । स स द्वितीयोः—द्वितीयो द्विगुणः, तृतीयस्त्रिगुणः इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः । एतेनैतदुक्तं भवति । आकाशस्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपपाणि, अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः, भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ।) अत्र यद्यपि “नित्यवैसयीः” इति द्विर्वचनेन आद्यस्य आद्यस्य इति प्राप्तं तथापि स्मृतौनां कन्दः समानविषयत्वात् “सुपां सलुक्” इति प्रथमाद्यस्य सप्-लुक् । तेन आद्याद्यस्य इति रूपसिद्धिः ॥ २० ॥

Notes on Kullūka

(1) एषामिति.....परामर्शः ।—By the word एषाम् is meant the five great elements as referred to in the stanza preceding the previous one (i. e., St. 18).

(2) तेषाञ्च.....वक्ष्यते .—And their creation according to the order of आकाश, etc., and their having properties like शब्द, etc., will be discussed later on (St. 75-78).

(3) तत्र आद्याद्यस्य.....प्राप्नोति ।—Each succeeding element like वायु etc., acquires the quality of the preceding one like आकाश, etc.

(4) यावतां.....रथुक् ।—यावत् + उट्, इथुक् = यावतिथः—“वतीरिथुक्” (V. 2. 53) “उट्तीत्येव यावतिथः”—Bhaṭṭoji.

(5) द्वितीयो.....स्मृतः ।—So the doctrine according to Manu and others is that the first element ethereal space (आकाश) possesses one quality, sound, alone ; the second wind two, sound and tangibility ; the third fire or light, three, and so forth.

(6) एतेन एतदुक्तं भवति.....गन्धाः ।—This is tantamount to saying this :—

The quality of ethereal space (आकाश) is sound (शब्द)

The qualities of wind (वायु) are sound and tangibility or touch
(स्पर्श)

" " " fire (तेजस्) " sound, tangibility and form (रूप)
" " " water (अप्) " sound, tangibility, form and
taste (रस)

" " " earth (पृथिवी) " sound, tangibility, form, taste
and smell (गन्ध)

N. B. It is to be noted in this connection that the five great elements are पञ्चीकृत i. e., each of the elements imbibes within itself the parts of the other four elements : and their appellation is on account of the preponderance of that element after which each is named ("वैशेष्यात् तद्वादस्तदादः" ब्रह्मसूत्र II. 4. 22). Thus is the definition of पञ्चीकरण—"पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभज्येद्विधा । एकैकं भागमादाय चतुर्धा विभज्येत् पुनः ॥ ८ ॥ एकैकं भागमेकस्मिन् भूते संवेद्येत् क्रमात् । ततश्चाकाशभूतस्य भागः पञ्च भवन्ति हि ॥ ९ ॥ वायुदिभागश्चत्वारो वायुदिव्ये वमादिशेत् । पञ्चीकरणमेतत् स्यादित्याहुस्तत्त्व-वेदिनः" ॥ १० ॥—(सुरेश्वरवार्तिक) ।

Thus for example—1 whole आकाश = $\frac{1}{2}$ आकाश + $\frac{1}{2}$ आकाश = $\frac{1}{8} + \frac{1}{8} + \frac{1}{8}$ + $\frac{1}{8} + \frac{1}{8} = \frac{1}{8}$ वायु + $\frac{1}{8}$ तेजस् + $\frac{1}{8}$ अप् + $\frac{1}{8}$ पृथ्वी + $\frac{1}{8}$ आकाश = 1 whole आकाश । Similarly, $\frac{1}{8}$ आकाश + $\frac{1}{8}$ तेजस् + $\frac{1}{8}$ अप् + $\frac{1}{8}$ पृथ्वी + $\frac{1}{2}$ वायु = 1 whole वायु and so on.

(7) अत्र यद्यपि ...प्राप्तम् ।—Here though the form आद्यस्य आद्यस्य is expected because of the reduplication of the word आद्यस्य by the rule "नित्यवैख्ययोः" (VIII. 1. 4) ;—

(8) तथापि.....विषयत्वात् ।—But still, the Smṛti being akin to the Vedas ;—See our notes on Kullāka St. 10 (4).

(9) सुपां etc. Compare "सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णांश्चैवाडायायाजालः" (VII. 1. 39). This means that in the Vedas in the place of सुप् (= all the विभक्तिसु) there may be the singular nominative सु, or elision, or

पूर्वसवर्थ, or आ or आत् or शे or या, or अ or आ or याच् or आल् । So we get the form आद्यादास्य by dropping the sixth case-ending from आदास्य ।

Extracts from other Commentaries

“દેહસ્ય પચાત્મકત્વેઽપિ પૃથિવીમય આપોમયસ્તેજોમયો વાયુમય આકાશમય इति श्रुतौ तत्तत्-
પ્રાધાન્યમાત્રં વિવચિતમ્”--રાષ્ટ્રવાનન્દઃ ।

He assigned names,
actions and conditions
to all created beings.

सर्वेषान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥२१॥

Prose.—સ (પરમાત્મા) આદૌ સર્વેષાં તુ પૃથક્, પૃથક્, નામાનિ, કર્માણિ ચ, પૃથક્, સંસ્થાઃ ચ, વેદશબ્દેભ્યઃ એવ નિર્મમે ।

Beng.—(હિરણ્યગર્ભક્રમે અવસ્થિત પરમાત્મા) સૃષ્ટિય આદિતે વેદે હૈતે મકલ્પ પમાર્થેયં પૃથક્ પૃથક્ નામ, કર્મ એવં પૃથક્ વાચસ્વાર વિધાન કરિચાહિત્તેન ।

Eng. Equiv.—નામાનિ—names. કર્માણિ—actions. પૃથક્ પૃથક્—several. વેદશબ્દેભ્યઃ—according to the words of the Veda. આદૌ—in the beginning. સંસ્થાઃ—conditions. નિર્મમે—assigned.

Eng.—But in the beginning he assigned their several names, actions, and conditions to all (created beings) even according to the words of the Veda.

કુક્ષુ કમટક્ષતા મન્વર્યમુજ્જાવલી—સર્વેષાન્તુ સ નામાનીત્યાદિ । સ પરમાત્મા હિરણ્યગર્ભરૂપેણ-
વસ્થિતઃ, સર્વેષાં નામાનિ—ગોજાતેર્ગૌરિતિ, અશ્વજાતેરશ્વ इति । કર્માણિ બ્રાહ્મણસ્ય અધ્યયના-
દીનિ, અવિયસ્ય પ્રજારણાદીનિ, પૃથક્ પૃથક્ યસ્ય પૂર્વકલ્પે યાન્વભૂવન્, આદૌ સૃષ્ટાદૌ
વેદશબ્દેભ્ય એવ અવગમ્ય નિર્મિતવાન્ । મગધતા વ્યાસેનાપિ બ્રહ્મમીમાંસાયામ્ વેદપૂર્વિકા એવ
જગત્સૃષ્ટિર્ણૂપાદિતા । તથા ચ શારીરકસૂત્રમ્—“શબ્દ इति ચેન્નાતઃ પ્રભવાત્ પ્રત્યક્ષાનુમાના-
ભ્યામ્” । અસ્યાર્થઃ—દેવતાનાં વિગ્રહવસ્ત્વે વૈદિકે વસ્ત્રાદિશબ્દે દેવતાવાચિનિ વિરોધઃ સ્યાત્
વેદસ્ય આદિમત્ત્વપ્રસન્નાદિતિ ચેત્, નાસ્તિ વિરોધઃ ; કસ્માત્ ? અતઃ, શબ્દાદેવ જગતઃ પ્રભવાત્
ઉત્પત્તેઃ । પ્રલયકાલેઽપિ સૂક્ષ્મરૂપેણ પરમાત્મનિ વેદગમિઃ સ્થિતઃ ; સ દ્વદ્શ કલ્પાદૌ હિરણ્યગર્ભસ્ય
પરમાત્મન એવ પ્રથમદેહિમૂર્તેઃ મનસિ અવસ્થાન્તરમનાપન્નઃ સુષુપ્તપ્રવૃક્ષ્યેવ પ્રાદુર્ભવતિ । તેન

प्रदीपस्थानीयेन सुरनरतिर्यगादिप्रविभक्तं जगत् अभिधेयभूतं निर्मिमौते । कथमिदं गम्यते ? प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् श्रुतिस्मृत्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षं श्रुतिः अनपेक्षत्वात्, अनुमानं स्मृतिः अनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात् । तथा च श्रुतिः—“एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्दवः इति पितृस्त्रिःपवित्रमिति गहनाश्व इति स्त्रीवं विश्वानौति शस्त्रमभिषीभगैत्यन्वाः प्रजाः” इति । स्मृतित्तु—“सर्वेष्वानु स नामानि” इत्यादिका मन्वादिप्रणीतैव । पृथक्-संस्थान्तेति लौकिकीय व्यवस्थाः, कुलालस्य घटनिर्माणम्, कुविन्दस्य पटनिर्माणम् इत्यादिकाः विभागेन निर्मितवान् ॥ २१ ॥

Notes on Kullūka

- (1) हिरण्यगर्भरुच्य—See our notes on Kullūka St. 14. 15.
- (2) गोजाते.....अश्व इति ।—He gave the name ‘cow’ for the cow-class (जाति), ‘horse’ for horse-class (जाति).

N. B. It is to be noted that the convention (सङ्केत) of a word is in the class (जाति) and not in the individual (व्यक्ति). Thus the आलङ्कारिक, the वैदान्तिक and the मौलान्तिक hold that a word primarily denotes a class (जाति) and secondarily (e. g., लक्षणा) an individual. Compare—B. S. S.-B. I. 3. 28 :—आकृतिभिश्च शब्दानां सत्त्वन्धो न व्यक्तिभिः, व्यक्तिनामानन्त्यात् सत्त्वन्धयहणानुपपत्तेः—शा. भा. । “न कश्चित् पदार्थो जातिसत्त्वन्धमन्तरेण स्वरूपं प्रतिलभते । यदुक्तं वाक्यपदीये—“न हि गौः स्वरूपेण गौर्नान्यगौर्गौत्वामिसत्त्वन्धात्तु गौः” इति—(अभिधावृत्तिमात्रका, p. 5).

“इह यद्यपि प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयो व्यक्तिरेव तथापि आनन्त्याद्व्यभिचाराच्च तत्र सङ्केतः कर्तुं न पार्यत इति गौः युक्तश्रुत्यो डित्य इत्यादीनामेकार्थत्वं मा प्रसाङ्ग्योदिति च शब्दानामुपाधावेव सङ्केतः”—(शब्दव्यापारविचार—p. 1).

“...शक्तिविषयत्वं शक्यत्वम् । तच्च जातेरेव न व्यक्तिः । व्यक्तिनामानन्त्येन गुरुत्वात् । कथं तर्हि गवादिपदाद् व्यक्तिभानमिति चेत्, जातेर्व्यक्तिसमानसंबित्संवेदतया इति ब्रूमः । यद्वा गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिः स्वरूपसती न तु ज्ञाता, जातौ तु सा ज्ञाता हेतुः ।.....अथवा व्यक्तौ लक्षणावगमः । यथा नीलो घट इत्यत्र नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टे लक्षणा तथा जातिवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणा”—(वेदान्तपरिभाषा—4th Chap). The Naiyāyikas

on the other hand, refute the arguments of the Mīmāṃsakas and hold that a word primarily denotes an individual qualified (विशिष्ट) by a class (जाति). Compare “तस्मात् तत्तत्तज्जात्यात्मनिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्पमाना शक्तिर्जात्यात्मनिविशिष्टव्यक्तावेव विद्यामतीति”—(मिहान्तमुक्तावली—शब्दखण्ड).

By the primary function (अभिधा or शक्ति) a word (शब्द) obtains its corresponding object (अर्थ) which it denotes. According to the older school of Naiyāyikas the denotation of a word is determined by the will of the god (ईश्वर). According to the new-school, however, it is determined by the will merely (of God or of any other being)—compare : “शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः, सा च अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा ; आधुनिके नास्ति शक्तिरस्तेष्वेव, “एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्” इतीश्वरेच्छायाः सत्त्वात् ; आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति सम्प्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्तु इच्छैव । तेन आधुनिकसङ्केतितेऽपि शक्तिरस्तीवेत्याहुः” ।—(मिहान्तमुक्तावली—शब्दखण्ड).

(3) कर्माणि.....रचणादीनि ।—Vide stanzas No. 88-89.

(4) यस्य पूर्वकल्पे यान्यभूवन् ।—as was the individual actions in the previous creation.

(5) भगवता व्यसेनापि.....उत्पत्तेः ।—Kullūka here quotes ब्रह्मसूक्त I. 3. 28 which is to be understood in connection with the two preceding Sūtras viz., “तदुपर्यपि बादरायणः” सम्भवात्—I. 3. 26 (see Kullūka stanza 4) and “विरोधः कर्माणीति चिदानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्” I. 3. 27. The Sūtras establish that the Gods have corporeal forms and they can assume many forms at one and the same time. Thus the gods can attend many sacrifices simultaneously being invoked by numerous worshippers.

Then comes the Sūtra “शब्द इति चेत्” etc. Śāṅkarācārya thus expounds it :—“मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्यापगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसञ्जि । शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत ; औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्य ‘अनपेक्षत्वात्’ इति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगात् युगपदनेक-कर्मसम्बन्धीनि इवैषि भुञ्जीत, तथापि विग्रहयोगादस्यदादिबत् जननमरणवती सेति नित्यस्य

शब्दस्य नित्ये नार्थेन नित्ये सम्बन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यां स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत् । नायमप्यस्ति विरोधः । कथात् ? अतः प्रभवात् । अतएव हि वैदिकात् शब्दात् देवादिकं जगत् प्रभवति ।”

[**Summary**—The connection between a word (शब्द) and its object (अर्थ) is inborn and eternal. If the gods have corporeal forms they are subject to birth and death like us. So how can those eternal words (like वसु, इन्द्र, etc., found in the Vedas) denote non-eternal objects ? If they so denote then Veda is not eternal. To this objection, the answer is given that the world originated from the eternal ‘Logos’ (‘स्कोट’—compare ‘किमात्मक’ पुनः शब्दमभिप्रेत्य इदं शब्द-प्रभवत्वमुच्यते ? स्कोटमित्याह ।’—शङ्करः ।)

N. B. स्फुटति अर्थो यस्मात् स स्कोटः । The स्कोट or शब्दब्रह्म of the Grammarians is to be equated with the अपरब्रह्म of the Vedāntists. The Śruti “अशब्दमस्य रश्मिरूपमव्ययं” gives us a description of the परब्रह्म and tells us that the परब्रह्म transcends रूप, स्पर्श, शब्द and all other categories. Apparently therefore the Highest Principle cannot be called शब्दब्रह्म. It needs to be pointed out also that the word शब्द in शब्दब्रह्म does not mean any gross form of word. According to the scheme of the Grammarians the first two stages of वैखरी and मध्यमा are concerned with the empirical plane ; the third stage to which the name पश्यन्ती is given transcends the empirical plane. After that, there is the Fourth or Highest state. It is called परा वाक् । This परा वाक् is called स्कोट or शब्दब्रह्म ।

(6) प्रलयकालेऽपि.....निर्मिमीते ।—Even during the time of dissolution the entire Veda remained in subtle form in the Supreme Soul ; then in the beginning of a new cycle (कल्प) the Veda without changing a little appears in the mind of हिरण्यगर्भे the first embodied product of the Supreme Soul, just like an object which comes in the memory of a man who is roused from his sleep. Then with the help of the Veda which is like beacon-light He creates this world (which

is the object denoted by the Word i. e., वेद) dividing it into so many species like gods, men and lower animals.

N. B. It is to be noted that acc. to the Vedāntists the Veda is not eternal nor of momentary (क्षणिक) existence and it is अपौरुषेय in this sense that there is no liberty on the part of its author, because the Veda is the same through all cycles. Compare “तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः—पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वोत्समानानुपूर्वोक्तं वेदं विरचितवान्, न तु तद्विजातीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षीकारणाविषयत्वं पौरुषेयत्वम्”—(वेदान्तपरिभाषा Ch. 4).

(7) कथमिदं.....सापेक्षत्वात् ।—By the word प्रत्यक्ष in the Sūtra we mean the Veda, because it is independent (regarding its authority) and the word अनुमान means स्मृति because it depends on the Veda (for its authority). See our notes on Kullōka.....compare “कथं पुनरवगम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति ? प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः ।”—(शाङ्करभाष्य).

(8) तथा च श्रुतिः.....प्रजाः इति ।—The Śruti is taken from ताण्ड्यमहाब्राह्मण—6th Chap., 9th Parth, 15. (p. 218) (Beneras edition). On it compare the following commentary of Sāyaṇācārya.—“एत इत्यनेन पदेन प्रथमेन बुद्धिस्थेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिः पृथ्वीसृष्ट्यानुकूप्येण देवान्सृजत । तथा असृष्ट्यमिति पदेन मनुष्यान्, इन्द्र इति पितॄन्, ।.....तिरःपवित्रमिति पदेन यक्षान्सृजत । तिरःपवित्रेण शीथिलेन रसेन यक्षा गृह्यन्त, अत एतत् । इह सृष्ट्यानुकूलमाश्रय इति पदेन स्त्रीवमसृजत । अन्नवते व्याघ्रवन्ति स्तूत्या देवानिति स्त्रीवाण्याश्रयः । तथा विश्वानीत्यनेन शस्त्रमसृजत । विशन्ति देवानां तदयानि इति विश्वानि शस्त्राणि । अभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः असृजत । सौभागानि धनानि अभि उद्दिश्येति देवमनुष्यादीनां भोगभूता अन्या गोविलक्षणाः प्रजा असृजत ।”

(9) स्मृतिस्तु.....Śāṅkara quotes other Smṛtis—“अनादिनिधना नित्या वागूत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥” (Mbh.)

(10) ‘वृथक्संस्था.....इत्यादिकाः’—The word ‘वृथक्संस्था’ means the

rules as relating to the different castes. Thus the making of pot for the potter, the making of cloth for the weaver.

Extracts from other Commentaries

“स प्रजापतिः सर्वेषामर्थानां नामानि चक्र । यथा कश्चित् पुत्राणां ज्ञातानाम् अन्येषां वा संव्यवहारार्थं करोति ।.....कर्माणि च निर्ममे धर्माधर्माख्यानि, दृष्टार्थानि अग्निहोत्रादीनि च”
—मेधातिथिः ।

He created the gods, Sa'dhyas and the sacrifice. कर्मात्मनाञ्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः ।
साध्यानाञ्च गणं सूक्ष्मं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥ २२ ॥

Prose.—सः प्रभुः कर्मात्मनां प्राणिनां च देवानां (गण'), साध्यानाञ्च सूक्ष्मं गणं, सनातनं यज्ञश्च एव असृजत् ।

Beng.—সেই প্রভু (ব্রহ্মা) কৰ্ম্মাত্মক এবং প্রাণশালী দেবগণ, সাধ্যাদিগের সূক্ষ্ম গণ এবং সনাতন যজ্ঞ সৃষ্টি কবিশাহস্মিন ।

Eng. Equiv.—कर्मात्मनाम्—whose nature is action. देवानां—of the gods. प्राणिनाम्—endowed with life. साध्यानां—of the Sādhyas. गण'—class. सूक्ष्म'—subtile. यज्ञ'—sacrifice. सनातनम्—eternal.

Eng.—He, the Lord, also created the class of the gods, who are endowed with life, and whose nature is action ; and the subtile class of the Sādhyas, and the eternal sacrifice.

कुल्लु कभङ्गता मन्वर्थमुक्तावली—कर्मात्मनाञ्च देवानामित्यादि । स ब्रह्मा देवानां गणमसृजत् प्राणिनामिन्द्रादीनां, कर्माणि आत्मा स्वभावो येषां तेषां अप्राणिनाञ्च यावादीनां देवानं, साध्यानाञ्च देवविशिषाणां समूहं, यज्ञश्च ज्योतिष्टोमादिकं, कल्पात्करेण्यनुमीयमानत्वात् नित्यम् । साध्यानाञ्च गणस्य पृथग्बचनं सूक्ष्मत्वात् ॥ २२ ॥

Notes on Kullūka

(1) प्राणिनामिन्द्रादीनाम्—Gods like Indra and others who are endowed with life i. e., who are animate beings.

(2) অপ্রাণিনাশ্চ.....দেবানাং।—Here though stones etc., are inanimate, still they are spoken of as gods (i. e., animate beings). It however, refers to the presiding deity of those inanimate stones. Compare—“অভিমানিব্যপদেশস্তু বিশেষানুগতিম্ভ্যাম্”—ব্রহ্মসূত্র II. 1. 5.

(3) কল্যাণকরেঃস্বনুমীযমানত্বাৎ নিত্যম্।—The sacrifices are eternal because they are guessed to have been performed in other cycles (কল্য) .

(4) সাধ্যানাশ্চ.....সূক্ষ্মত্বাৎ।—(Though the साध्य are a inferior class of deities) they have been separately mentioned because of their subtile nature.

N. B. The Sādhyas are twelve in number মনঃ, মন্তা, প্রাণ, নর, অপান, বীর্যবান্, বিনির্ময়, নয়, দংস, নারায়ণ, ব্রহ্ম and প্রমু (কল্কিপুরাণম্) ।

Extracts from other Commentaries

“কর্মান্বানঃ শরীরিণঃ প্রাণিনঃ কর্মসু তত্পরা মনুষ্যা উচ্যন্তা। যৈ ব্রহ্মীপাসনাভিরতাঃ পুত্রপশ্বাদি-
ফলার্থিনী বৈ তপশ্চাশ্রিতাস্তে কর্মানুষ্ঠানপরত্বাৎ কর্মান্বান উচ্যন্তে।.....তদর্থং যজ্ঞমসৃজদিতি
গম্যতে। দেবানাশ্চ গণং তদর্থমেবাসৃজত্।.....অন্যে তু কর্মান্বানাং দেবানাং প্রাণিনামিতি
সমানাধিকরণাণি মন্যন্তে ...মদেবীপাদানম্ অহবির্ভাক্ত্বাৎ তেষাম্, স্তুতিভাজ এব তে কেবলম্।”
—(মেধাতিথিঃ) ।

“অথ লোকতন্ত্রপ্রবর্তকমাপাধিমানিনীনাং দেবতানাং সৃষ্টিং চতুর্ভিঃ শ্লোকৈরাহ।” নন্দনঃ ।

Then He created the
three eternal Vedas.

অগ্নিবাযুরবিভ্যস্তু ত্রয়ং ব্রহ্ম সনাতনম্ ।

দুদৌহ যজ্ঞসিদ্ধার্থমৃগ্যজুঃসামলক্ষণম্ ॥২৩॥

Prose.—(স ব্রহ্মা) যজ্ঞসিদ্ধার্থম্ ঋগ্‌যজুঃসামলক্ষণং সনাতনং ত্রয়ং ব্রহ্ম অগ্নিবাযু-
রবিভ্যঃ তু দুদৌহ ।

Beng.—(সেই ব্রহ্মা) যজ্ঞসিদ্ধির নিমিত্ত ঋক্, যজুঃ ও সামাখ্য চিরন্তন বেদত্রয়
অগ্নি, বায়ু এবং রবি ইহাতে দোহন করিয়াছিলেন ।

Eng. Equiv.—অগ্নিবাযুরবিভ্যঃ—from fire, wind and the sun. ব্রহ্ম—

the Veda. सनातनम्—eternal. द्रुदोह—drew forth. यज्ञसिद्ध्यर्थम्—for the due performance of the sacrifice.

Eng.—But from fire, wind, and the sun he drew forth the three-fold eternal Veda, called Rk, Yajus and Sāman, for the due performance of the sacrifice.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—अग्निवायुरविस्थस्त्रिधादि । ब्रह्मा ऋक्यजुःसामसंज्ञं वेदत्रयम् अग्निवायुरविभ्यः आकृष्टवान्, सनातनं नित्यम् । वेदापौरुषेयत्वपक्षः एव मनोरममतः । पूर्वकल्पे ये वेदास्त एव परमात्ममूर्तेर्ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य स्मृत्याकृताः, तानेव कल्पादौ अग्निवायुरविभ्य आचकर्ष । अतश्चायमर्थो न शङ्कनीयः । तथा च श्रुतिः—“अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेद” इति । आकर्षणार्थत्वात् दुहिधातोर्नाग्निवायुरवीणाम् अकथितकर्मता, किन्तु अपादानतैव । यज्ञसिद्ध्यर्थम्, तथैवसम्पाद्यत्वात् यज्ञानाम् । आपीनस्यचौरवत् विद्यमानानामेव वेदानाम् अभिव्यक्तिप्रदर्शनार्थम् आकर्षणवाचको गोष्ठा दुहिः प्रयुक्तः ॥ २३ ॥

Notes on Kullūka

(1) वेदापौरुषेयत्व.....आचकर्ष ।—Manu advocates the theory of non-human authorship of the Vedas. Thus the very same Vedas of the previous creation, appeared in the memory of the omniscient Brahṃā the embodiment of the Supreme Soul ; and He drew forth in the beginning of the new cycle, those Vedas from fire, wind and sun.

N. B. On the question of the non-human authorship of the Vedas, Sāyaṇa in his ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका quotes the following :—

“पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं, स्यात् पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानाद, वाक्यत्वाद्यान्वाक्यवत् ॥ समाख्यानं प्रवचनाद वाक्यत्वं तु पराहतम् । तत्कर्तृनुपलब्धं न स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥”—(जैमिनीयन्यायमाला, I. 2. 8).

Also see our notes on Kullūka St. 1 and St. 21 (6). Compare “न हि तावत् पुरुषेणोच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वम्, गुरुमतेऽपि अष्ट्यापकपरम्परया पौरुषेयत्वापत्तेः । नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं, नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमाने अस्मदादिना सिद्धसाधनापत्तेः । किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षीशरणविषयत्वं पौरुषेयत्वम्”—(वेदान्तपरिभाषा Ch. 4).

(2) तथा च स्मृतिः ।—Vide Satapatha Brāhmaṇa 108. 5. 1.

(3) आकर्षणार्थत्वात्.....अपादानतैव ।—The root दुह् here is not used in its primary sense of 'milching' but in the secondary sense of 'extracting, so the words अग्नि, वायु and रवि are not indirect objects (अकथित-कर्म), but ablatives (अपादान).

N. B. Of verbs having two objects the object which may optionally take another विभक्ति is called गौण or अकथितकर्म (indirect object). Vide—“दुह्याचिद्विप्रच्छिभिच्चिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वं विधौ । त्रविंशसिगुणेन च यत् सचते तदकौर्तितमाचरितं कविना ॥”—महाभाष्य, I. 4. 3.

(4) यज्ञसिद्धये.....यज्ञानाम् ।—(He drew forth the Vedas) for the performance of the sacrifice ; because the sacrifices depend on the Vedas for their performance.

(5) आपौनस्यचौरवत्.....प्रयुक्तः ।—The root दुह् has been secondarily used here in the sense of extracting, simply to show the manifestation of the Vedas which were already existing like the milk in the udder (of the cow).

Extracts from other Commentaries

“तिस्र एव देवता अग्निप्रभृतय इति त्रैकृताः सत्यप्यभिधाननानात्वे । अतस्तेन दर्शनेनीच्यते । एताभ्यस्तिसृभ्यो यज्ञसिद्धयर्थं यागसम्पदानत्वात् तासां चतुर्थी । तयं ऋग्यजुःसामलक्षणं ब्रह्म वेदाख्यं दुर्दोह ।”—(मेधातिथिः)

He created time
and other things.

कालं कालविभक्तौश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

सरितः सागरान् शैलान् समानि विषमाणि च ॥२४॥

Prose.—(सः) कालं कालविभक्तौः च नक्षत्राणि तथा ग्रहान् सरितः सागरान् शैलान्, समानि विषमानि च (ससर्ज) ।

—**Beng.**—(देखे ब्रह्मा) काल, कालविभाग, नक्षत्र, ग्रह, नदी, सागर, पर्वत, समझूमि एवं विषमझूमि (सृष्टि करिग्राहिमेन) ।

Eng. Equiv.—कालं—time. कालविभक्तौश्च—and the divisions of time. समानि—plains. विषमाणि—uneven ground.

Eng.—Time and the divisions of time, the lunar mansions and the planets, the rivers, the oceans, the mountains, plains and uneven ground.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—कालं कालविभक्तौषेत्यादि । अत्र ससर्ज इत्युत्तर-
श्लोकवर्तिनौ क्रिया सम्बन्धते । आदित्यादिक्रियाप्रचयरूपं कालं, कालविभक्तौः मासर्त्यनाद्याः
नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि, यद्वा सूर्यादीन्, सरितो नदीः, सागरान् समुद्रान्, शैलान् पर्वतान्,
समानि समस्थानानि, विषमाणि उच्चनीचरूपाणि ॥ २४ ॥

Notes on Kullūka

(1) आदित्यादि.....नाद्याः ।—Time is the sum-total of the activities of sun, etc., and the divisions of time like month, season, year, etc.

N. B. The different philosophical views on time have been collected and interpreted by the late Mahāmahopādhyāya Hārānachandra śāstrī in his masterly work कालसिद्धान्तदर्शिनौ । According to him Manu's view of time has been differently interpreted by different commentators. Thus the interpretation of Medhātithi, Kullūka and others, accords with the view on Time as found in Indian Astrology. He quotes from न्यायमञ्जरौ—“ज्योतिर्विदां मते यद्गनक्षवादिक्रियैव कालः । प्रतिपादितं चैतन्न्यायमञ्जर्यामनुमानिरूपेण (१।१।५ सूत्रे)—“न देवदत्तादिपरिस्पन्दनिबन्धनाः क्रमाक्रमादि-
प्रत्ययाः, किन्तु यद्गनक्षवादिपरिस्पन्दनिबन्धनाः । स एव यद्गतादिपरिस्पन्दः काल इत्युच्यते ।
तत्कृत एवायं ग्रामाहोरात्रमासादिव्यवहारः ।...कालविदस्य ज्योतिर्गणकाल एवैनं बुध्यन्ते”
इति” ॥—(कालसिद्धान्तदर्शिनौ p. 31).

Also compare—“मनुसंहितायाम् प्रथमाध्याये सृष्टिप्रकरणे—“कालं कालविभक्तौष
नक्षत्राणि यद्वास्तथा” (१।२४) इत्यनेन कालस्य कालावयवानां च सृष्टिकृता । अत्र प्रथमतः
“कालमि”त्येकवचनेनैकस्य सामान्यकालस्य सृष्टिकृताः । तदनन्तरं खण्डकालानां व्यावहारिककाल-
रूपाणां सृष्टिरभिहितेति प्रतीयते । मनुसंहिताव्याख्यासु मनुसम्मतस्य कालतत्त्वस्य विवेचने
मतभेदाः परिलक्ष्यन्ते । मेधातिथि-कुल्लूक-राघवानन्द-नन्दनैः सूर्यादिगतिसमूहस्यैव सामान्यतः
कालस्वरूपता स्वीकृता, तथा च तेषां पूर्वप्रदर्शितज्योतिःशास्त्रसिद्धान्त एव कालविषये सम्मत
इति प्रतीयते । सर्वज्ञनारायणेन च सामान्यकालस्य पुरुषविशेषरूपत्वमङ्गीकृत्य चैतन्यरूपता

प्रतिपादिता, 'कालविभक्ति'पदेन च क्षणदिनमासवर्षकल्पादयमिमानिदेवताः परिगृहीताः । रामचन्द्रेण च तृतीयं प्रकारं समाश्रित्य सामान्यकालस्य संवत्सररूपत्वं कालविभागानां च संवत्सरा-
न्तर्गतत्वेयनादिरूपत्वं वर्णितम् । रामचन्द्रीयव्याख्यायाम् ऋक्मंहितामसमनुकरोतीति व्यक्तं
विपश्चिताम् । सर्वथा मनुसंहितामते कालस्थीत्पत्तिमत्त्वे नानित्यत्वं पर्यवसन्नम् । (काल-
सिद्धान्तदर्शिनौ p. 35-36)

(2) नक्षत्राणि कृत्तिकानौनि ।—नक्षत्र means 'a constellation' and there are 27 such constellations which are fixed. Compare, Dr. Jhā's notes :—"It is interesting to note that even so late as Medhātithi's time, the Lunar Mansions were counted from Kṛttikā onwards, and not from Aśvinī as in the more recent astronomical system (see Thibaut on 'Indian Astronomy in Indian Thought' vol. I)."

Extracts from other Commentaries

"द्रव्यात्मा कालो वैशेषिकाणाम्, क्रियारूपोऽन्येषामादित्यादिगतिप्रदान आहृत्तिमान् । काल-
विभक्तयो विभागा मासर्त्यनसंवत्सराद्याः"—मेधातिथिः I "पूर्वं कालं कालात्मकसंवत्सररूपं
कालमसृजत् ।...कालस्य विभागांश्च षड्वृत्तन् अयनादींश्च"—रामचन्द्रः ।

He created aus- तपो वाचं रतिश्चैव कामश्च क्रोधमेव च ।
terity, speech,
pleasure and anger. सृष्टिं ससृजं चैवमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥२॥

Prose.—(सः) इमाः प्रजाः स्रष्टुम् इच्छन् तपः वाचं रतिम् च एव कामं च क्रोधम्
एव च—इमां सृष्टिं च एव ससृजं ।

Beng.—(मेहे उक्ता) प्रजासृष्टिं करिते इच्छूक उद्देशा तपश्चा, वाणी, सञ्ज्ञा,
काय, क्रोध इत्यादि पदार्थसमूहं सृष्टिं करिवाहिलेन ।

Eng. Equiv.—'रति'—pleasure. सृष्टिं—creation. ससृजं—produced.
स्रष्टुमिच्छन्—desiring to create.

Eng.—Austerity, speech, pleasures, desire, and anger, the whole creation He likewise produced, as He desired to call these beings into existence.

कुङ्कुमदङ्कता मन्वर्थमुक्तावली—तपो वाचमित्यादि । तपः प्राजापत्यादि, वाचं वाणी,

रतिं चेतःपरितोषं, कामम् इच्छाम्, क्रोधं चेतोविकारम्, इमाम् एतच्छुक्लीकीक्षा पूर्वशीकीक्षाश्च
सृष्टिं चकार। सृज्यते इति सृष्टिः कर्मणि क्तिन् इमाः प्रजाः वक्ष्यमाणाः देवादिकाः
कर्तुमिच्छन् ॥ २५ ॥

Notes on Kullūka

(1) तपः प्राजापत्यादि ।—Austerities like प्राजापत्यम्, etc. It is to be noted that प्राजापत्य is a kind of व्रत to be performed in 12 days ; while प्राजापत्या is a kind of sacrifice (इष्टि) where the sacrificer gives all his wealth as दक्षिणा, vide Manu VI. 38. Other austerities are चान्द्रीयम्, सान्त्वनम्, etc.

(2) रतिं चेतःपरितोषम् ।—रतिः is the satisfaction of the heart. It can be equated with राग as defined in योगसूत्र II. 7. “सुखानुशयौ रागः”—‘सुखानुभवे
- रति आत्मा तज्जातीयसुखान्तरे तत्साधने वा या दृष्ट्या स रागः’—(मणिप्रभा) ।

(3) इमां.....चकार । The creation as described in this and in the previous stanza.

(4) सृज्यते.....क्तिन् ।—सृष्टिः means that which is created. The affix क्तिन् has been added in the passive voice.

Extracts from other Commentaries

“अथ केयं वाचोयुक्तिः ‘सृष्टिं ससृज’ इति ? य एवार्थः सृष्टिं कृतवानिति । सर्वे धातवः
करीत्यर्थस्य विशेषावच्छिन्ने वर्तन्ते । पचति, पाकं करोति ; यजति यागं करोति । तत्र
कृदन्तात् विशेषे अवगते आख्यातगती धातुः करीत्यर्थमात्रप्रतिपादनपरी भवति । तस्मिन्नपि
कृतञित् प्रतिपन्ने पुनः प्रतिपादने अनुवाददीपो मा भूत् इति कारकादिषु तात्पर्यम्”—
मेधातिथिः ।

Remarks

सर्वज्ञनारायण takes क्रोध to mean द्वेष which is defined as “दुःखानुशयौ द्वेषः”
(योगसूत्र, II. 8).

He separated merit
from demerit and joined
the creatures with pairs
of opposite.

कर्मणाञ्च विवेकाय धर्माधर्मौ व्यवचयत् ।

द्वन्द्वैरयो जयच्छेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६ ॥

(१) F. reads कर्मणां तु । Undoubtedly च in M. and J. is better.

(२) M. and J. read विवेकार्यम् । We have taken the reading of F.,
which is supported by मेधातिथि and seemingly by Kullūka.

Prose.—(सः) कर्मणां च विवेकाय धर्माधर्मौ व्यवचयत् । इमाः प्रजाः सुखदुःखादिभिः हन्तैः योजयत् च ।

Beng.—তিনি কর্মের বিভাগের নিমিত্ত ধর্ম ও অধর্ম পৃথগ্ রূপে নির্ণয় করিলেন এবং এই প্রজাবর্গকে সুখদুঃখাদি দ্বন্দ্বের সম্বন্ধিত সংযোজিত করিলেন ।

Eng. Equiv.—कर्मणां—action. विवेकाय—in order to distinguish. धर्माधर्मौ—merit and demerit. व्यवचयत्—separated. हन्तैः—by pairs of opposites.

Eng.—Moreover, in order to distinguish actions, he separated merit from demerit, and he caused the creatures to be affected by the pairs (of opposites), such as pain and pleasure.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—कर्मणाञ्चेति । धर्मो यज्ञादिः, स कर्तव्यः । अधर्मः ब्रह्मवधादिः, स न कर्तव्यः, इति कर्मणां विभागाय धर्माधर्मौ व्यवचयत् पृथक्त्वेन अभ्यधात् । धर्मस्य फलं सुखम्, अधर्मस्य फलं दुःखम् । धर्माधर्मफलभूतैः हन्तैः परस्परविरुद्धैः सुखदुःखादिभिर्भिन्नाः प्रजाः योजितवान् । आदियज्ञात् कामक्रीधरागश्च वृक्षसौहृद्यादिभिः ॥ २६ ॥

Notes on Kullūka

(1) धर्मो.....कर्तव्यः ।—By धर्म we mean actions like sacrifice, etc. and it should be done by us. For the definition of धर्म compare “धर्मः स्वर्गादिकारणम् गङ्गाज्ज्ञानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः” (भाषापरिच्छेद, 161-62). For detailed discussion on धर्म, see Kullūka Ch. II. 1.

(2) अधर्मः.....न कर्तव्यः ।—And the अधर्म is action like the murder of a Brāhmaṇa, etc.—which are not to be done by us. Compare “अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः” (भाषापरिच्छेद, 163).

(3) धर्मस्य.....दुःखम् ।—The result of धर्म is happiness and the result of अधर्म is sorrow.

(4) धर्माधर्म.....योजितवान् ।—He joined the beings with pairs, like pleasure and pain, which are contradictory to each other and which are respectively the results of धर्म and अधर्म ।

(5) आदियज्ञात्.....सौहृद्यादिभिः ।—By the use of the words आदि

other pairs of opposites are, desire and anger, passionate attachment and hatred, hunger and satiety (सौख्य).

Extracts from other Commentaries

“इह शब्दोऽयं अन्ना परस्परविरुद्धेषु पीडाकरेषु वर्तते शीतोष्ण-उष्णतप-क्षुतसौख्यादिषु”
—मेषातिथिः ।

“धर्माधर्मफलभूतैश्च इहैः परस्परविरुद्धैः पुत्रोत्पत्तिविनाशादिभिः सुखदुःखैः”—
गोविन्दराजः ।

Remarks

Explanation—God has created धर्म as well as अधर्म. We cannot blame God for having created अधर्म ; because अधर्म is for the glorification of धर्म. What is the value of good if there is no evil ? So in the Vedas we find enunciations on both धर्म and अधर्म. Therefore from the empirical point of view, both धर्म and अधर्म are realities which we should take and abandon respectively. Such is the advice of the Veda.

The world is framed with minute particles of the five elements.

अण्वणो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानाम्नु याः स्मृताः ।
ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ॥ २७ ॥

Prose.—दशार्धानां तु याः विनाशिन्यः अण्वणः मात्राः स्मृताः ताभिः सार्धम् इदं सर्वं अनुपूर्वशः सम्भवति ।

Eng. Equiv.—अण्वणः—minute, विनाशिन्यः—perishable. दशार्धानां—five. अनुपूर्वशः—in due order.

Eng.—But with the minute perishable particles of the five (elements) which have been mentioned, this whole (world) is framed in due order.

कुक्षूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—अण्वणो मात्रा इति । दशार्धानां पञ्चानां मन्वाभूतानां याः स्मृताः मात्राः पञ्चतन्मात्ररूपाः, विनाशिन्यः पञ्चमन्वाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः, ताभिः सह सत्

वक्ष्यमाणश्चैदं सर्वम् उत्पद्यते, अनुपूर्वशः—क्रमेण—सूक्ष्मात् सूक्ष्मं सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरमित्यनेन । सर्वशक्तो ब्रह्मणो मानससृष्टिः कदाचित् तत्त्वनिरपेक्षा स्यात्, इति इमां शङ्कामपनिनीषन् तद्व्याख्येयं सृष्टिरिति मध्ये पुनः पूर्वोक्तं आरितवान् ॥ १७ ॥

Notes on Kullōka

(1) विनाशिन्यः.....विपरिणामिन्यः ।—They are perishable because they are changed to five gross elements.

N. B. परिणाम is 'modification' as different from 'विवर्त' which is 'illusory manifestation'. Thus transformation of milk into curds or gold into an ornament are examples of परिणाम. In the former case there is a modification of name, form and substance, in the latter of name and form only.—Compare "सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्यादीरितः" (वेदान्तसारः p. 29, ed. Jacob).

(2) सर्वशक्तोः.....आरितवान् ।—In order to remove the doubt, whether the omnipotent Brahman's mental creation was effected without the help of the 'principles' ('तत्त्व's i. e., महत्, अष्टङ्कार, पञ्चतन्मात्र etc.), and also to state that the same creation was effected through those principles,—Manu again in the middle of his discourse is remembering what has already been said—(i. e., in St. 19).

N. B. In this connection vide the remark of Mallinātha—
"प्राग्निर्गैकार्धमप्यनेकं श्लोकमुक्तिविशेषलाभाह्निरिति कथयः" (Śiṣupālavadha, III. 13).

Extracts from other Commentaries

"उपसंहारोऽयम् ।.....सौख्यप्रतिपत्त्यां विनाशिन्य उच्यन्ते"—मेधातिथिः ।

Remarks

The commentator नन्दन places this verse immediately after verse-19.

अक्षयः—अक्षय् + क्तृच्,—optl. form अक्षयः by the rule "कीदो गुञ्जवचनात्" (IV. 1. 44).

All beings adopt those actions to which they have been previously appointed by the Lord.

यन्तु कर्मणि यस्मिन् स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः ।

स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८ ॥

Prose.—सः प्रभुः यं तु यस्मिन् कर्मणि प्रथमं न्ययुङ्क्त सः पुनः पुनः सृज्यमानः (सन्) तद् (कर्म) एव स्वयं भेजे ।

Beng.—मैहे अजापति सृष्टिअ आदिउत याहाके ये कर्मे निगुक्त करियाहिनैन (स पुनः पुनः सृष्टे हईशा) मैहे कर्मे अश्व आश्रय करिया थाके ।

Eng. Equiv.—न्ययुङ्क्त—appointed. प्रथमं—at first. भेजे—adopted.

Eng.—But to whatever course of action the Lord at first appointed each (kind of beings), that alone it has spontaneously adopted in each succeeding creation.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—यन्तु कर्मणीति । (स प्रजापतिः यं जातिविशेषं व्याघ्रादिवं वस्त्रां क्रियायां हरिणमारणादिकायां सृष्ट्यादौ नियुक्तवान्, स जातिविशेषः पुनः पुनरपि सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् । एतेन प्राणिकर्मसापेक्षं प्रजापतेरुत्तमाधमजातिनिर्माणम्, न रागद्वेषाधीनमिति दर्शितम् । अतएव वक्ष्यति “यथाकर्मतपीयोगात् सृष्टं स्यावरजस्तमम्” इति ॥ २८ ॥)

Notes on Kullūka

(1) जातिविशेषं—a class as different from individual (व्यक्ति).

(2) एतेन.....दर्शितम् ।—This shows that God creates the superior and the inferior species according to the actions of different creatures and not according to His likes and dislikes.

N. B. According to Śaṅkarācārya God is to be looked upon as rains. Just like the rain, which is the uniform cause of the germination of the seeds and not of the variety in the seeds, God is the general cause of the birth of higher and lower beings but not that of their superiority and inferiority (which are determined only by their

actions). Thus we cannot blame God for partiality and cruelty in creation. Compare—“वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति” (ब्रह्मसूत्र, II. 1. 34). Also—“...ईश्वरस्तु पर्जन्यवत् द्रष्टव्यः । यथा हि पर्जन्यो ब्रौह्मवादिस्तृष्टौ साधारणं कारणं भवति, ब्रौह्मवादिर्वैषम्ये तु तत्तद्द्वीजगतान्येव असाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिस्तृष्टौ साधारणं कारणं भवति । देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तत्स्वीवगतान्येव असाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरः सापेक्षत्वात् न वैषम्यानैर्घृणाभ्यां दुष्यति”— (शाङ्करभाष्य).

Also see our notes on Kullūka St. 6 (1). Vācaspati suggests a very ingenious explanation. He says that God is the greatest of all magicians. We do not call a magician partial when he creates before us many kinds of beings nor do we call him cruel when he withdraws his own magic. So the world is also a magic display of God. Compare—“अनिर्वाच्या तु सृष्टिरिति न प्रकृतम्यमत्रापि । तथा च मायाकारस्यैव अङ्गसाकल्यवैकल्यभेदेन विचित्रान् प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्यदीषः, सृष्ट्वा संहरती वा नैर्घृणाम्, एवम् अस्यापि भगवतो विविधविचित्रप्रपञ्चमनिर्वाच्यां विश्वं दर्शयतः संहरतश्च स्वभावाद्वा लीलयया वा न कश्चित् दीषः”—(भासती on II. 1. 34).

(3) अत एव वक्ष्यति.....etc.—See St. 41.

Extracts from other Commentaries

“अस्यायमर्थः । यद्यपि प्रजापतिरीश्वरो भूतसृष्टौ शक्नोति यथेच्छं प्राणिनः सृष्टुम् तथापि न पूर्वं कल्पकृतानि कर्माणि अनपेक्ष्य प्राणिनः सृजति । येन यादृशं पुरा कल्पे कर्म कृतम् तत्कर्माचिंसायां जातौ तं जनयति न जात्यन्तरे”—मेधातिथिः ।

Remarks

Parallel passage—“जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यस्यते नरः”—(quoted in भासती) ।

व्युत्पत्ति—नि + युज् + लङ् । The आत्मनेपद is by the vārtika—“स्वराद्यन्तो-पसर्गादिति वक्तव्यम्” on Pāṇini's Sūtra, III. 1. 64. (“श्रीपाश्यां युजेरव्यञ्जपान्ने षु”).

All beings adopted the qualities assigned by Him.

हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मोऽव्यवृत्तावृत्ते ।

यद् यस्य सोऽदधात् सर्गे तत्तत् स स्वयमाविशत् ॥२८॥

Prose.—हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मौ ऋतावृत्ते—सः सर्ग (सर्गादौ) यत् (कर्म) यस्य अदधात् स तत्तत् स्वयम् आविशत् ।

Beng.—प्रजापति ऋद्धिः प्रारब्धे हिंस्रं च अहिंस्रं, मृदुं च क्रूरं, धर्मं च अधर्मं सत्यं च मिथ्या—वाह्यं मन्त्रं च कर्त्तव्यं व्यवस्थां कर्त्तव्याहिलेन, सेवे प्रीतिं सेवे कर्त्तव्यं आशु इहेया थाके ।

Eng. Equiv.—हिंसाहिंसे—noxiousness or harmlessness. मृदुकूरे—gentleness or ferocity. धर्माधर्मौ—virtue or sin. ऋतावृत्ते—truth or falsehood. आविशत्—clung.

Eng.—Whatever He assigned to each at the (first) creation, noxiousness or harmlessness, gentleness or ferocity, virtue or sin, truth or falsehood, that clung (afterwards) spontaneously to it.

कुल्लूकभट्टनाथ मन्त्र्यमुक्तावली—एतदेव प्रपञ्चयति हिंसाहिंसे इत्यादि । हिंसा कर्म सिंहादिः करिमारणादिकं, अहिंसं हरिणादिः, मृदु दयाप्रधानं विपरीतः, क्रूरं क्रियादिः, धर्मो यथा ब्रह्मचार्यादिः गुरुश्रमूपादिः, अधर्मो यथा तस्यैव मांसमैथुनसेवादिः ; ऋतं सत्यं तच्च प्रायेण देवानाम्, अऋतम् असत्यम् तदपि प्रायेण मनुष्याणाम् । तथा च स्मृतिः,—“सत्यवाचो देवाः, अऋतवाचो मनुष्याः” इति । तेषां मध्ये यत् कर्म स प्रजापतिः सर्गादौ यस्य अधारयत्, मृदुऋतकालमपि स तदेव कर्म प्राक्तनादृष्टवशात् स्वयमेव मेज ॥ २८ ॥

Notes on Kullūka

(1) मृदु.....क्रियादिः ।—Compare “नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निहितसौख्यधारः । तदुभयमेतद् विपरीतं क्रियास्य वाक् नवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारम्” ॥ (महाभारत, I. 3).

(2) ऋतं सत्यं.....मनुष्या इति ।—The word ऋत means truth which is generally (the characteristic) of the gods and अऋत means falsehood which is of men. So it is said in the Śruti—“The gods speak truth and men lie.”

N. B. For the śruti compare ऐतरेय ब्राह्मण I. 6. Vācaspati gives another explanation of सत्यावृत्ते—compare “सत्यं चिदात्मा, अवृत्तं बुद्धीन्द्रियदेहादि” (भावती, I. 1. 1). The gods know the Supreme Soul better than men who confound soul with body. Also compare “यत् स्वेन दृष्टं समाक्, च स्मृतं तस्यैव भाषणम् । सत्यमितुष्यते ब्रह्म सत्यमित्यभिभाषणम् ॥” (सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः—११८) ।

(3) प्राक्कनादृष्टवशात्—on account of the merits and demerits acquired in the previous birth. अदृष्ट is the general name for धर्म and अधर्म ।

Extracts from other Commentaries

“हिंस्रं परप्राणविधीगकरम् । सर्पसिंहहस्तादि । तद्विपरीतम् अहिंस्रम् वरुषदादि”
—मेधातिथिः ।

“अतिरपि । ‘प्रकृतिं यान्ति भूतानि नियतः किं करिष्यती’त्यत्र प्रकृतिः पूर्वं प्रज्ञातावपानादि-
संस्कारः”—राघवानन्दः ।

Remarks

Parallel passage—“सतौव योषित् प्रकृतिः सुनियला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि”
(Śiśupālavadhā, I. 72).

All beings resume in
new birth their appoint-
ed course of action.

यद्यतुलिङ्गान्तरावः स्वयमेवतुपर्यये ।

स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनिः ॥३०

Prose.—यथा ऋतुपर्यये ऋतवः स्वानि स्वानि ऋतुलिङ्गानि स्वयम् एव अभिपद्यन्ते तथा देहिनिः (स्वानि स्वानि) कर्माणि (स्वयम् एव अभिपद्यन्ते) ।

Beng.—अतु सकल बेरूप अकार्यावसरे अ अ कूडमादि छिह्न धारण करे देहिनिगण सेहेरूप अ अ कर्ष प्राप्तु इह ।

Eng. · Equiv.—ऋतुलिङ्गानि—distinctive marks of the season. ऋतु-
पर्यये—at the change of seasons. स्वानि—own. अभिपद्यन्ते—assumes
देहिनिः—coporeal beings.

Eng.—As at the change of seasons each season of its own accord assumes its distinctive marks, even so corporeal beings (resume in new births) their (appointed) course of action.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—यत्र दृष्टान्तमाह यथैविति । यथा वसन्तादिऋतवः ऋतुचिह्नानि चूतमञ्जरीदीनि, ऋतुपर्यये स्वकार्यावसरे स्वयमेव प्राप्नुवन्ति, तथा देहिनोऽपि हिंसादीनि कर्माणि ॥ ३० ॥

Notes on Kulluka

(1) दृष्टान्तमाह—दृष्टान्त is a figure of speech where a statement is illustrated by an example of the same nature “दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्” (साहित्यदर्पण, X. 69).

(2) चूतमञ्जरीदीनि—The sprouts of the mango tree, etc.

(3) स्वकार्यावसरे—in their respective turns.

Extracts from other Commentaries

“अचेतना अपि यथा भावान्तन्यायादयैव व्यवस्थितस्वभावाः, एवं चेतना अपि पुरुषकृत-कर्मसहायेन प्रजापतिना कृतां मर्यादां नातिक्रामन्ति । यस्यां जातौ जातास्तदेव कुर्वन्ति । नान्यदिच्छन्तोऽपि शक्नुवन्ति कर्तुं स् ।....चूतमञ्जरी वसन्ते स्वयमेव पुष्पन्ति न मूलं सलिल-सिकमपेक्षते । एवं पुरुषार्थान्वदृष्टानि”—भेदातिथिः ।

Remarks

ऋतवः (seasons) are compared with देहिनः (corporeal beings).

ऋतुपर्यय (change of season) is compared with change of creation.

ऋतुचिह्नानि (marks of the seasons) are compared with कर्माणि (actions).

He created Bra'hmanas, Ksatriya, Vaisya and S'indra.

लोकानान्तु विवक्ष्यर्थं मुखवाङ्मरुपादतः ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्तयत् ॥३१॥

Prose.—(स ब्रह्मा) लोकानां तु विवक्ष्यर्थं मुखवाङ्मरुपादतः ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ।

Beng.—(বঙ্গ) লোক-বাহুল্যার্থ, মুখ, বাহু, এবং চরণ ইহাতে বথাক্রমে জ্ঞান, ক্রিয়, নৈশ ও শূল এই চারি বর্ণের সৃষ্টি করিয়াছিলেন ।

Eng. Equiv.—বিহ্বাথ—For the prosperity. মুখবাহুচরণাদতঃ—from the mouth, arms, thighs and feet. নিবর্তয়ত্—caused to proceed.

Eng.—But for the sake of the prosperity of the worlds, he caused the Brāhmaṇa, the Kṣatriya, the Vaiśya, and the Śūdra to proceed from His mouth, His arms, His thighs, and His feet.

কুলকম্বুজতা মন্বন্তমুক্রাবলী—লোকানাম্বিতি । ভূলোকাদীনাং বাহুল্যার্থ মুখবাহুচরণাদিত্যী ব্রাহ্মণঅশ্বৈশ্বয়দ্রান্ যথাক্রমং নির্মিতবান্ । ব্রাহ্মণাদিभिः सायं प्रातः अग्नौ आहुतिः प्रक्षिप्ता सूर्यमुपतिष्ठते, सूर्याद ऽहर्निः, हर्षेरन्नं, अन्नात् प्रजाबाहुल्यम् । वक्ष्यति च—“अग्नौ प्रास्ताहुतिः समगादित्यम्” इत्यादि । दैव्या च शक्त्या मुख्यादिभ्यो ब्राह्मणादिभिर्माणं ब्रह्मणी न विशङ्कनीयम्, स्तुतिसिद्धत्वात् । तथा च स्तुतिः—“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इत्यादि ॥ ३१ ॥

Notes on Kullōka

(1) ভূলোকাদীনাং বাহুল্যার্থম্ ।—In order that (the inhabitants) of the worlds might multiply. The seven higher worlds are—ভূলোক—ভুবলোক—স্বলোক—মহালোক—জনলোক—তপোলোক—সত্যলোক ; and the seven lower worlds are—অতল—পাতাল—বিতল—সূতল—তলাতল—রসাতল—মহাতল ।

(2) মুখবাহুচরণাদিত্যীঃ ।—The correct grammatical form should be মুখবাহুচরণাদাত্ by the rule—“ব্হৃশ্চ প্রাণিত্যুর্য়সিনাঙ্গানাম্” (II. 4. 2). This is a mistake of Kullōka.

(3) বক্ষ্যতি চ.....নাদিত্যম্ ।—Compare “অগ্নৌ প্রাস্তাহুতিঃ সমগাদিত্যমুপতিষ্ঠতে । আদিত্যোজ্যায়তে হর্ষৈহর্ষৈরন্নং ততঃ প্রজাঃ ॥” মনু. Ch. III. 76.

“An oblation duly thrown into the fire, reaches the Sun ; from the Sun comes rain, from rain food, therefrom the living creatures (derive their subsistence).”—Bühler's translation.

(4) দৈব্যা চ শক্ত্যা—By the divine power.

(5) স্তুতিসিদ্ধত্বাৎ—because established by śruti.

(6) तथा च क्षतिः etc.—Compare—

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाङ् राजन्यः कृतः ।

ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्मां यद्री अजायत” ॥ १९ ॥

Rgveda X. 90 (पुरुषसूक्तम्).

Extracts from other Commentaries

“पृथिव्यादीनां लोकानां वृद्धयर्थं, वृद्धिः पुष्टिः बाहुल्यं वा । ब्राह्मणादिषु चतुर्वर्णेषु सत्सु त्रयाणां लोकानां वृद्धिः । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति ।”—मेधातिथिः ।

He produced Virāṇ in His female form. द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥ ३२ ॥

Prose.—सः प्रभुः आत्मनः देहं द्विधा कृत्वा अर्धेन पुरुषः अभवत्, अर्धेन नारी (अभवत्), तस्यां विराजम् असृजत् ।

Beng.—সেই ব্রহ্মা নিজ দেহ দুই ভাগে বিভক্ত করিয়া একাধিকে পুরুষ এবং অপরাধিকে নারী হইয়াছিলেন, এবং সেই নারীতে বিব্যাট্ নামক পুরুষকে সৃষ্টি করিয়াছিলেন ।

Eng. Equiv.—द्विधा कृत्वा—dividing. अर्धेन—half. असृजत्—produced.

Eng.—Dividing His own body, the Lord became half male and half female ; with that (female) He produced Virāṇ.

कुङ्कुमवृक्षता मन्वर्थमुक्तावली—स ब्रह्मा निजदेहं द्विविधं कृत्वा अर्धेन पुरुषी जातः, अर्धेन स्त्री ; तस्यां मैथुनधर्मेण विराट्संज्ञं पुरुषं निर्मितवान् । स्तुतिर्य—“ततो विराजजायत” इति ॥ ३२ ॥

Notes on Kullōka

(1) मैथुनधर्मेण—By the process of sexual intercourse.

(2) विराट्संज्ञं पुरुषम् ।—The Purāṇas differ regarding the origin and identity of Virāṇ. But the Purāṇic Virāṇ must be differentiated from

the same of the Vedānta (स्वयंशरीरसमष्ट्युपहितचेतनम्). In the Manusamhitā विराट् has been spoken of as the father of स्वायम्भुव मनु (vide, St. 33.) In the account of the Viṣṇupurāṇa the name of विराट् is not mentioned. According to the same Manu was created by रुद्र who assumed the half-male and the half-female form and who was created by the wrathful Brahmā (See Viṣṇupurāṇa, I. 7. 8-14) The Matsya Purāṇa gives the name of विराट् as synonym of Manu. Compare "...ततः पुनोऽभवन् मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्" ॥ (मत्स्यपुराण—३७ :). The Brahmāvaivarta Purāṇa (प्रकृतिखण्ड ३७ :) speaks of महाविराट् (meaning श्रीकृष्ण) and रुद्रविराट् ।

(3) श्रुतिश्च etc. —Compare "तस्माद्विराडजायत विराजो ऋषि पुरुषः ।

स जातो अत्यरिष्यत पश्चाद्भूमिपथो पुरः" ॥ ५ ॥

Rgveda, X. 90 (पुरुषसूक्तम्).

Extracts from other Commentaries

"एषा सृष्टिः साक्षात् परस्य पुरुषस्य । इयं तु ब्रह्मणस्तस्यैवेत्यन्ये ।.....अथवा पृथगेव तां निर्मित्वात् ।.....एतदुच्यते प्रजापतिः स्वां दुहितरमगच्छत् ।" (मेधातिथिः :) ।

Remarks

On the introduction of procreation in this world the Viṣṇupurāṇa (I. 7. 1-14) says that in the beginning the creation was mental. But Brahmā found that His mental creation was unproductive and did not multiply. Then He created mind-born sons (like भृगु, पुलह, etc.) to propagate procreation ; but they were averse to it. At their aversion Brahmā became wrathful and created Rudra who generated Manu.

I (Manu) was born
from that Virāṭ.

तपस्तप्त्वा सृजद् यन्तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।

तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥३३॥

Prose.—(द्वि) द्विजसत्तमाः ! सः विराट्, पुरुषः तपः तप्त्वा यन् सृजत्, अस्य सर्वस्य स्रष्टारं मां (मनुं) तं वित् ।

Beng.—हे द्विजश्रेष्ठगण ! সেই বিরাট্ পুরুষ তপস্বী করিয়া বাঁহাকে সৃষ্টি করিয়াছিলেন, সমস্ত জগতের স্রষ্টা আমিই তিনি, জানিবেন ।

Eng. Equiv.—तपः—austerities. तप्तु—having performed. असृजत्—produced. विज्—know. सृष्टारं—creator. द्विजसत्तमाः—O most holy among the twice-born.

Eng.—But know me, O most holy among the twice-born, to be the creator of this whole (world), whom that male Virāt Himself produced, having performed austerities.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—तपस्तप्तुति । स विराट् तपो विधाय यं निर्मितवान् तं मां मनुं जानीत ; अस्य सर्वस्य जगतः सृष्टारं, भो द्विजसत्तमाः ! एतेन स्वजन्मोत्कर्षसामर्थ्यातिशयो अभिहितवान् लोकानां प्रत्ययितप्रत्ययार्थम् ॥ ३१ ॥

Notes on Kullōka

(1) एतेन.....प्रत्ययार्थम् ।—Here Manu speaks of the aristocracy of his birth and the excellence of his capacity simply to convince the men of what is already believed (प्रत्ययित) by them. See the extract from Medhātithi.

Extracts from other Commentaries

“...तन्मध्ये शुद्धिमात्मन आचष्टे ।...अन्यताऽवगतेऽपि मनुजान्नि स्वयमभिधानात् । यथा अन्यतः स्तुतोऽपि कश्चित् पृच्छते ‘देवदत्तस्य त्वं पुत्र’ इति, ‘वादम्’ इति तेनोक्ते निश्चय उपजायते । ‘अभिजनवर्णनं कवीनामत्रपाकरं सत्यामपि पारम्पर्ये नामस्तुती ।’—मेधातिथिः ।

Remarks

“The idea of the speaker is that ‘the describing of myself as one of excellent birth and superior powers of action will make me more trustworthy’—(Jhā’s translation of Medhātithi’s Bhāṣya).

विज्—विद् + लोट्, त second person, plural.

I (Manu) created
the ten great sages.

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्ता सुदुस्तरम् ।

पत्नीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥ ३७ ॥

Prose.—অহং তু প্রজাঃ সিসৃচ্চুঃ সুদুশরং তপঃ তস্মাৎ আদিতঃ প্রজাণাং পতীন্ দশ মহর্ষীন্
অসৃজন্ম ।

Beng.—আমি প্রজাঃ সৃষ্টি করিতে ইচ্ছুক উভয়ে। দুষ্কর তপস্তা করিয়া প্রথমে
মহা জন প্রজাপতি মহর্ষি সৃষ্টি করিয়াছিলেন ।

Eng. Equiv.—প্রজাঃ—created beings. সিসৃচ্চুঃ—desiring to pro-
duce. তপস্তাস্মাৎ—practising penance. সুদুশরম্—difficult. পতীন্—lords.

Eng.—Then I, desiring to produce created beings, performed
very difficult austerities, and (thereby) called into existence ten
great sages, lords of created beings.

কুল্লুকভট্টকর্তা মন্তব্যমুক্তাবলী—অহমিতি । অহং প্রজাঃ সৃষ্টমিচ্ছন্ সুদুশরং তপস্তাস্মাৎ দশ
প্রজাপতীন্ প্রথমং সৃষ্টবান্, তৈরিপি প্রজাণাং সৃজ্যমানত্বাৎ ॥ ২৪ ॥

Notes on Kullūka

(1) তৈরিপি etc.—It is to be noted that according to the account
found in the Viṣṇupurāṇa the ten sages were at first averse to
creation. Compare “ন তে লীকিপু সজ্জন্তে নিরপেচ্ছাঃ প্রজাসুতে । সৰ্বে তে হ্যাগতজ্ঞানা
বীতরাগা বিমত্সরাঃ ॥” (বিষ্ণুপুরাণ, I. 7. 7). Afterwards they took wives.
See also our remarks on St. 32.

Remarks

সিসৃচ্চুঃ—সৃজ্ - সন্ + চ ।

The names are
as follows.

মরোচিমত্স্রাঙ্গিরসৌ পুলস্ত্যং পুলহং ক্রতুং ।

প্রচেতসং বসিষ্ঠশ্চ ভৃগুং নারদমেব চ ॥ ২৫ ॥

Prose.—As in the verse.

Beng.—মরোচি, অঙ্গি, অঙ্গিরাঃ, পুলস্তা, পুলহ, ক্রতু, প্রচেতাঃ, বসিষ্ঠ, ভৃগু
এবং নারদ (ইহাদেব আমি সৃষ্টি করিয়াছিলেন) ।

Eng.—Marici, Atri, Angiras, Pulastya, Pulaha, Kratu, Pracetas,
Vasiṣṭha, Bhṛgu and Nārada.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—मरौचिमित्यादि । ते एते दश प्रजापतयो नामसौ निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥

Remarks

The first प्रजापति was Brahmā Himself and the subsequent प्रजापतिस were the ten lords of created beings first created by Brahmā (acc. to Purāṇas).

It is to be noted that the name and number of the sages vary according to different Purāṇas. Thus the Viṣṇupurāṇa (I. 7. 5-6) omits the name of नारद and makes the number nine. The well-known group of seven sages also vary according to different Manu-periods (मनुन्तर) (vide विष्णुपुराण, III. 1). Thus मरौचि, अङ्गिरस्, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वसिष्ठ are of the वैवस्वत मनुन्तर (in which we are living). अङ्ग is the most important of the seven sages ; compare—“महर्षीणां अङ्गरुहम्” (गीता—X. 25, vide, notes by A. Śāstrī).

These ten Praja'-
patis created seven
Manus, gods,
Heavens and sages.

एते मनूस्तु सप्तान्यामृजन् भूरितेजसः ।

देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥३६॥

Prose.—भूरितेजसः एते (दश प्रजापतयः) अमितौजसः अन्यान् सप्त मनून्, देवान्, देवनिकायान् च महर्षीन् च अमृजन् ।

Beng.—महातेजसो एते (दश प्रजापति) अमिततेजस अग्रे जातजन मनु, देवगण ও দেবগণের নিवासস্থान এবং মহাবিদिकকে সৃষ্টি করিয়াছিলেন ।

Eng. Equiv.—भूरितेजसः—possessing great brilliancy. देवनिकायान्—abodes of the gods. अमितौजसः—of measureless power.

Eng.—They created seven other Manus possessing great brilliancy, gods and classes of gods and great sages of measureless power.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—एते मनूस्त्विति । एते मरौचादयो दश भूरितेजसो बहुतेजसोऽन्यान् सप्त अपरिमिततेजस्कान् मनून्, देवान् ब्रह्मणा अमृजन्, देवनिवासस्थानानि

सर्गादीनि, मङ्गवीं च सृष्टवन्तः । मनुशब्दोऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु मनुन्तरेषु यस्य यस्य सर्गाधिकारः स एव तस्मिन् मनुन्तरे स्वायम्भुव-स्वरोचिषादि-नामभिः मनुगिति व्यपदिश्यते ॥२६॥

Notes on Kullōka

(1) सप्त.....मनून् ।—According to नारायण and राघवानन्द these seven Manus are सावर्णि, दक्षसावर्णि, ब्रह्मसावर्णि, धर्मसावर्णि, रुद्रसावर्णि, रौच्य (or देव-) सावर्णि and इन्द्रसावर्णि.

(2) देवान्असृष्टान्—Gods who were not created by Brahmā.

(3) मनुशब्दोऽयम्.....व्यपदिश्यते ।—The word Manu denotes 'office' (अधिकार). In the fourteen periods of Manu whoever is appointed in the office of creation, etc., he is known in those particular periods of Manu, by the names like स्वायम्भुव, स्वरोचिष, etc., and by the surname of 'Manu' (only).

N. B. The names of the fourteen Manus in order are—1. स्वायम्भुव 2. स्वरोचिष 3. अतमि 4. तामस 5. रैवत 6. चाक्षुष 7. वैवस्वत 8. सावर्णि 9. दक्षसावर्णि 10. ब्रह्मसावर्णि 11. धर्मसावर्णि 12. रुद्रसावर्णि 13. रौच्य- (or देव) सावर्णि and 14. इन्द्रसावर्णि । (See also St. 62). We are at present living in the 7th मन्वन्तर presided over by वैवस्वत मनु and seven more are yet to come. For मन्वन्तर see St. 79. For eighth Manu, vide, Caṇḍī.

Extracts from other Commentaries

“सावर्णिमनुना अटमेन सह स्वायम्भुवादन्वे स्वरोचिषादयः सप्त इत्यष्टमव्यवच्छेदार्थम् । तेन अन्येऽपि अस्मिन्मनवः उपलक्ष्यन्ते”—सर्वज्ञनारायणः ।

Remarks

Bühler translates देवनिकायान् acc. to Nandana and Nārāyaṇa. He also connects भूरितिजसः with मनून् and अमिलीजसः with मङ्गवीन् । But acc. to Medhātithi the first epithet is an adjective to the creators (i. e., the Prajāpatis) and the second to Manus and others. Compare—
“एकं प्रथमानं सृष्टविशेषणम् । द्वितीयान् सृष्टव्यानां मन्वादीनां विशेषणम्” ।

They also create
Yakṣas, Rakṣa-
sas, etc.

यक्षरक्षः पिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।

नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितॄणाञ्च पृथग् गणान् ॥ ३७ ॥

Prose.—As in the verse.

Beng.—(এই প্রজাপতিগণ) যক্ষ, রক্ষঃ, পিশাচ, গন্ধর্ব্ব, অসুরাঃ, অসুর, নাগ, सर्प, পক্ষী, এবং পিতৃনিগের পৃথক্ গণসমূহকে কৃষ্টি করিয়াছিলেন ।

Eng.—Yakṣas (the servants of Kubera), (the demons called) Rākṣasas and Piśācas, Gandharvas (or musicians of the gods), Apsarases (the dancers of the gods), Asuras, (the snake-deities called) Nāgas and Sarpas, (the bird-deities called) Suparṇas and the several classes of the Manes.

कुल्लूकभट्टकता मन्वर्थमुक्तावली—यक्षरक्ष इति । एतेऽसृजन्निव पूर्वस्यैव अत्र अनुवक्षः, उत्तरत्र श्लोकद्वये च । यक्षो वैश्रवणः तदनुचराश्च, रक्षांसि रावणादीनि, पिशाचाः तैम्भीऽपक्रष्टाः अशुचिभरुदेशादिवासिनः, गन्धर्वाश्चित्रदादयः, अप्सरसः उर्वश्यादयः, असुरा विरोचनादयः, नागा वासुक्वादयः, सर्पांस्तोऽपक्रष्टाः अलगर्धादयः, सुपर्णाः वैमतेयादयः, पितॄणाम् आज्यपादीनां गणः समूहः । एषाञ्च भेद इतिहासादिप्रसिद्धः न अध्यक्षादिगोचरः ॥ ३७ ॥

Notes on Kullōka

(1) एते.....द्वये च ।—The subject and the verb एतेऽसृजन् follow in this stanza as in the previous one and also in the succeeding three stanzas.

(2) यक्ष—The यक्षs are a class of demi-gods and their chief is कुबेर or वैश्रवण । प्रचेताः is their progenitor. Some of the important यक्षs are कैवलः, हरिकेशः, कपिलः, काञ्चनः, मेघमाली (वज्रपुराण) .

(3) पिशाचाः.....वासिनः ।—The पिशाचs are inferior to Rākṣasas and dwell in unholy places like desert, etc.

(4) गन्धर्वाः "In the Vedas, the Gandharvas are celestial beings of a sensual type ; later they are the singers and musicians who attended divine feasts. Citraratha is their chief."—Hill.

(5) अप्सरसः—The Apsarases are a class of celestial damsels supposed to be the courtezans of heaven. According to Rāmāyaṇa they sprang from the ocean when it was churned. Compare “अप्सु निर्मथनादेव रसात्तत्काश्चरिण्यः । उत्पेतुर्मनुजयेष्ठ तस्यादप्सरसीऽभवन्” (बालकाण्ड—45. 33). But the Mahābhārata makes them the daughters of कश्यप and अरिष्टा (vide आदिपर्व—66, 46). Bāṇa in his Kādambarī mentions 14 families of the Apsarases.

(6) अप्सरा विरोचनादवः—The demons who sprang from कश्यप and दिति । विरोचन was the son of the famous प्रह्लाद ।

(7) नागाः.....अलगधः ।—Vāsuki is the king of serpents who became the rope during the churning of the ocean. According to some वासुकि and अनल are different. अलगध—Amara describes it as a watery snake (जलव्याल). Acc. to others it is black cobra.

(8) सुपर्णाः वैनतयादयः—Birds like Garuḍa, etc. Garuḍa's mother was विनता. Amara gives सुपर्ण as synonym of Garuḍa.

(9) पितृणां.....समूहः ।—According to मनुसंहिता the principal classes of Manes are—सोमसदः, अग्निष्वात्ताः, बर्हिषदः, सोमपाः, इविष्मन्तः, आज्यपाः and सुकालिनः । They are the sons of some of the ten Prajāpatīs. (Vide, Manu III. 194-99). Another account gives the names as follows :—अग्निष्वात्ताः, सोमपाः, इविष्मन्तः, उज्यपाः, सुकालिनः बर्हिषदः and आज्यपाः । All these groups are said to have been born from the drops of perspiration of Brahmā's body at the time he was intending to outrage the modesty of his own daughter Sandhyā.

(10) एषाञ्च.....गोचरः ।—The variety is well-known in the इतिहास etc., and it cannot be known by perception or any other means of knowledge.

They created lightning, thunder-bolt, etc.

विद्युतोऽग्निमेषाञ्च रोहितेन्द्रधनूषि च ।

उत्क्षानिर्घातकेतूञ्च जयोतीषुपञ्चावचानि च ॥३८॥

Prose.—(एते) विद्युतः अग्निमेषान् च रोहितेन्द्रधनूषि च उत्क्षानिर्घातकेतून् च उपावचानि ज्योतीषि च (अलङ्कारम्) ।

Beng.—(ईं डारा) बिद्युत्, बज्र, मेघ, रोहित, इन्द्रधनुः, उका, निर्घात, केतु
७ नानाप्रकार ग्रहनक्षत्राणि श्रुति कविशिल्पिन ।

Eng. Equiv.—रोहित—imperfect rainbow. निर्घात—supernatural noises. उच्चावचानि—of many kinds.

Eng.—Lightnings, thunderbolts and clouds, imperfect (rohita) and perfect rainbows, falling meteors, supernatural noises, comets, and heavenly lights of many kinds,

कलूकभट्टकता मन्त्रयमुक्तावली—विद्युत् इति । मेघेषु दृश्यं दीर्घाकारं ज्योतिर्विद्युत् । मेघादिव यत् ज्योतिर्ह्लादि-विनाशकं तत् अशनिः । मेघाः प्रसिद्धाः । रोहितं दण्डाकारं नानावर्णं दिशि दृश्यते यत् ज्योतिः ; तदेव वक्रम् इन्द्रधनुः । उल्का रीढाकारम् अन्नरीक्षात् पतत् ज्योतिः ; निर्घातो भूम्यन्तरिक्षगत उत्पातध्वनिः । केतवः शिखावन्ति ; ज्योतीषि उत्पातरूपाणि । अन्यानि ज्योतीषि ध्रुवागस्त्यादीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

Notes on Kullōka

(1) मेघेषु.....विद्युत् ।—A lightning is a long flash of light as seen in the clouds.

(2) मेघादिव.....अशनिः ।—A thunderbolt is a flash of light born of the clouds, which destroys trees, etc.

(3) मेघाः—Kāildāsa describes it as a combination of smoke, light, water and wind (“धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः”—पूर्वमेघः, ५) ।

(4) रोहितं.....ज्योतिः ।—‘Rohita’ is the lustre of prismatic colours and rod-shaped as seen in the sky.

(5) तदेव.....इन्द्रधनुः ।—The ‘Rohita’ when curved is a rainbow.

(6) उल्का.....ज्योतिः ।—The shooting star is a luminous line which falls from the sky—vide “दृष्टच्छिखा च सूक्ष्माया रक्तनीलशिखीज्ज्वला । पीरुवीय-प्रमाणेन उल्का नानाविधा व्युत्ताः ॥”—(काश्यपः)

(7) निर्घात.....ध्वनिः ।—निर्घातः is the ominous noise (of contending winds) in the earth and sky. Compare “वायुमभिद्धते वायी गगनाच्च पतत्यधः । प्रचच्छघोरनिर्घातो निर्घात इति कथ्यते”—(शब्दमाला)

(8) उत्पातकपानि ।—उत्पात is a portentous or unusual phenomenon boding calamity.

(9) भ्रुवागस्त्यादीनि ।—भ्रुव is the Polar star, अगस्त्या = 'Canopus.'

Extracts from other Commentaries

“रोहितं दण्डाकारम् अक्षरीवे नीललोहितरूपं कदाचित् दृश्यते ; आदित्यमण्डलनयं कदाचित्, कदाचित् प्रदेशाक्षरीऽपि”—मेधातिथिः ।

“रोहितं शस्त्रीत्पात इति प्रसिद्धम्”—गोविन्दराजः ।

Remarks

उच्चावचानि—उदधि च अवाधि च = उच्चावचानि—irregularly formed by the rule—“मयूरव्यंसकादयश्च” (II. 1. 72).

They created Kinna-
ras, monkeys, fishes,
etc.

किन्नरान् वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान् ।
पशून् मृगान् मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥३८॥

Prose.—(एते) किन्नरान् वानरान् मत्स्यान्, विविधान् विहङ्गमान् च पशून् मृगान् मनुष्यान् च उभयोदतः व्यालान् च (असृजन्) ।

Beng.—(ईश्वर) किन्नर, वानर, मत्स्य, विविध पक्षी, पशु, मृग, मनुष्य एवं मत्स्यपक्षिपशुमृगसिंहादि शिंशु प्राणी सृष्टि करिग्राहिण्येन ।

Eng. Equiv.—व्यालान्—carnivorous beasts. उभयतोदतः—with two rows of teeth.

Eng.—(Horse-faced) Kinnaras, monkeys, fishes, birds of many kinds, cattle, deer, men and carnivorous beasts with two rows of teeth.

कुक्ष्यकभङ्गता मन्वर्थमुक्तावली—किन्नरानिति । किन्नराः अश्वमुखा देवयोनयः नरविग्रहाः । वानराः प्रसिद्धाः, मत्स्या रोहितादयः, विहङ्गमाः पक्षिणः, पशवो गवायाः, मृगा हरिण्याद्याः, व्यालाः सिंहाद्याः उभयतोदतः द्वे दन्तपङ्क्तौ येषां उत्तराधरे भवतः ॥ ३८ ॥

Notes on Kullōka

(1) किन्नराः.....नरविग्रहाः ।—The Kinnaras are horse-faced and human-bodied demigods. कुत्सिताः नराः इति किन्नराः—by the rule “किंक्षेपे” (II. 1. 64).

(2) वानराः—वा किञ्चित् नरः इति वानरः—(सादृश्यार्थे वा-शब्दः). Compare Darwin's theory of evolution.

(3) रोहितादयः—रोहित (रुइ माइ in Bengali) is the king of fishes—compare “रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः । कृष्णपक्षो भयशेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः” —भावप्रकाशः ।

(4) व्यालाः—ferocious animals like lion, tiger, etc.

(5) उभयतोदतः—उभयतः दन्ताः येषां ते उभयतोदतः, alt. form उभयतोदन्ताः । दत् is optionally substituted for दन्त in the accusative plural and in the subsequent case-endings. Compare “पद्मोमासृग्निशसन्युषन्दीपन्यकञ्जकम्पु-दन्नासञ्जसुप्रभृतिषु” (VI. 1. 63). The use of the word प्रभृति in the Sūtra indicates that the rule is not obligatory ; thus उभयतोदतः in Nom. plural is a valid form (see St. 43). Compare “पद्मव्रिषि तूष्णे प्रभृतिष्वङ्गं प्रकारार्थम् । तथा च षोडशः श्यामपि दीपनादेशो भाष्ये ककुद्दीपणी इत्यादावतः”—Bhaṭṭojī Dikṣita.

They created all kinds of worms.

कृमि-कीट-पतङ्गांश्च यूकामञ्जिकमत्कुणम् ।

सर्वं च दंशमशकं स्यावरञ्च पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

Prose.—(एते) कृमिकीटपतङ्गान् च यूकामञ्जिकमत्कुणम् सर्वं च दंशमशकम् पृथग्विधं स्यावरं च (चतुर्जनं) ।

Beng.—(ईश्वरा) कृमि, कीट, पतङ्ग, शृका, मक्किका, मशक, मकनप्रकार दंशक मशक एवं नानाविध स्यावर नृष्टि करिशाहिलेन ।

Eng.—Small and large worms and beetles, moths, lice, flies, bugs, all stinging and biting insects and the several kinds of immovable things.

कुङ्कुमभट्टकाल मन्थयुक्तावली—कृमिकीटिनि । कीटाः कृमिभ्यः किञ्चित्स्थूलाः । पतङ्गाः

श्लभाः । यूकादयः प्रसिद्धाः । 'चुद्रजन्तव' इत्यनेन एकवद्भावः । स्यावर' वृक्षलतादिभेदेन विविधप्रकारम् ॥ ४० ॥

Notes on Kullāka

(1) कौटाः.....स्थूलाः ।—कौटा are worms larger than the कृमि (small worms).

(2) यूकादयः प्रसिद्धाः ।—यूका = (उकुण in Bengali) मत्कुण (= छारपीका in Bengali).

(3) 'चुद्रजन्तव'.....एकवद्भावः ।—The words यूकामन्त्रिकमत्कुणम् and दंश-मशकम् are in the singular number because the compound is a समाहार-वचः by the rule "चुद्रजन्तवः" (II. 4. 8). The Sūtra means that समाहार is compulsory in compounds of names of small animals. The limit of smallness has been fixed up to mongoose (नकुल). In this connection तत्त्वबोधिनोकार quotes the following—"अपचितपरिमाणत्वं चुद्रत्वम् । तच्च आपेक्षिकत्वादनवस्थितम् । यच्च स्मर्यते—"चुद्रजनुरनस्थिः स्यादथवा चुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि ॥" इति—(तत्त्वबोधिनौ) ।

N. B. It is to be noted that कृमिकौटपतङ्गान् is an ungrammatical form. By the above rule it should be in the singular. The use of plural is therefore आपत् । Kullāka is silent on this point.

(4) स्यावर'.....विविधप्रकारम् ।—Several kinds of immovable things (स्यावर) like trees, creepers, etc.

Extracts from other Commentaries

"कृमयो मलादिसम्भवाः चुद्रजन्तवः । कौटा योनिजाः पिपीलिकादयः । मत्कुण उद्दंशः"
—सर्वज्ञनारायणः ।

"कृमयः अपादाः, सपादाः कौटाः । दंशास्तु वनमन्त्रिकाः"—राघवानन्दः ।

Remarks

Here मन्त्रिका has been changed into मन्त्रिक for the sake of metre.

Thus the sages created the world according to the actions of different beings.

एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगात्सहात्मभिः ।

यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टं स्यावरजङ्गमम् ॥४१॥

Prose.—एवं मन्त्रियोगात् एतैः सहात्मभिः इदं सर्वं स्यावरजङ्गमं यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टम् ।

Beng.—এই মহাত্মা মন্ত্রিগণ-কর্তৃক আমার আদেশক্রমে তপঃপ্রভাবে এই স্থাবর-অজস্রাশ্রক জগৎ (প্রাণীভিগের) কল্মাশ্রয়াবে এই প্রকার সৃষ্টি হইয়াছে ।

Eng. Equiv.—मन्त्रियोगात्—at my command. सहात्मभिः—by these high-minded one. यथाकर्म—according to actions. तपोयोगात्—by means of austerities. स्यावरजङ्गमम्—both the immovable and the movable.

Eng.—Thus was this whole (creation), both the immovable and the movable, produced by those high-minded ones by means of austerities and at my command, (each being) according to (the results of) its actions.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—एवमेतैरिति । एवम् इत्युक्तप्रकारेण । एतैर्मन्त्रिभ्यादिभिः इदं सर्वं स्यावरजङ्गमं सृष्टम् । यथाकर्म, यस्य जन्तोर्थादृशं कर्म तदनुकूपं तस्य देवमनुष्य-तिर्यगादियानिषु उत्पादनं मन्त्रियोगात् मदाज्ञया, तपोयोगात् महत्तपः कृत्वा । सर्वमैश्वर्यं तपोऽधीनमिति दर्शितम् ॥ ४१ ॥

Notes on Kullūka

कुल्लूः.....उत्पादनम् ।—They created beings in the race of lower animals according to their actions.

beings reap the fruit of their own actions. Our are sole masters and God is a passive director of our are slaves to our destiny. See our notes on Kullūka

दर्शितम् ।—It is shown that all our glories are the gifts

Extracts from other Commentaries

“एवमिति प्रक्रान्तप्रकारप्रत्ययपरामर्शः”—मेषातिथिः ।

“जङ्गमसृष्टिमुपसंहरन् स्यावरसृष्टिं ब्रूयात्थो जरायुजस्त्रिदजान् प्रतियोगितया भिन्नत्ति एवमिति दशभिः । स्यावरजङ्गमं जङ्गमवत् स्यावरमपि सृष्टमित्यर्थः”—राघवानन्दः ।

Remarks

स्यावरजङ्गमम्—स्यावरास्य जङ्गमास्य इति समाहारहन्; by the परिभाषा (No. 34) “सर्वो हन्तो विभाषया एकवद् भवति”. On this परिभाषा note the following :—
“यश्च यत्र व्यक्तेः प्राधान्यविवक्षा तत्र इदं न प्रवर्तते, यत्र तु जातेः प्राधान्यविवक्षा तत्र तु प्रवर्तते इत्येवंरीत्या वैकल्पिकत्वमित्यर्थः कार्यः” (भैरवी).

I shall tell you what
acts are ordained for
what creatures.

येषान्तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।

तत् तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगश्च जन्मनि ॥४२॥

Prose.—इह येषां भूतानां यादृशं कर्म कीर्तितं तत् तथा, जन्मनि क्रमयोगं च वः
(युष्माकम्) अभिधास्यामि ।

Beng.—এই সংসারে যে প্রাণীর যে রূপ কর্ম কীর্তিত হইয়াছে, এবং তাঁহাদের
উৎপত্তিক্রম—(এই উভয়ই) যথাযথভাবে আপনাদিগকে বলিব ।

Eng. Equiv.—भूतानाम्—of the creatures. कीर्तितम्—stated. क्रमयोगं
—order. जन्मनि—in respect to birth.

Eng.—But whatever act is stated (to belong) to (each of)
those creatures here below, that I will truly declare to you, as well
as their order in respect to birth.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—येषामित्यादि । येषां पुनर्यादृशं कर्म इह संसारे पूर्वाचार्यैः
कथितं यथा ‘बीजध्वः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलीपगाः’, ब्राह्मणादीनाञ्च याज्ञध्वयनादि कर्म, तत्
तथैव वः युष्माकं वक्ष्यामि, जन्मनि क्रमयोगश्च ॥ ४२ ॥

Notes on Kullūka

(1) यथा “बीजध्वः.....कलीपगाः”—The line is from St. 46.

(2) ब्राह्मणादीनाम्.....कर्म ।—See St. 88.

Extracts from other Commentaries

“येषां भूतानां यादृशं कर्म स्वभावतो हि संसृजिष्यं वा तद्वत् तथैव कौर्तितम् । इदानीं जन्मक्रमयोगम् अभिधास्यामि । क पुनः कर्म कौर्तितं यत्र इदं यच्च रक्षः इत्यादि नामनिर्देशः न कर्मनिर्देशः । उच्यते । नामनिर्देशादेव कर्मावगतिः कर्मनिमित्तत्वात् एषां नामप्रतिपत्त्यस्य । तथाहि यच्चत्वात् भक्षणात् वा यक्षाः, रक्षसि क्षणनात् रक्षांसि । पिशिताशनात् पिशाचाः, चण्डः सृता इत्यप्सरसः, चण्डताख्यायाः सुराया चलाभादसुरा इत्याद्यपूज्यम् । जन्मनि क्रमयोगी जरायु-जाण्डजा इत्यादि वक्ष्यते ।”—मेधातिथिः ।

“क्रमयोगश्च ब्राह्मणादिक्रमेण”—राघवानन्दः ।

Cattle, deer, etc., are born from the womb. पशवश्च मृगाश्चैव व्यालासोभयतोदतः

रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥४३॥

Prose.—As in the verse.

Beng.—पशु, मृग, दक्षपंक्तिवृक्षविशिष्टे हिंस्र प्राणी, राक्षस, पिशाच एवम् मनुष्या इत्यादि जरायुतो जन्मते ।

Eng.—Cattle, deer, carnivorous beasts with two rows of teeth, Rākṣasas, Piśācas and men are born from the womb.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—पशवश्चेति । जरायुः गर्भावरणं चर्म, तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पशूनां मुक्ता जायन्ते । एषामेव जन्मक्रमः प्रायुक्ती विवृतः । दक्षशब्दसमागर्ही दक्षशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्मिन् प्रथमावस्थावचने रूपम् ‘उभयतोदतः’ इति ॥ ४३ ॥

Notes on Kullūka

(1) जरायु.....चर्म ।—जरायु is the outer skin of the embryo. जरायुजः = Viviparous.

(2) तत्र.....जायन्ते ।—There men, etc., are born and afterwards come out.

N. B. The process of birth from the womb has been very beauti-

fully and philosophically described in the अध्यात्मरामायण (किल्किन्धाकाण्ड —८३: ३:).

(3) दत्तशब्द.....सन्ति ।—There is a separate base as दत् equal in meaning with the word दत्त ।

N. B. This explanation of Kullūka is not good. The form can be defended as previously shown. See our notes on Kullūka, St. 39. If Kullūka is followed then the Sūtra of Pāṇini (पदन्तीमास, etc.) becomes meaningless.

Birds, snakes, etc. are ^{अण्ड}अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्का मत्स्याश्च कच्छपाः ।
oviparous.

यानि चैवम्प्रकाराणि स्थलजान्यौटकानि च ॥४४॥

Prose.—पक्षिणः सर्पाः नक्काः मत्स्याः कच्छपाः च अण्डजाः । स्थलजानि औटकानि च यानि च एवम्प्रकाराणि (तानि च) (अण्डजानि भवन्ति) ।

Beng.—पक्षी, सर्प, कुच्छीव, मत्स्या, कच्छप एतत् एते जातीये जलज ओ जलज अण्ड जन्तु अण्ड उद्भूत इय ।

Eng. Equiv.—अण्डजाः—born from eggs. एवम्प्रकारानि—similar. स्थलजानि—terrestrial. औटकानि—aquatic.

Eng.—From eggs are born birds, snakes, crocodiles, fishes, tortoises, as well as similar terrestrial and aquatic (animals).

कुल्लूकभट्टकता मन्वर्थमुक्तावली—अण्डजाः पक्षिणः इति । अण्डे आदौ सम्भवन्ति, ततो जायन्ते इत्येषां जन्मक्रमः । नक्काः कुम्भीराः । स्थलजानि ककलासादीनि । औटकानि शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥

Notes on Kullūka

(1) नक्काः ।—Acc. to मेधातिथिः—‘शिशुमारादयः’—शिशुमार—Gangetic porpoise (शृगुप in Bengali).

(2) ककलासादीनि ।—ककलास = chameleon. Compare “तथ्यङ्गिः प्रतिसूर्यकैर-जगरस्ते दद्रवः पीयते” (Uttaracarita II. 15).

(3) औटकानि शङ्खादीनि ।—aquatic animals like conch, etc.

Insects, mosquitoes, etc.,
are generated from
warm vapour.

स्वेदजं दंशमशकं यूका-मक्षिक-मत्कुणम् ।

उष्णश्चोपजायेत यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥४५॥

Prose.—‘दंशमशकं’ यूका-मक्षिक-मत्कुणम् स्वेदजं (भवति) । यत् च ईदृशम्
अन्यत् किञ्चित् (तदपि) उष्णः उपजायेत ।

Beng.—‘दंश, मशक, यूका, मक्षिका’ उ मत्कुण’ श्वेद इहेते जन्मे । एहे अकार
अञ्च मकल आनीउ उष्मा इहेते उष्णम् इत्य ।

Eng.—From hot moisture spring stinging and biting insects,
lice, flies, bugs and all other (creatures) of that kind which are
produced by heat.

कुल्लूकभट्टकता मन्वर्थमुत्पावली—स्वेदजमिति । स्वेदः पार्थिवद्रव्याणां तापेन क्लेदः ।
ततो दंशमशकादि जायते । उष्णश्च स्वेदहेतुतापादपि अन्यत् दंशादिसदृशं पुत्तिकापिपौ-
लिकादि जायते ॥ ४५ ॥

Notes on Kullūka

(1) स्वेदः.....क्लेदः ।—स्वेदः is the slimy secretion of earthly objects
due to heat.

(2) उष्णश्च.....दपि ।—उष्मा is the heat which is the cause of the
moist secretion.

(3) पुत्तिका = white ant (उइपोका in Bengali).

Remarks

Medhātithi notices the reading उपजायेत । But उपजायेत (लिङ्—
सम्भावनायां) is preferable to उपजायते (लट्) for the sake of metre.
Medhātithi also notices another reading उपजायन्ते and makes the
nominative “ये चान्ये केचिदीदृशाः”—“उपजायन्ते इति वा पाठ्यं ये चान्ये केचिदीदृशा इति
पठितव्यम्” । Kullūka seems to read उपजायते ।

Trees, plants, etc., grow
from the earth.

उल्लिङ्गाः स्यावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।

ओषधयः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥४६॥

Prose.—বীজকাণ্ডপ্ররোহিণ্যঃ সর্বৈ স্খাবরাঃ উদ্ভিজ্জাঃ (ভবন্তি) । অীষধ্যঃ
ফলপাকান্তাঃ বহুপুষ্পফলীপনাঃ (ভবন্তি) ।

Beng.—বীজ এবং কাণ্ড ইহাতে অঙ্কুরিত সকল বৃক্ষই ভূমি ভেদ করিয়া উৎপন্ন হয় । ফল পক ইহঁলে যাহারা বিনাশ প্রাপ্ত হয় এবং বহু পুষ্প ও ফল ধারণ করে তাহারা ওষধি ।

Eng. Equiv.—উদ্ভিজ্জাঃ—grow from shoots. স্খাবরাঃ—plants. বীজ-কাণ্ডপ্ররোহিণ্যঃ—propagated by seed or by slips. অীষধ্যঃ—annual plants. ফলপাকান্তাঃ—who perish after the ripening of their fruit. বহুপুষ্পফলীপনাঃ—bearing many flowers and fruits.

Eng.—All plants, propagated by seed or by slips, grow from shoots ; annual plants (are those) which, bearing many flowers and fruits perish after the ripening of their fruit.

কুল্লুকমহজ্জতা মন্বর্থমুক্তাবলী—উদ্ভিজ্জা ইতি । উদ্ভেদনম্ উদ্ভিত্, ভাবে ক্রিপ্, ততী জায়ন্তে জৰ্ঘ্ব বীজ' ভূমিচ্চ ভিত্ত্বা ইতি উদ্ভিজ্জাঃ, হচ্চাঃ, তে চ দ্বিবিধাঃ—কেচিত্ বীজাদেব জায়ন্তে, কেচিত্ কাণ্ডাত্,—শাখা এব রোপিতা হচ্চতাং যন্তি । ইদানীং যৈষাং যাডৃশ' কর্ম তদুচ্যতে, অীষধ্যঃ ইতি । অীষধ্যঃ ব্রীহিয়বাদয়ঃ ফলপাকিনেব নশন্তি, বহুপুষ্পফলযুক্তাশ্চ ভবন্তি । অীষধিশব্দাদেব 'জদিকারাভক্তিণঃ' ইতি জীপা দীর্ঘলৈ অীষধ্যঃ ইতি রূপম্ ॥ ৪৬ ॥

Notes on Kullūka

(1) উদ্ভেদনম্.....উদ্ভিজ্জাঃ।—The derivation is thus—উত্-ভিদ্ + ক্রিপ্ (ভাবে) = উদ্ভিত্. উদ্ভিত্ + জন্ + উ = উদ্ভিজ্জাঃ. Compare the following from 'রামায়ণী'—"উদ্ভেদনমুদ্ভিত্ । 'সম্পদাদিভ্যঃ ক্রিপ্' (বা—III. 3. 108). উদ্ভিদৌ জাতম্ । 'পঞ্চমাশ্' (III. 2. 98) ইতি উঃ"—(III. 1) .

(2) হচ্চাঃ—This is a synonym of the word স্খাবরাঃ in the śloka.

(3) তে চ.....কাণ্ডাত্।—They are of two kinds. Some spring from seeds, others from slips.

(4) শাখা এব.....যন্তি।—This explains "কেচিত্ কাণ্ডাত্". When the twig even is transplanted on the ground, it grows into a tree.

(5) ইদানীং.....তদুচ্যতে।—This refers to St. 42.

(6) औषधिशब्दादेव....इति रूपम् ।—‘कृदिकारादन्तिनः’ is a गणसूत्र under पाणिनि IV. 1. 45. The Sūtra means—कृदन्त words ending in इ (except those formed with क्तिन्) form their feminine by adding क्तिष्, optionally.

N. B. Kullūka's औषा for औषा is a mistake. Thus we get the form औषध्यः instead of औषधयः ।

Extracts from other Commentaries

“औषध्यः औषधय इति युक्तम्, ईकारः ‘कृदिकारा’दिति ह्यान्देशी वा”—मेधातिथिः ।

“बीजप्ररोहिणः आस्रादयः । काण्डप्ररोहिणः केतकादयः । फलपाकान्ताः कदल्यादयः । बहुपुष्पफलोपगा निष्पावकादयः”—नन्दनः ।

Remarks

फलपाकान्ताः—फलानां पाकः = फलपाकः, तस्मिन् अन्तः येषां ते (व्यधिकरण बहु) बहुपुष्पफलोपगाः—पुष्पाणि च फलानि च पुष्पफलानि (or पुष्पफलम् by ‘जातिरप्राणिनाम्’ II. 4. 6.) । बहूनि पुष्पफलानि । तानि उपगच्छन्ति = बहुपुष्पफल-उप-ग-ञ-उ ।

Unlike other trees
Vanaspatis bear
fruit without
flowers.

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तृभयतः स्मृताः ॥ ४७ ॥

Prose.—ये वनस्पतयः स्मृताः ते अपुष्पाः फलवन्तः (भवन्ति) । (अन्ये वृक्षाः) पुष्पिणः फलिनश्च एव । (एव) वृक्षाः तु तृभयतः स्मृताः ।

Beng.—यात्रारा पुष्प वातिरैकैकं फल धारण करे तात्रादिके वनस्पति बने । (अपर सकल वृक्ष) पुष्प उडैते फल असव करे । एडैकैके वृक्ष दुई प्रकार ।

Eng. Equiv.—अपुष्पाः—without flowers. फलवन्तः—bear fruit.

Eng.—(Those trees) which bear fruit without flowers are called Vanaspati (lords of the forest) ; but those which bear both flowers and fruit are called Vṛkṣa.

कृत्स्नकर्मकृता मर्धमुक्तावलौ—अपुष्पा इति । नास्ति श्लोकस्य अभिधानकोषवत् संज्ञा-संज्ञिसम्बन्धपरत्वम्, अप्रकृतत्वात्, किन्तु क्रमयोगश्च जन्मनीते प्रकृतं, तदर्धमिदमुच्यते । ये

वनस्पतयस्तेषां पुष्पमन्तरेष्वेव फलजन्म । इतरभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते, तेभ्यः फलानीति । एवं
इत्याः उभयवृत्ताः, प्रथमान्तात्तसिः ॥ ४७ ॥

Notes on Kulluka

(1) नास्य श्लोकस्य.....इति प्रकृतम् ।—This stanza does not state like a lexicon the relation between a term (संज्ञितम्) and its definition (संज्ञा) ; because that will be far off from the context (अप्रकृतत्वात्) ; but rather the contextual thing here, is the “क्रमयोगश्च जन्मनि” as referred to in Stanza 42.

(2) ये.....फलजन्म ।—Those which are called वनस्पतिः bear fruit without flowers.

N. B. The word वनस्पतिः is also used in the sense of ‘tree’ in general. But the augment ‘स’ in वन + पति, comes only when it is used in the technical sense, by the rule—“पारस्करप्रभृतौ च संज्ञायाम्” (VI. 1. 157). Thus “वनस्पतिं वञ्च इवावभज्य” (Ku. III. 74) ; “वनस्पतीनां सरसां नदीनां” (Bhaṭṭi II. 1). On this stanza of Bhaṭṭi the commentators thus argue—“अत्र श्लोकप्रतीत्या इत्या द्रष्टव्या न तु पारिभाषिकाः” (जयमङ्गला) । “परस्परं व्यतिनुदन्तीति चापकात् कचिदभिधानात् सकारागम इति बोध्यम् । ‘वनस्पत्येतरद्वौ स्याद् द्वमादौऽपि वनस्पतिरिति रभसः” (भरतः) । Also compare—“वनस्पतिर्नां द्वमात्रे विना पुष्पं फलिद्रुमे” ।

(3) इतरभ्यस्तु.....फलानीति ।—Such kinds of trees are known as वनस्पतयः । Compare “वानस्पत्यः फलैः पुष्पात् तैरपुष्पात् वनस्पतिः” (Amarakośa III. 4).

Extracts from other Commentaries

“विना पुष्पेण फलं जायते येषां ते वनस्पतयः कथ्यन्ते । न इत्याः । पुष्पिणः फलिनश्च इत्या उभययोगात् । कचित् वनस्पतयो इत्या अपि उच्यन्ते । इत्याश्च वनस्पतयोऽपि”—
मेधातिथिः ।

“वनस्पतीनां पुष्पमन्तरेष्वेव फलानि भवन्ति । इत्याः पुनः पुष्पफलिनीभयेनापि युक्ता भवन्ति”
—गीबिन्दराजः ।

“उभयतः उभयेन पुष्पफलाभ्याम्”—नारायणः ।

Remarks

Bühler's translation of the second line follows Govindarāja and Nārāyaṇa. Acc. to Kullōka “others (trees) have fruits from flowers. So trees are of two kinds.”

वनस्पतिः—वन + पति । The augment स comes irregularly by the Sūtra of Pāṇini “पारस्करप्रभृतौ च संज्ञायाम्” (VI. 1. 157). See notes on Kullōka (2).

And various other plants, grasses and creepers grow from seed or slips. गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।

बीजकाण्डरूपाणि च प्रताना वल्ग्व एव च ॥४८॥

Prose.—विविधं गुच्छगुल्मं तु तथैव तृणजातयः प्रतानाः वल्ग्वः एव च बीजकाण्डरूपाणि एव (भवन्ति) ।

Beng.—विविधं गुच्छं, गुल्मं च तृणजाति एव प्रतानं च वल्ग्वं ईश्वरा बीज इहेते अथवा काण्ड उहेते उत्पन्नं भवति ।

Eng. Equiv.—गुच्छगुल्मं—plants with many stalks, growing from one or several roots. विविधं—various. तृणजातयः—kinds of grasses. बीजकाण्डरूपाणि—spring from seed or from slips. प्रताना—climbing plants. वल्ग्वः—creepers.

Eng.—But the various plants with many stalks, growing from one or several roots, the different kinds of grasses, the climbing plants and the creepers spring all from seed or from slips.

कुल्लूकभट्टकता मन्वर्थमुक्तावली—गुच्छगुल्मन्विति । मूलत एव यव लतासमूहो भवति, न च प्रकाण्डानि, ते गुच्छाः मल्लिकादयः । गुल्माः एकमूलाः संघातजाताः शरिर्गुच्छप्रभृतयः । तृणजातयः उलपाद्याः । प्रतानास्तनुयुक्ताः त्रपुषालावुप्रभृतयः, वल्ग्वो गुल्मप्रभृतयः या भूमेर्द्व्यन्तरीहन्ति, एतान्यपि बीजकाण्डरूपाणि । नपुंसकमनपुंसकेनैकवशास्यान्तरस्यामिति नपुंसकत्वम् ॥ ४८ ॥

Notes on Kullōka

(1) मूलत एव.....मल्लिकादयः ।—The गुच्छs are the bunches of flowers

like Jasmine etc.—whose creepers grow from the very root and have no trunks (प्रकाण्ड) at all.

(2) गुल्माः.....प्रभृतयः ।—The गुल्मs are also clusters like the white reed (शर) or the sugarcane (इक्षु), etc., having one root only but growing in numbers.

(3) तृण.....उलपाद्याः ।—grasses like उलप etc. उलप = उलुखड़ in Bengali.

(4) प्रताना.....प्रभृतयः ।—The प्रतानs are tendrils of creepers (bearing fruits) like cucumber (वपुष—‘शस’ in Bengali) bottle-gourd (अलावु—‘लाउ’ in Bengali) etc., which have fibres.

(5) वल्ली.....आरोहन्ति ।—The वल्लोs are those creepers which climb upon trees from the earth like गुडूची, etc. गुडूची = गुलच in Bengali. Acc. to the mythology as quoted in भावप्रकाश the गुडूची plants were born from the drops of nectar from the bodies of the monkeys. (See शब्दकल्पद्रुम). The climbing and parasite nature of गुडूची has been referred to by Rājasekhara—compare “गुडूचीलागं लगते” ।

N. B. It is to be noted that Kullūka in Ch. XII. 58 interprets गुल्म as “गुल्मानाम् अप्रकाण्डानां लतानां गुडूच्यानीनाम्” ।

(6) नपुंसकम्.....etc. ।—The adjective बीजकाण्डरूपाणि is in the neuter and optionally in the plural (the opt. form is बीजकाण्डरूढम्) by the Sūtra “नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनान्वयतरस्याम्” (I. 2. 69) which means—In a compound (बहुव्रीह) where some adjectives are of different genders, the neuter remains and is optionally put in the singular. Thus युक्तः पटः, युक्ता शर्टी, युक्तं वस्त्रम्—तदिदं युक्तम्, तानीमानि युक्तानि ।

Remarks

“प्रतानाः मल्लिकादयः”—नन्दनः ।

गुच्छगुल्मं—Alt. form गुच्छगुल्माः by the rule “विभाषा इच्च etc.” (II. 4. 12).

These plants are self-conscious and experience pleasure and pain.

তমসা বহুরূপেণ বেষ্টিতাঃ কর্মহেতুনা ।

অন্তঃসংজ্ঞা ভবন্ত্যেতং সুখদুঃখসমন্বিতাঃ ॥৪২॥

Prose.—এতে কর্মহেতুনা বহুরূপেণ তমসা বেষ্টিতাঃ অন্তঃসংজ্ঞাঃ (অন্ত এব) সুখদুঃখ-সমন্বিতাঃ ভবন্তি ।

Beng.—এই বৃক্ষভাদি (পূর্বজন্মকৃত) অধর্মকর্মহেতুক বহুপ্রকার তমোভগ দ্বারা আচ্ছন্ন । ইহাদেব অন্তঃসংজ্ঞা দ্বারা চৈতন্য আছে এবং সুখ ও দুঃখও অনুভব করিতে পারে ।

Eng. Equiv.—তমসা—by Darkness. বহুরূপেণ—multiform. কর্মহেতুনা—the result of their acts. অন্তঃসংজ্ঞাঃ—possess internal consciousness.

Eng.—These (plants) which are surrounded by multiform Darkness, the result of their acts (in former existences), possess internal consciousness and experience pleasure and pain.

Explanation—This mute nature of trees and plants is gifted with consciousness and can experience like human beings pleasure and pain. This is true biologically. Thus the late Sir Jagadish Chandra Bose, the great Indian Scientist has proved by his experiments that the plants are possessed of life and 'rudimentary nervous system'—a fact spoken of by our ancient sages. Thus "slowly but surely the human race brings the dreams of the sages to pass". This fact is also true philosophically. Vedānta, the highest Indian philosophy preaches that the Supreme Soul pervades the entire universe. There is nothing in the universe which is not Brahman in supreme reality. Nothing of this world, nothing of our life is wasted, because everything is Brahman. Thus the stone (শালা) also can weep. So in Indian literature we find that Nature has been given a place equal to that of man. So has Kālidāsa, with his poetic insight and philosophical intuition, said,—“অপলুপ্তপাশু পশু সুখলাগ্নীষ সত্যঃ” (মল্লিকা—IV 12). (See the passages quoted from উপনিষৎ and মহাভারত).

কুন্তুকমজ্জতা মন্বর্যমুক্তাবলী—তমসেতি । (এতে ইত্যাদয়ঃ তমোগুণেণ বিচিন্নদুঃখফলেন

अधर्मकर्महेतुकेन व्याप्ताः अन्तश्चेतन्या भवन्ति । यद्यपि सर्वे च अन्तरेव चेतयन्ते तथापि बहुविधापादादिकार्यविरहात् तथा व्यपदिश्यन्ते । विगुणारब्धत्वेऽपि चैषां तमोगुणबाहुल्यात् तथा व्यपदेशः । अत एव सुखदुःखसमन्विताः ।) सत्त्वस्यापि भावात् कदाचित् सुखलेशोऽपि जलधराजनितजलसम्पर्कात् एषां जायते ॥ ४८ ॥

Notes on Kullūka

(1) तमोगुण.....व्याप्ताः ।—Are surrounded by the quality तमस् which yields multiform miseries and which is the result of their impious act. (See our notes on Kullūka, St. 28).

N. B. तमस् is thus defined by पञ्चशिखाचार्य—“एवं तमोऽपि निद्रादिनामाभेदं समासतो मोहात्मकम्”. Thus all stale and mute objects of nature are surrounded by the quality तमस् (ignorance and inertia-stuff).

(2) यद्यपि.....व्यपदिश्यन्ते ।—Though all beings are conscious within (अन्तःसंज्ञ), still they are so called because they perform no outer actions (like other conscious beings).

(3) विगुणारब्धत्वेऽपि.....व्यपदेशः ।—Though all these plants, etc., are made of the three qualities सत्त्व, रजस् and तमस् (they being generated by the माया which is विगुण (compare “इमानि भूतानि विगुणमायाकार्याणि विगुणानि” वेदान्तपरिभाषा)—they have been described as surrounded by तमस् only, simply because of the predominance of तमस्.

(4) अत एव.....समन्विताः ।—Hence they experience pleasure and pain (because सुख is the result of सत्त्व and दुःख of रजस्).

(5) सत्त्वस्यापि.....जायते ।—Because they imbibe the quality of सत्त्व in them they feel happiness (however little it is) when they come in contact with the rains caused by the clouds.

N. B. Compare “सत्त्व” नाम प्रसादलाघवाभिषङ्गप्रतीतिरिति चासन्तीषादिरूपानन्तमेदं समासतः सुखात्मकम्” (पञ्चशिखाचार्यः) ।

Extracts from other Commentaries

“स्थानुमन्वे प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन् इति स्तुतिमाश्रित्याह तमसि ।.....अन्तःसंज्ञाः दीपीयमानसिष्ठतीति स्तुतेः, तस्मात् पश्यन्ति पादपा इति अतुतेः”—राघवानन्दः ।

Remarks

For similar idea compare the following :—

“इच्चस्य रसस्ववणश्रीषणादिलिङ्गात् जीववत्त्वं दृष्टान्तस्तुनेष चेतनावन्तः स्थावरा इति बौद्ध-
काणादमतम् अचेतनाः स्थावरा इत्येतदस्मरमिति दर्शितं भवति” (शाङ्करभाष्य on
'छान्दोग्योपनिषत्' VI. 11. 2).

“पृथिव्यादीनां सूक्ष्मातारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्य उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् चेतनीतभावः कथयन्
सर्वान्तरं ब्रह्म प्रकाशितवान्” (शाङ्करभाष्य on उद्गदारण्याकोपनिषत् III. 9. 1).

“सुखदुःखयोश्च गृह्णाच्छिद्वस्य च विरोड्गतात् । जीवः पश्यामि उच्चाचामचेतन्यं न
विद्यते” ॥ (महाभारत—शान्तिपर्व, 184. 17. See also Sts. 6—18).

“स्थावराः क्षमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ।

पशवश्च सुगार्शैव जवन्त्या तामसौ गतिः ॥ ४२ ॥ (मनुसंहिता—XII).

“प्रतिषिद्धानुष्ठायिनां तु रौरवादिनरकविशेषेषु तत्तत्पापीपचितं तौत्रदुःखमनुभूय शूकरादिषु
तिर्यग्गोनिषु स्थावरादिषु चोत्पत्तिः” (वेदान्तपरिभाषा—Ch. 8).

Such are the forms
of existence in this terri-
ble and evanescent circle
of births and deaths.

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।

घारेऽस्मिन् भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥५०॥

Pros.—नित्यं घारे सततयायिनि अस्मिन् भूतसंसारे ब्रह्माद्याः एतदन्ताः तु गतयः
समुदाहृताः ।

Beng.—निता डौशन ओ सतत विनश्चर श्रेष्ठ प्राणिमंसारे ब्रह्मा इहेते ह्वावर
पर्यास्तु गति अर्थाः उन्पत्ति कथित इहेन ।

Eng. Equiv.—एतदन्ताः—ending in these. गतयः—conditions.
ब्रह्माद्याः—beginning with Brahmā. घारे—terrible. भूतसंसारे—in the
circle of births and deaths of beings. सततयायिनि—constantly
changing.

Eng.—The (various) conditions in this always terrible and
constantly changing circle of births and deaths to which created
beings are subject, are stated to begin with (that of) Brahman, and

to end with (that of) these (just mentioned immovable creatures).

कुल्लूकमृकता मन्थमुक्तावली—एतदन्ता इति । स्थावरपर्यन्ता ब्रह्मोपक्रमाः गतयः उत्पत्तयः कथिताः ; भूतानां चैवज्ञानां संसारे जन्ममरणप्रवन्धे, दुःखबहुलतया भीषणे, सदा विनश्ये ॥ ५० ॥

Notes on Kulluka

(1) भूतानां चैवज्ञानाम्—चैवज्ञ means individualised self ; compare “चैवज्ञ आत्मा पुरुषः” (Amara—I. 5). चौयते इति चैवं शरीरम्—तत् जानातीति चैवज्ञः । (Vide, Gītā, XIII.).

The one Universal Spirit becomes Kṣetrajña in every individual body.

(2) संसारे जन्ममरणप्रवन्धे ।—In the continuity (i. e., cycle) of births and deaths.

Extracts from other Commentaries

“कृतकर्मफलोपभोगार्थम् आत्मनः तच्छरीरसम्बन्धो गतिरुच्यते ।.....एता गतयः शुभाशुभैः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः प्राप्यन्ते । परब्रह्मावामिस्तु मोक्षलक्षणा केवलानन्दरूपा ज्ञानात् ज्ञानकर्म-समुच्चयाद्वा इति वक्ष्यामः ।.....देवादिगतिष्वपि सुखिरं स्थित्वा मर्त्यस्थम् इति नित्यं घोरः”—नेषातिथिः ।

Remarks

For similar idea of the second line compare the following parallel passages :—

(1) “कचिद्विदगोष्ठौ कचिदपि सुरामत्तकलहः कचिद्वीणावादः कचिदपि च हृदि हि वदितम् । कचिद्रम्या रामा कचिदपि जराजर्जरतनुर्न जाने संसारः किमस्तमयः किं विचमयः ॥” —(सुभाषितरत्नभाष्यकारः)

(2) “आसन्नतामेति सत्युरायुर्याति दिने दिने । आघातं नौयमानस्य बध्यस्यैव पदे पदे ॥” (सुभाषितरत्नभाष्यकारः) ।

(3) “यन्तकः पर्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः । इति त्वान्वे भवे भव्यी मुक्ताहुतिष्ठते जनः”—(किरात XI. 13).

(4) "मखानां हि फलं स्वर्गः स्वर्गात् प्रच्यवनं पुनः । एवं संसारचक्रोऽस्मिन् धनस्य निरन्तरम् ॥" (देवीभागवतम्)

(5) "दैवियाः मां सोमपाः—गतागतं कामकामा लभन्ते" (Gītā, IX. 20-21).

Thus creating all this He disappeared in Himself. एवं सर्वं स सृष्टेदं मास्त्राचिन्त्यपराक्रमः । आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

Prose.—अचिन्त्यापराक्रमः सः एवम् इदं सर्वं मां च सृष्ट्वा भूयः कालं कालेन पीडयन् आत्मनि अन्तर्दधे ।

Beng.—अचिन्त्यापराक्रमः सृष्टे प्रजापतिः एतेकप मनश्च उगत् एवम् आत्माके सृष्टि करिया पुनराय प्रलयकाल-द्वारा सृष्टिकालेन विनाशपूर्वक आद्याय अस्तुति'त उठेलेन ।

Eng. Equiv.—अचिन्त्यापराक्रमः—Whose power is incomprehensible. अन्तर्दधे—disappeared. पीडयन्—suppressing.

Eng.—When He Whose power is incomprehensible, had thus produced the Universe and me, disappeared in Himself, repeatedly suppressing one period by means of the other.

कुल्लूकभङ्गता मन्वर्थमुक्तावली—इत्यं सर्गमभिधाय प्रलयदशमाह । एवं सर्वमिति । एवम् उक्तप्रकारेण इदं सर्वं स्थावरजङ्गमं जगत् सृष्ट्वा सः प्रजापतिः अचिन्त्याशक्तिः आत्मनि शरीरस्यागच्छपम् अन्तर्धानं कृतवान् । सृष्टिकालं प्रलयकालेन नाशयन् । प्राणिनां कर्मवशेन पुनः पुनः सर्गप्रलयान् करोतीत्यर्थः । ॥ ५१ ॥

Notes on Kullōka

(1) इत्यं.....आह ।—Thus narrating the creation, now the author speaks of dissolution.

N. B. The प्रलय here referred to is दैनन्दिन or दैनैमित्तिक प्रलय for which see our notes on Kullōka St. 5. (1) and St. 53. The day here is the ब्राह्म day (see St. 72).

(2) सः प्रजापतिः ।—That Lord of beings—means the first Creator and not the प्रजापतिः as mentioned in St. 35. .

(3) शरीरत्यागवपन् चत्तर्धानम् ।—The disappearance here means the giving up of the body.

N. B. The primordial Egg is conceived as the body of हिरण्यगर्भम् ।

(4) प्राणिनां etc. ।—Again and again He creates and destroys, being influenced by the actions of different beings.

N. B. Thus creation as well as destruction depend on the multiform actions of beings and God is a mere supervisor who is impartial and not cruel. See our notes on Kullūka St. 28.

Extracts from other Commentaries

“एवं किञ्चित् साक्षात् किञ्चित् प्रजापतिनियोगेन स भगवान् सर्वमिदं जगत् सृष्ट्वा..... आत्मनोति । यथा अन्ये भावाः प्रकृतावन्तर्धीयन्त एव सोऽन्यत्रेत्येवं न ; किं तद्धि ? आत्मन्येव प्रलौनः । न हि तस्य चत्वा प्रकृतिरसि यत्नान्तर्धीयेत, सर्वभूतानां तत्प्रकृतित्वात्”—मेधातिथिः ।

“आत्मनि हिरण्यगर्भं चन्दधे ।.....कालं सर्गकालं कालेन चतुर्युगसङ्ख्यानप्राज्ञसञ्चकेन प्रलयकालेन पौडयन् निरोधयन्”—राघवानन्दः ।

“एवं तावत् सृष्ट्वादिरहिरण्यगर्भपर्यन्तायाः सृष्टेर्भगवत्कृतृत्वं चराचरसृष्टेर्हिरण्यगर्भकर्तृत्वं चोक्तम् ।...स इति परमप्रकृतस्य भगवतः परामर्शो न तु तत्सृष्टस्य हिरण्यगर्भस्य, अचिन्त्यापराक्रम इति विशेषणम्”—नन्दनः ।

Remarks

The creation from सृष्ट्वा to हिरण्यगर्भं emanated from the Supreme Soul and the rest from हिरण्यगर्भम्—Nandana.

He by His waking and slumber creates and destroys this world.

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥५२॥

Prose.—यदा सः देवः जागर्ति तदा इदं जगत् चेष्टते । यदा (सः) शान्तात्मा स्वपिति तदा सर्वं निमीलति ।

Beng.—ब्रह्मणो जेह प्रजापति जाग्रत इन (सर्वांश्च सृष्टि-वृत्ति करिते ईच्छा करेन) तখন এই জগৎ স্বাপ্তপ্রজাপতির চোখে বন্ধ হয় । এবং ব্রহ্মণে তিনি মনকে

उपमङ्गलं कश्चिन्न निद्रितं जन (अर्थात् ऐच्छाच्छुद्धं जन) तत्र न एवैव विनीतं इहेव
वाय ।

Eng. Equiv.—देवः—divine one. जागर्ति—wakes. चेतते—stirs.
स्वपिति—slumbers. शान्तात्मा—tranquilly. निनीकति—sinks to sleep.

Eng.—When that Divine One wakes, then this world stirs ;
when He slumbers tranquilly, then the universe sinks to sleep.

कुलूकभङ्गता मन्वर्थमुक्तावली—अत्र हेतुमाह यदेति । यदा स प्रजापतिः जागर्ति
सृष्टिस्थितौ इच्छति, तदा इदं जगत् आसप्रश्वासोद्गारादिचेष्टां लभते । यदा स्वपिति निद्रतेच्छी
भवति, शान्तात्मा उपसंहारमनाः, तदा इदं जगत् प्रलीयते ॥ ५२ ॥

Notes on Kullōka

(1) सृष्टिस्थितौ इच्छति ।—Desires creation and preservation.

(2) आस.....लभते ।—Gains such activities like breathing, inhaling,
eating, etc.

N. B. आस = the breath we inhale and प्रश्वास or निःश्वास = the breath
we exhale. बाह्यस्य वायोराचमनं आसः । कौष्ठस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः ।—व्यासभाष्य,
II. 49. निःश्वास is निर्गतः आसः ।

(3) उपसंहारमनाः—The better reading seems to be उपसंहृतमनाः ।
See Govindarāja.

Extracts from other Commentaries

“जागर्तां स्वापस्य प्रजापतेरिच्छा प्रवृत्तिनिवृत्तौ उच्येते ।”—मेधातिथिः ।

“यदा तु नेच्छति शान्तात्मा उपसंहृतव्यापारमनाः”—गोविन्दराजः ।

Remarks

जागर्ति—जाग्र - लट्, ति । अजागरीत् in कुङ् and जापत् in शट् ।

स्वपिति—Here used intransitively. For transitive use compare कुङ्क्
स्वपिति ।

When He slumbers everything sinks into sleep.

तस्मिन् स्वपति तु स्वस्य कर्मात्मानः शरीरिणः ।

स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥ ५३ ॥

Prose.—तस्मिन् तु स्वस्य स्वपति, कर्मात्मानः शरीरिणः स्वकर्मभ्यः निवर्तन्ते, मनः च ग्लानिम् मृच्छति ।

Beng.—सेটে প্রজাপতি (দেহ এবং মনের ব্যাপার উপসংহত করিয়া) স্বস্থ হইয়া নিদ্রিত হইলে কৰ্ম্মবশে লক্ষ্যমত জীবাত্মগণ স্বকৰ্ম্ম হইতে নিবৃত্ত হয় এবং মনও গ্লানি প্রাপ্ত হয় ।

Eng. Equiv.—कर्मात्मानः—whose nature is action. शरीरिणः—corporeal beings. ग्लानिमृच्छति—becomes inert.

Eng.—But when He reposes in calm sleep, the corporeal beings whose nature is action, desist from their actions and mind becomes inert.

कृत्स्नकभङ्गता मनुष्यमुक्तावली ।—पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—तस्मिन् स्वपतीति । तस्मिन् प्रजापतौ निवर्तन्ते स्वस्य उपसंहृतदेहमनोव्यापारि कर्मलब्धदेहाः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्यः देहशब्दादिभ्यः निवर्तन्ते । मनश्च सर्वेन्द्रियसहितं हृत्तिरहितं भवति ॥ ५३ ॥

Notes on Kullōka

(1) उपसंहृतदेहमनोव्यापारि ।—When He has withdrawn the functions of the body and the mind.

(2) कर्मलब्ध.....निवर्तन्ते ।—The souls (क्षेत्रज्ञाः) who assume forms according to their actions (done in their previous birth) refrain from their works like taking bodies.

N. B. See our notes on Kullōka on St. 6 (1), 50 (1).

(3) हृत्तिरहितं भवति ।—becomes void of हृत्ति (functions).

N. B. When the internal organ (अन्तःकरण—which has four compartments मनस्, बुद्धि, अहङ्कार and चित्त) is transformed into form of the object of the outer world, which it perceives through outer sense-organs like eye, etc.—that transformation (परिणाम) of the internal organ or mental modification is known as हृत्ति—compare—“तत्र

यथा तद्वागीदक्षं छिद्राग्निरित्य कुल्यात्मना वेदारान् प्रविश्य तददेव चतुष्चीवाद्याकारं भवति तथा तेजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते । स एवं परिणामी ढत्तिवितुष्यते” — (वेदान्तपरिभाषा—Ch. I).

Extracts from others Commentaries

“अथमेव दैनन्दिनप्रलयो वक्ष्यते । ‘तावतो रात्रि’ (St. 72)-रित्यादिना नाम चिरस्थ-
गर्भस्य प्रलय इति सिद्धान्तः” — राघवानन्दः ।

Remarks

Bühler does not translate शरीरिणः as ‘embodied souls’ but as ‘corporeal beings.’

Absorbing every-
thing within Him-
self He sweetly
slumbers.

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ।

तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४ ॥

Prose.—यदा तु तस्मिन् महात्मनि (सर्वभूतानि) युगपत् प्रलीयन्ते तदा अयं सर्व-
भूतात्मा निर्वृतः सुखं स्वपिति ।

Beng.—यथन सकल भूतवर्गं সেই মহান আত্মায় যুগপৎ প্রলীন হয়, তখন সর্বভূতের আত্মা সেই পরমাত্মা শাস্ত্রভাবে প্রস্তুতের জায় অবস্থান করেন ।

Eng. Equiv.—युगपत्—at once. प्रलीयन्ते—are absorbed. महात्मनि—in that great soul. सर्वभूतात्मा—who is the soul of all beings. सुखं—sweetly. निर्वृतः—free from all care and occupation, happily.

Eng.—When they are absorbed all at once in that Great Soul, then He Who is the soul of all beings, sweetly slumbers, free from all care and occupation.

कुल्लूकभट्टकृता मनुष्यमुक्तावली—(यदानौ महाप्रलयमाह—युगपत्स्विति । एकस्मिन्नेव काले यदा तस्मिन् परमात्मनि सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति, तदा अयं सर्वभूतात्मान् आत्मा निर्वृतः निर्वृत-
जायतुस्त्वप्यपारः सुखं स्वपिति—सुषुप्त इव भवति । यद्यपि निश्वासानानन्दस्वरूपे परमात्मनि न सुष्यापः, तथापि जीववर्गैरियम् उपचर्यते ॥ ५४ ॥

Notes on Kullūka

(1) इदानीं.....आह ।—The महाप्रलय here is the प्राकृत प्रलय where हिरण्यगर्भ together with His creation merges in प्रकृति. See notes on Kullūka St. 5 (1)

(2) निष्ठतजायत्—स्वप्नव्यापारः ।—The जायत् is our state of knowledge created by the sense-organs—or in a word the state of waking. Compare—“जाग्रदृशा नाम इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था । अवस्थान्तरे इन्द्रियाभावात् नातिव्याप्तिः । इन्द्रियजन्यज्ञानं च अन्तःकरणवृत्तिः स्वल्पज्ञानस्य अनादित्वात्” (वेदान्तपरिभाषा, Ch. VII). स्वप्न is the state of direct (अपरोक्ष) perception, through the internal organ, of knowledge of objects not created by sense-organs—in a word—dream-world. Compare—“इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षान्तःकरणवृत्तावस्था स्वप्नावस्था । जाग्रदवस्थान्वाहताद्यर्थम् इन्द्रियाजन्येति । अविद्यावृत्तिमत्त्वां सुषुप्तावतिव्याप्तिवारणाय अन्तःकरणवृत्ति” (वेदान्तपरिभाषा, Ch. VII). Also compare the following :—

“जागरितस्थानी वृत्तिःप्रज्ञः समाह्व एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः ।३।”

“स्वप्नस्थानीऽन्तःप्रज्ञः समाह्व एकोनविंशतिमुखः प्रविशितभुक् तेजसो द्वितीयः पादः ।४।” (माण्डूक्योपनिषत्—I). See शाङ्करभाष्य on it.

(3) सुषुप्त इव भवति ।—becomes as if merged in great insensibility (deep dreamless sleep).

N. B. सुषुप्ति is our state of profound sleep wherein we desire nothing and we dream of nothing. Compare—“यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ज्ञानन्दभुक् चेतोमुखः प्राकृततृतीयः पादः ।५।” (माण्डूक्योपनिषत्—I).

This सुषुप्ति is our spiritual ignorance and is termed as अज्ञानम् । Compare—“अविद्यात्मिका हि बीजवृत्तिरव्यक्तशब्दनिर्देशा परमेश्वराशया नायामयी महासुषुप्तिः, यस्यां स्वल्पप्रतिबोधरहिताः शिरते संसारिणी जीवाः”—(शाङ्करभाष्य on ब्रह्मसूत्र, I. 4. 3).

(4) अद्यपि, etc.—Though spiritual ignorance cannot be predicated of the Supreme Soul Who is nothing but eternal Knowledge and

Bliss—yet the nature of the individual soul (জীব) is here transferred to the Supreme Soul.

N. B. The word সুখাপ: (also known as স্খাপ্য:) is here to be interpreted in the sense of ignorance of the Supreme Reality (তস্মা-
প্রতিবোধলক্ষণ: স্খাপ:) which is common to জায়ন্ত, ম্রণ and সুপুতি ।

Extracts from other Commentaries

“যতদীর্ঘ্যযথৈবায়’ শ্লোকী ব্যাখ্যাতব্য: । অন্যথা পূর্বশ্লোকাপিচ্ছয়া ইতরিতরাশয়: প্রসজ্যেত ।
এতদুক্তং যদা স্পিতি তদা নিমীলতি সর্বম্ ।.....ন হ্যসৌ পরমাत्मा অবিশ্বীপন্নবতরং রাষ্ট্রয়তে ।
কীবল’ সুখময়স্য তস্য সর্বস্য কৰ্ত্ত্বং প্রপদ্যতে ।.....প্রধানবিষয়ী বায়’ শ্লোকী বর্ণনীয়: ।
তদা প্রধান’ স্পিতি”—মেধাতিথি: ।

“হিরণ্যগর্ভো’পি ন্যক্ত্যতি ইতি জ্ঞাপয়ন্ মহাপ্রলয়মাহ ।”—রাঘবানন্দ: ।

Remarks

As all things are perishable in this creation, হিরণ্যগর্ভ will also meet His end when the time will come for the renewal of the entire creation.

Then the individual soul leaves the body. তমো’য়ন্তু সমাশ্রিত্য চির’ তিষ্ঠতি সেন্দ্ৰিয়: ।

ন চ স্খং কুরুতে কর্ম তদোক্তকামতি স্মৃতিত: ॥৫৫॥

Prose.—তদা অর্থ (জীব:) ত তম: সমাশ্রিত্য সেন্দ্ৰিয়: (মন) চির’ তিষ্ঠতি, স্খ’
কম চ ন কুরুতে, স্মৃতিত: উক্তকামতি (চ) ।

Beng.—তখন জীবাত্মা জ্ঞাননিবৃত্তি প্রাপ্ত হইয়া ইন্দ্রিয়াদির সঞ্চিত বহুকাল
অবস্থান করে ; (বাসপ্রভাসানিক্রম) দ্বীপ কর্ত্ত নিশ্চাপন করে না এবং পূর্বদেহ হইতে
অন্তর গমন করে ।

Eng. Equiv.—তম:—darkness. চির’—for a long time. সেন্দ্ৰিয়:—
united with organs of sensation. কুরুতে—performs. কর্ম—functions.
উক্তকামতি—leaves. স্মৃতিত:—corporeal frame.

Eng.—When this (soul) has entered darkness, it remains for a long time united with organs (of sensation), but performs not its functions ; it then leaves the corporeal frame.

कुलू कभट्कता मन्वर्थमुक्तावली—इदानीं प्रलयप्रसङ्गेन जीवस्य उत्क्रमणमपि श्लोकद्वयेनाह—
तमोऽयमिति । अयं जीवः तमः ज्ञाननिवृत्तिं प्राप्य बहुकालमिन्द्रियादिसंज्ञितः तिष्ठति । न च
‘आत्मीयं’ कर्म चासप्रज्ञासादिकं करोति । तदा मूर्तितः पूर्वं देहात् उत्क्रामति अन्वयः गच्छति ।
लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उदगमात् तदगमनमप्युपपद्यते । तथा चोक्तं बृहदारण्यके—
“तमुत्क्रामन् प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन् सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्ति” । प्राणाः
इन्द्रियाणि ॥ ५५ ॥

Notes on Kullaka

(1) जीवस्य उत्क्रमणम् ।—The exit of the soul (from the body),
transmigration.

(2) लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उदगमात् तदगमनमप्युपपद्यते ।—When the individual soul which
is enveloped by the elementary body (consisting of 8 constituents
See St. 56) goes out, then the going out of the vital breath and
sense-organs (referred to by the word तत्) is quite natural.

N. B. For लिङ्गशरीर see our notes on Kullaka St. 9. (3).

(3) तथाचोक्तं, etc.—The quotation is from बृहदारण्यकोपनिषत्—
IV. 4. 2.

N. B. The word प्राणः in the singular means the vital force whose
absence causes the death of the body. प्राण is thus defined—“वायुदेवाय-
मध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशिवात्मना चवतिष्ठमानः प्राणो नाम भव्यते, न तत्त्वान्तरं नापि
वायुमात्रम्” (शाङ्करभाष्य on ब्रह्मसूत्र—II. 4. 9). The प्राण is the most essen-
tial thing in our body. The प्राण remains awake when all other
senses are asleep, it is untouched by death and protects other प्राणः
like mother her sons (compare—“सुप्तेषु बाणादिषु प्राण एवैको हि जागर्ति प्राण
एवैको हन्त्यानाऽनातः, प्राणः संवर्गा बाणादीन् संरक्षते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुमान्”—

श्रुतिः). But it is to be noted that the Soul (जीव) and प्राण are not identical. The Soul is the king while प्राण is the minister. The प्राण is not independent like the Soul (compare—“यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवत् जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रतुं पकरणानि न स्वतन्त्रानि तथा मुख्योऽपि प्राणी राजमन्त्रिवत् जीवस्य स्वार्थकारत्वेन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः”—शाङ्करभाष्य on ब्र. सु. II. 4. 10). When the प्राण departs the Soul also departs from the body—compare the following on this śruti—(a) कश्चिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कश्चिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत—(प्रश्नोपनिषत्, VI. 3. 4).

(b) “प्राणगतेषु” (ब्रह्मसूत्र—III. 1. 3)—“प्राणानां च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्रान्तते । ‘तमुत्क्रामन्तम् इत्यादिश्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाशयमन्तरेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरप्यौदवगम्यते । न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद् गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा, जीवतोऽदर्शनात्” (शाङ्करभाष्य) ।

(c) नापि प्राणैर्विना देहान्तर उपभोग उपपद्यते । विस्पष्टं च प्राणानां सङ्ग जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितम्” (शङ्कर on ब्र. सू. III. 1. 4).

(d) “एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यवैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति’ इति हि श्रुत्यन्तरम् अश्वत्थोपगामिनः सर्वान् प्राणानविशेषेण दर्शयति । विशेषेण च ‘तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनृतक्रामति’ इति पञ्चहतेः प्राणस्य अश्वत्थानुगामितां दर्शयति, तदनुवृत्तितां चैतरेषाम् ‘प्राणमनृतक्रामन्तं सर्वे प्राणा अनृतक्रामन्ति” । (शाङ्करभाष्य on ब्रह्मसूत्र, IV. 2. 4).

Kullūka interprets प्राणाः in the śruti as इन्द्रियाणि । Śaṅkara, too, says—“वागादयः सर्वे प्राणाः” ।

N. B. When the exp. प्राणः is singular, it means the chief vital force of which प्राण, अपान, समान, उदान and व्यान are different varieties—performing different functions ; when plural, प्राणाः means the fivefold vital activities, as also external organs.

Extracts from other Commentaries

“ननु च सर्वगत आत्मा आकाशवत् विभुस्तस्य कीदृशी उत्क्रान्तिः । कर्मोपाजितशरीरस्याग

एवं उत्क्रान्तिर्न पुनर्भूतस्य वा अयं स्य देशात् देशान्तरगमनम् । अथवा कैचिद्व्यति । अस्यान्-
 दन्तराभवं शरीरं सूक्ष्मं तस्यैवमुत्क्रान्तिः । अन्यैस्तु अन्तराभवी देहो नैव्यते । यथाह भगवान्
 व्यासः—“अणिन् देहे व्यतीते तु देहमन्यन्नराधिप । इन्द्रियाणि वसन्तोऽव तस्मान्नास्मान्तराभवः ॥”—
 सांख्ये अपि कैचित् नैवान्तराभवमिच्छन्ति विन्ध्यावासिप्रभृतयः”—मेधातिथिः ।

“प्रलयप्रसङ्गेन मूर्च्छावन्तू अपि दर्शयति”—सर्वज्ञनारायणः ।

“प्रलयप्रसङ्गेन मरणमाह तम इति शब्दाम्”—राघवानन्दः ।

Remarks

Read the following from Dr. Jhā's notes :—

“Verses 55 and 56 have been variously interpreted—(1) Accord-
 ing to Medhātithi, Govindarāja and Kullōka, it describes the process
 of transmigration. When an individual is dying his individual
 Soul enters darkness—i. e., becomes unconscious ; and even though
 it continues to be connected with the dying body, the physical
 functions gradually cease ;—then It leaves the body—and enveloped
 in a subtle body—formed of the eight constituents (variously
 enumerated), It enters the embryo determined for it by its own past
 acts and there becomes clothed with a new physical body which
 accompanies It through its next life on Earth.”—

Then entering into
 vegetable or animal seed
 the Soul assumes a cor-
 poreal frame.

यदाऽणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्यात् चरिणु च ।
 समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ॥५६॥

Prose.—यदा अणुमात्रिकः भूत्वा स्यात् चरिणु च बीजं समाविशति, तदा संसृष्टः
 (पुर्यष्टकयुक्तः) मूर्तिं विमुञ्चति (त्यजति) ।

Beng.—ब्रह्मन् बीजात् (पूर्वाह्निके वा निम्नशरीरे नायक) सूक्ष्मावयव प्राप्तुं उद्दिष्टं
 ह्यत्रुं ओ कश्चिन् बीजं समाविशति इव, तत्रन् प्राणादिव सज्जितं मिश्रितं उद्दिष्टं मूर्तिं अथवा सूत्रं
 शरीरे अङ्गणं करोति ।

Eng. Equiv.—अणुमात्रिकः—clothed with minute particles. बीजं—
 seed. स्यात्—immobile i. e., vegetable. चरिणु—mobile i. e., animal.

संयुक्तः—united (with the fine body). मूर्ति—corporeal frame. विमुञ्चति—assumes. \

Eng.—When, being clothed with minute particles (only), it enters into vegetable or animal seed, it then assumes, united (with the fine body), a (new) corporeal frame.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—कदा देहात्तरं गृह्णातीत्यत आह—यदाणुमात्रिक इति । अणवो मावाः पुर्यष्टकरूपा यस्य सः अणुमात्रिकः । पुर्यष्टकशब्देन भूतादीन्वष्टावुच्यन्ते । तदुक्तं सनन्देन—“भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्म्मवायवः । अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्टकविसत्तमैः ॥” ब्रह्मपुराणोऽपुत्राक्तं—“पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बह्वस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु ॥” यदा अणुमात्रिको भूत्वा सन्पद्य स्यात्, उच्चादिहेतुभूतं, अरिणु मानुषादिकारणं बीजं प्रविशति अधितिष्ठति तदा संयुक्तः पुर्यष्टकयुक्तः मूर्तिं स्थूलदेहात्तरं कर्मागुरुपं विमुञ्चति गृह्णाति ॥ ५६ ॥

Notes on Kullūka

(1) कदा.....आह—When does the individual soul assume another corporeal frame ?—to this he replies.

(2) अणवो.....अणुमात्रिकः—अणुमात्रिकः means one whose five gross elements, sense-organs, mind, etc., are attenuated i. e., subtile.

(3) तदुक्तं.....सत्तमैः—The word पुर्यष्टक means the following 8 heads :—(a) भूतस (the five gross great elements), (b) इन्द्रिय (the 10 sense-organs—5 ज्ञानेन्द्रिय + 5 कर्मेन्द्रिय), (c) मनस,—the mind, (d) बुद्धि—the intelligence, (e) वासना—which is ‘देहात्मबुद्धिजन्यमित्यासंस्कारः’—वासना accompanies the Soul in its transmigration. The reason is—“न हि तया वासनया विना कर्म कर्तुं फलञ्च उपभोक्तुं शक्यते । न हि अनभ्यस्ये विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति”—शङ्करः—ब. आ. IV. 4. 2, (f) कर्म—which is of three kinds संचित, क्रियमाण, प्रारब्ध, or of six kinds—नित्य, नैमित्तिक, कामा, निषिद्ध, उपासना, प्रायश्चित्त, (g) वायवः—The five vital breaths—प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान—“प्राग्गमनवान् वायुः प्राज्ञो नासादिस्थानवती” ; अर्वाग्गमनवान् अपानः पायादिस्थानवती” ; विष्वग्गतिमान्

स्थानः अखिलशरीरवती' ; ऊर्ध्वं गमनवान् उत्क्रमणवायुवदानः कण्ठस्थानवती' ; अशितपीताम्नादि-
समीकरणकरः समानः नाभिस्थानवती' ।" (वेदान्तपरिभाषा—Ch. VII) (h) अविद्या—
nescience.

N. B. Vedāntic Treatises describe the subtle body as—(1) षोडशकल (पञ्चप्राण + एकादश इन्द्रिय), or (2) as सप्तदशावयव (पञ्चप्राण + दशबाह्येन्द्रिय + मनः + बुद्धि), or (3) as एकोनविंशत्यवयव (पञ्चप्राण + दशबाह्येन्द्रिय + मनः + बुद्धि + चित्त + अहङ्कार). To these, if वासना, कर्म and पञ्चमहाभूत are added, the number of constituents of the subtle body reaches—23, 24 or 26 according to three standpoints enumerated above.

(4) पुर्यष्टकेन.....तेन तु ।—The Soul is united with पुर्यष्टक or the elemental body which consists of प्राण etc. ; and the Soul is said to be in bondage when enveloped by it and free when released by it.

N. B. Śaṅkara on ब्रह्मसूत्र II. 4. 6. has cited this stanza as an instance that the Soul before its salvation remains in bondage known as यद्—compare “यद्बलं च बन्धनभावः, यद्बलते बध्यते चेदन्नोऽनेन यद्बलसंज्ञकेन बन्धनेनेति, स च चेदन्नो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते, शरीरान्तरेऽपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य । तस्मात् शरीरान्तर-
सञ्चारीदं यद्बलसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा च स्मृतिः—“पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणायामेन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ॥” इति प्राक् मोक्षात् यद्बलसंज्ञकेनानेन बन्धनेन अविशेषं दर्शयति”—

(5) स्थावु.....कारण—The immobile seed which is the generating cause of trees, etc., (which are immovable) and the mobile seed which is the generating cause of men, etc. (which are movable).

(6) स्थूल.....कर्मानुबन्धम्—(takes) a gross body formed according to its actions.

Remarks

आप्तनामिकः—आप्तनामा + उन् । The proper form should be आप्तनामिकः । In the text we can read आप्तनामिकः ; but Kullūka's analysis is आप्तनामिकः ।

ख्यात्—ख्या + क्तृ । चरिषु—चर् + इषुच् ।

विमुञ्चति means गच्छति । Compare “आमुञ्चतौ वाभरणं द्वितीयं”—रघुवंश.
XIII. 21.

Read this verse along with verse 55.

Thus alternately he
revivifies and destroys
this creation.

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।

सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥५७॥

Prose.—एवं सः जाग्रत्स्वप्नाभ्यां इदं सर्वं चराचरं अजस्रं सञ्जीवयति च, अव्ययः
(सन्) प्रमापयति च ।

Beng.—महै ब्रह्मा ऐहिकेण जाग्रतं च निद्रां दाया ऐहं समस्तं चराचरं विश्वं
निवृत्तं सञ्जीवितं करेन एवं चराचरं अविनाशी इहेया विनष्टे करेन ।

Eng. Equiv.—जाग्रत्स्वप्नाभ्याम्—by waking and slumbering. चराचरम्
—movable and immovable. सञ्जीवयति—revivifies. अजस्रं—incessantly
प्रमापयति—destroys. अव्ययः—imperishable.

Eng.—Thus He, the Imperishable One, by (alternately) waking and
slumbering, incessantly revivifies and destroys this whole movable
and immovable (creation).

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—प्रासङ्गिकं जीवस्य उत्क्रमणम् अभिधाय प्रकृतम्
उपसंहरति—एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिति । स ब्रह्मा अनेन प्रकारेण स्वीयाजाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं
स्थायरज्ज्वलं सञ्जीवयति मारयति च । अजस्रं सततम् । अव्ययः अविनाशी ॥ ५७ ॥

Notes on Kullūka

(1) प्रासङ्गिकम्—incidental.

(2) जाग्रत्स्वप्नाभ्याम्—See our notes on Kullūka St. 54 (2).

Remarks

In the prose order we have connect d अव्ययः directly with प्रमापयति
—which yields a better meaning.

प्रमापयति—प्र + नी (हिंसायाम्) + लिच् + लट्, तिप् ।

He composed this treatise and taught it to me alone. Next I taught it to other sages.

इदं शास्त्रं तु कृत्वा सौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद् ग्राह्यामास मरीच्यादीन् स्वयं मुनीन् ॥५८॥

Prose.—असौ इदं शास्त्रं तु कृत्वा आदितः माम् एव स्वयं विधिवत् ग्राह्यामास, अहं तु मरीच्यादीन् मुनीन् (ग्राहितवान्) ।

Beng.—ब्रह्मा एते शास्त्रं प्रणयनं करिष्या सर्वप्रथमं केवलं आत्माके अहं यथाविधि अध्यापनं कराइयाहिलेन एवं आदि मरीचि प्रकृति मुनिगणके अध्यापनं कराइयाहिले ।

Eng. Equiv.—इदं शास्त्रं—these Institutes (of the sacred Law). कृत्वा—having composed. आदितः—in the beginning. विधिवत्—according to the rule. ग्राह्यामास—taught.

Eng.—But He having composed these Institutes (of the sacred Law), Himself taught them, according to the rule, to me alone in the beginning ; next I (taught them) to Marīci and the other sages.

कृत्वा कर्मकृता मन्वर्थमुक्तावली—इदं शास्त्रमिति । (असौ ब्रह्मा इदं शास्त्रं कृत्वा सृष्ट्यादौ मामेव विधिवत् शास्त्रोक्ताङ्गजातानुष्ठानेन अध्यापितवान्, अहं तु मरीच्यादीन् अध्यापितवान् ।)

(ननु ब्रह्मकृतत्वे अस्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः ? (अतः मेधातिथिः ।) शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थो विधिविधिवत्समूह उच्यते । तं ब्रह्मा मनुं ग्राह्यामास, मनुस्तु तत्प्रतिपादकं ग्रन्थं कृतवानिति न विरोधः ।) अन्ये तु ब्रह्मकृतत्वेऽप्यस्य मनुना प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपतः अर्थतश्च प्रकाशितत्वात् मानवव्यपदेशः, वेदापौरुषेयत्वेऽपि काठकादिव्यपदेशवत् ।) इदं तु उच्यते—ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनुं ग्राह्यापित आसीत् ततस्तेन स्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्रतिपादितम् इत्यविरोधः ।) तथा च नारदः—‘शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थः’ इति स्मरति क ॥ ५८ ॥

Notes on Kullōka

(1) विधिवत्.....तनुष्ठानेन ।—विधिवत् means according to the rule i. e., with the subsidiary ceremonies enjoined in the Śāstra.

(2) ननु ब्रह्मकृतत्वे.....स्मरति क ।—Here Kullōka raises a discussion evidently borrowing from Medhātithi.

"If this Treatise were composed by Brahmā then why is it called मानव i. e., of Manu? Here Medhātithi thus argues (1) the term Law (शास्त्र) stands for the whole collection of Injunctions and Prohibitions as contained in the Smṛtis. Brahmā taught that Treatise to Manu and Manu published that in book form; hence there is no contradiction. (2) Others say that though Brahmā is the author of this Treatise, yet it has been named after Manu since the latter for the first time revealed and expounded the Treatise to sages like Marici, etc. For instance, though the Veda is not of human authorship, yet it is called काठक (after the name of Kaṭha, since it was expounded by him). (3) This is also said by others that this Treatise consisting of 100,000 verses was composed by Brahmā who taught it to Manu; and Manu abridged it in his own words and expounded it to his disciples. So Nārada has thus declared—'This Treatise consists of hundred thousand (100,000) verses'.

N. B. Vide "आख्या प्रवचनात्"—जैमिनिसूत्र, I. 1. 30.

Extracts from other Commentaries

"स्वयम्, आदितः, विधिवत् इत्येभिः पदैः आगमस्य अविवक्ष उच्यते । अन्यकारेण हि स्वकृती अन्यः यः स्वयम् अध्याप्यते प्रथमं, तत्र साक्षात् न परिहोयते । अन्यस्य हि तत्त्वादधिगतवतः स्वयम् अध्यापयतः न तदग्रव्याविनाशे यवो भवति । कर्तुरपि अध्यापितपूर्वस्य प्रतिष्ठापितोऽपि मया पूर्वमयं अन्यः इति द्वितीयवारं प्रमादादुक्त्यादिना भ्रंशः सम्भाव्यते ; अतः आदित इत्युक्तम् । विधिवत्—शिष्योपाध्याययोः अनन्यमनस्कतादिगुणः अवहितचित्तता विधिः"—मेधातिथिः ।

"गुरुपरम्परागतम् इदं शास्त्रं न स्वमनोवाक्यस्त्वितमित्याह इदमिति"—राघवानन्दः ।

Remarks

मान्—२या by the rule "गतिबुद्धिप्रत्ययसुनार्थशब्दकर्माकर्मकाणामधिकर्ता स षी"—
I. 4. 52. The nominative (प्रयोग्य कर्ता) of the non-causal form takes

second case-ending in causal form in connection with roots implying motion, knowledge, etc. Here √यद् is regarded as a verb implying knowledge (बुद्धि). Similarly—(1) 'अजिगृह्णन् जनको धनुषात्' (Bhaṭṭi II. 42). 'अशचितारं न हि देवदेवम् अद्रिः सुतां यादयितुं शशाकं' (Kumar I. 52). Compare "अत एव 'तं धनुरजिगृह्णन् बोधितवान्' 'सुतां यादयितुम् उवाच' इत्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयामासि"—(तत्त्वबोधिनी)

Now this Bhṛgu will describe to you this Law. एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः । एतद्भि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥५८॥

Prose.—अयं भृगुः एतत् शास्त्रम् अशेषतः वः श्रावयिष्यति । एष मुनिः हि एतत् सर्वम् अखिलं मत्तः (मत्सकाशात्) अधिजगे ।

Beng.—ভূত এই শাস্ত্র আপনাদিগকে সম্পূর্ণভাবে শুনাইবেন । যেহেতু এই মুনি সবগ শাস্ত্র আমার নিকট সম্পূর্ণভাবে অধ্যয়ন করিয়াছেন ।

Eng. Equiv.—श्रावयिष्यति—will recite. अशेषतः—fully. मत्तः—from me. अधिजगे—learned. अखिलं—in its entirety.

Eng.—Bhṛgu, here will fully recite to you these Institutes ; for that sage learned the whole in its entirety from me.

कुल्लूकभट्टजना मन्वर्थमुक्तावली—एतद् बोऽयमित्यादि । एतच्छास्त्रम् अयं भृगुः युष्माकम् अखिलं कथयिष्यति, यस्मादेवोऽशेषमेतत् मत्तः अधीतवान् ॥ ५८ ॥

Extracts from other Commentaries

"...श्रावयिष्यति कर्णपथं नेष्यति अध्यापयिष्यति, व्याख्यास्यति च ।..... भृगुस्तु महर्षीणां प्रख्याततरुभावः । तस्य प्रवक्तृत्वनियोगेन अनेकांश्चनिरतिशयविद्याविदाम् आगमनपरम्परया आगतमेतत् शास्त्रमिति प्रदर्श्यते"—मेधातिथिः ।

"मृगीरपि गुर्वधीनविदालं सूचयति—एतदिति"—राघवानन्दः ।

Remarks

मत्तः—५नी by the rule "आख्यातोपयोगे" (I. 4. 29)—Compare "नियम-

पूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संशः स्यात्.....उपयोगे किम्? नटस्य गाथां शृणोति”—
Bhaṭṭoji.

अधिजगे—अधि-इङ् + लिट् ए । “इङि कौ अङ्युपसर्गे न व्यभिचरतः”—Bhaṭṭoji.

Then Bhrigu told the sages. ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।
तानब्रवीद्वृषीन् सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥६०॥

Prose.—ततः सः महर्षिः भृगुः तेन मनुना तथा उक्तः प्रीतात्मा तान् सर्वान् वृषीन्
“श्रूयताम्” इति अब्रवीत् ।

Beng —তাঁহাৰ পৰ মহৰ্ষি ভৃগু মনুককৈ সৈতেকপৈ উকৈ কৈয়া প্ৰীতমনে
“আপনাবা শ্ৰবণ কৰুন” এঠে কথা সৈতে অগিগণকে বলিলেন ।

Eng.—Then the great sage Bhrigu, being thus addressed by Manu, spoke, pleased in his heart, to all the sages, ‘Listen’ !

कृत्तूकमदृक्ता सन्त्यमुक्तावली—ततस्तथेति । स भृगुर्मनुना तथा उक्तः—“अयं श्रावयि-
ष्यतीत्याहः, ततः अनन्तरम्, अनेकमुनिमन्त्रिणो गुरुसम्भावनया प्रीतमनाः, तान् वृषीन् प्रनुवाच—
श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

Notes on Kullūka

(1) अनेक.....प्रीतमनाः ।—He was glad in mind because of the high honour bestowed on him in the presence of many sages. Medhātithi is more clear—“अनेकशिष्यमन्त्रिणी अङ्गमव नियुक्ता इति बहुमानेन प्रीतात्मन्, प्रवक्तृत्वयोग्यतया आज्ञाकारीऽङ्गमनेन सम्भावित इत्यात्मनि भृगोर्बहुमानः” ।

Remarks

[Here ends the Introductory Section—describing the true origin of the Law and the authorship of the present Treatise].

[Now begins the actual Text of the Treatise, as expounded by Bhrigu, to the sages who had questioned Manu]—Dr. Jhā's notes.

Six other Manus
produced their
own offspring.

स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षट् वंशा मनवोऽपरे ।

सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥६१॥

Prose.—स्वायम्भुवस्य अस्य मनोः वंशाः महात्मानः महौजसः अपरे षट् मनवः स्वाः स्वाः प्रजाः सृष्टवन्तः ।

Beng.—এই স্বায়ম্ভুব মনুর সমানবংশীয় মহাত্মা ও মহাতেজস্বী অষ্ট ছয়জন মনু নিজ নিজ প্রজা সৃষ্টি করিয়াছিলেন ।

Eng. Equiv.—स्वायम्भुवस्य—born of the self-existent (Svayambhū). वंशाः—belonging to the race. महात्मानः—high-minded. महौजसः—very powerful.

Eng.—Six other high-minded, very powerful Manus who belong to the race of this Manu, the descendant of the self-existent (Svayambhū), and who have severally produced created beings.

कृत्कृकभट्टता मन्वर्धमुक्तावली—स्वायम्भुवस्येति । ब्रह्मपौत्रस्य अस्य मनोः—षट् वंशप्रभवान्ये मनवः एवं कार्यकारिणः स्वस्वकामि सृष्टिपालनादौ अधिज्ञताः स्वाः स्वाः प्रजाः उत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥

Notes on Kullōka

- (1) ब्रह्मपौत्रस्य ।—Grandson of ब्रह्मा, the father being विराट् (St. 32).
- (2) एवंकार्ग.....अधिज्ञताः ।—doing the same work, i. e., engaged in the duty of creation and preservation in their respective reign-period (i. e., मन्वन्तर).

Extracts from other Commentaries

“सर्वं हि साक्षात् ब्रह्मणा सृष्टा इत्येककुलसम्भवान् वंशा उच्यन्ते । अथवा एकस्मिन् कार्ये अधिज्ञता वंशाः, एककर्मान्वयेन प्राणिनां वंशस्यवहारो भवति । हो मुनौ व्याकरणस्य वंश्यौ—इति”—मेधातिथिः ।

Remarks

स्वायम्भुवस्य—Vide—“संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम्” (परिभाषा—94)—“इयं च विधेय-कोटी संज्ञापूर्वकत्व एव । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम्” (परिभाषेन्दुशेखरः, p. 231).

The names of six
Manus.

स्वारोचिषश्चीत्तमिष तामसो रैवतस्तथा ।

चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥६२॥

Prose.—महातेजाः स्वारोचिषः च उत्तमिः च तामसः तथा रैवतः चाक्षुषः च विवस्वत्सुतः एव च (षट् मनवः) ।

Beng.—महातेजाः स्वारोचिष, उत्तमि, तामस, रैवत, चाक्षुष एव विवस्वत्सुत उक्ता इति मन्त्रः ।

Eng.—(Are) Svārociṣa, Auttamī, Tāmasa, Raivata, Cākṣuṣa possessing great lustre and the son of Vivasvat.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—स्वारोचिषश्चेति । एते भेदेन मनवः षट्, नामतः निर्दिष्टाः ॥ ६२ ॥

Extracts from other Commentaries

“महातेजा इति विशेषणम् । अन्यानि नामानि रुद्रा सम्बन्धेन वा”—मेषातिथिः ।

Remarks

These six Manus and the स्थायश्रुव मनु (the first मनु and the author of this Treatise) together with other 7 Manus (सावर्णि etc.) make up the 14 Manus.

The मार्कण्डेयपुराण (Ch. 61-80) gives a detailed account of the names of these six Manus. Thus (1) स्वारोचिष otherwise called द्युतिमान् was the son of स्वरोचि who was the progeny of बरुहिनी (a heavenly damsel) and कलि (a गन्धर्व). (2) चीत्तमि was the son of उत्तम who was the son of उत्तानपाद (son of स्थायश्रुव मनु) and सुहृदि । (3) तामस was the issue of the King स्वराष्ट्र in a female deer who was none but his chief queen उत्पलावती । (4) रैवत was the son of धौमान् and रैवती । (5) चाक्षुष who in his previous birth was born from the eye of ब्रह्मा,—was the son of अनमित्र and भद्रा but latter on reared up by विक्रान्त and वैमिनी who gave his name as आनन्द । (6) विवस्वत was the son of सूर्य and संज्ञा. विवस्वत is now

the present मनु and 7th in order. This वैवस्वत is also named as सावर्णि ; and he will be the 8th Manu and known by this name (सावर्णि). Compare “कथितस्तत्र सावर्णिष्यायांसंज्ञासुतश्च यः । पूर्वजस्य मनीक्षुब्धः स मनुर्भविता-
टमः” ॥ (मार्कण्डेयपुराण—Ch. 80). It is also to be noted that उत्तमि, तामस and रैवत belong to the race of स्वायम्भुव मनु who is the author of this book and who married शतरूपाः । (Vide, मार्कण्डेयपुराण—Ch. 75).

N. B. It is also stated in the Markaṇḍeya Caṇḍī Saptasatī that king Suratha will be born as सावर्णि—“एवं दिव्या वरं लब्ध्वा सुरथः क्षत्रियर्षभः । सूर्यात्मन्म समासादा सावर्णिर्भविता मनुः ॥”

Also—Sec St. 36

महातिजाः—This may be taken as the common adjective to all the names or to वैवस्वत only. Böhler makes it an adjective of चाक्षुष ।

Also note that श्रीधरस्वामी in विष्णुपुराण III. 1. 20 says—“रैवती नाम नामत इति नामप्रसिद्धौ नामतः संज्ञयैव न तु रैवतपुत्रः” ।

These seven Manus produced and protected this whole creation.

स्वायम्भुवाद्याः समैते मनवो भूरितिजसः ।

स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुञ्चराचरम् ॥ ६३ ॥

Prose.—स्वायम्भुवाद्याः एते सप्त भूरितिजसः मनवः स्वे स्वे अन्तरे सर्वम् इदं चराचरम् उत्पाद्यन्तुः (पालितवन्तः) ।

Beng.—स्वायम्भुव प्रवृत्ति महादेवजी এই সাতজন মনুষ্য স্ব স্ব মবন্তরে এই চরাচর জগৎ সৃষ্টি করিয়া পালন করিয়াছিলেন ।

Eng. Equiv.—भूरितिजसः—very glorious. स्वे स्वे अन्तरे—each during the period (allotted to him). उत्पाद्य—having produced. अपुः—protected. चराचरम्—movable and immovable creation.

Eng.—These seven very glorious Manus, the first among whom is Svāyambhuva, produced and protected this whole movable and immovable (creation), during the period (allotted to him).

कुल्लूकभट्टकता मन्वर्थमुक्तावली—स्वायम्भुवेति । स्वायम्भुवप्रमुखाः सप्त धनी मनवः स्वीय-
स्वीयाधिकारकाले इदं स्यात्परममनुत्पाद्य पालितवन्तः ॥ ६३ ॥

Remarks

स्वे स्वे अन्तरे—Each मन्वन्तर (or Manu-period of time) consists of $4,320,000 \times \frac{1}{1000}$ human years or $\frac{1}{14}$ day of ब्रह्मा, the 14 मन्वन्तर make up the whole day.—See St. 79.

अपुः—पा + लङ् अप् ।—Commentators like नारायण, राघवानन्द, नन्दन, मिश्रतिथि take it as अपुः which may be analyzed as अ-पा + लङ् अप् ।

निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत् ताः कला ।
The measures of time,
त्रिंशत् कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥ ६४ ॥

Prose.—दश च अष्टौ च निमेषाः काष्ठा (स्यात्) ; त्रिंशत् ताः (काष्ठाः) कला (स्यात्) ; त्रिंशत् कलाः मुहूर्तः स्यात् । तावतः (त्रिंशत् मुहूर्तान्) अहोरात्रं (विद्यात्) ।

Beng.—अष्टौ निमेषे एक काष्ठा, त्रिंशत् काष्ठाश्च एक कला, त्रिंशत् कलाश्च एक मुहूर्त इव त्रिंशत् मुहूर्ते एक अहोरात्रं भवति ।

Eng.—Eighteen nimeṣas (twinklings of the eye) are one Kāṣṭhā, thirty kāṣṭhās one Kalā, thirty Kalas one Muhūrta, and as many (Muhūrtas) one day and night.

कुल्लूकभट्टकता मन्वर्थमुक्तावली—इदानीम् उक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादिकालपरिमाणपरिज्ञानाय चाह—निमेषा दश चाष्टौ च । अक्षिपञ्चमीः स्वाभाविकः उन्मेषसङ्कारौ निमेषः, ते अष्टादश काष्ठा नाम कालः । त्रिंशच्च काष्ठाः कलासंज्ञकः, त्रिंशत् कला मुहूर्ताण्यः कालः, तावतः त्रिंशत् मुहूर्तान् अहोरात्रं कालं विद्यात् । तावत इति द्वितीयनिर्देशात् विद्यात् इत्यध्याहारः ॥ ६४ ॥

Notes on Kullōka

(1) इदानीं.....चाह :—Now the author proceeds to determine the measure of time of मन्वन्तर, सृष्टि, प्रलय, etc., already mentioned.

(2) अक्षिपञ्चमीः.....निमेषः ।—निमेष is the time which is concomitant

with the natural winking of the two eye-lashes. Compare “चक्षिपन्न-
निक्षेपीपलक्षितः कालो निमेषः”—श्रीधर—Viṣṇupurāṇa, I. 3. 7.

(3) ते षष्टादश काष्ठा नाम कालः।—Those eighteen निमेष make the
time known as काष्ठा।

N. B. According to विष्णुपुराण and महाभारत 15 निमेष make one
काष्ठा। Compare “काष्ठा पञ्चदश स्याता निमेषा मुनिसत्तम। काष्ठास्त्रिंशत् कला ताम्
विंशत् मोहर्तिनी विधिः” ॥—(Viṣṇupurāṇa, I. 3. 7). “काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव
विंशत् काष्ठा गण्येत् कलां ताम्। विंशत्कलायापि भवेन्मुहूर्तौ भागः कलायाः दशमस्य यः
स्यात् ॥” (Mahābhārata—Śāntiparvan, 231-12).

The commentator नीलकण्ठ thus accounts for this difference of
opinion. “एतेन “षष्टादश निमेषास्तु काष्ठा विंशत् ताः कलाः। विंशत्कालो मुहूर्तस्तु
विंशद्रात्यङ्गो न ते” इत्यादिलोकप्रसिद्धकर्मः प्रतिमुहूर्तं सार्धपलाधिक्यात् स्थूल इति ज्ञेयम्।
“कला तु षोडशी भाग” इत्यमरः। अन्ये तु काष्ठावशीधिकास्त्रिंशत्कला मुहूर्त इति व्याचक्षाः—
(नीलकण्ठः).

Vide also the remarks of सर्वज्ञनारायण who compromises with the
two views on the ground of fast and slow progress of the निमेषः.
Compare : “चक्षिपच्चक्षुसंयोगहेतुः कर्म निमेषः। स यदा शीघ्रस्तदपेक्षया पञ्चदशनिमेषाः काष्ठा
पुराणेषुक्ता। अत्र तु मन्दकर्माभिप्रायेण षष्टादश इति” (?)

(4) तावतः etc.—Because the word तावतः stands in the accusative,
so the verb विद्यात् is to be understood,

Extracts from other Commentaries

“पञ्चशोः स्वाभाविकः कस्यो निमेषः स च मनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति न्यायात् मनुष्यस्यैव,
देवानां निमेषाभावाच्च”—राघवानन्दः।

“तावतः तावन्तो मुहूर्ताः”—नन्दनः।

Remarks

चक्षीरावन्—चक्षुश्च राजिश्च तम्। It is in the masculine gender be-

cause the neuter in ungrammatical. See next stanza on अहीरात्रे ।
The measures of time as found in Amarakoṣa are thus :—

“अष्टादश निषेवास्तु काष्ठा, विंशत् ताः कलाः ।

तास्तु विंशत् क्षणके तु मुहूर्तो द्वादशस्त्रियाम् ॥११॥

ते च विंशदहीरात्रः”

(अमरकोषः -I. 4).

The sun divides
day and night for
our repose and
exertion.

अहीरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके ।

रात्रिः स्वप्राय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

Prose.—सूर्यः मानुषदैविके अहीरात्रे विभजते । रात्रिः भूतानां स्वप्राय अहः कर्मणां चेष्टायै ।

Beng.—सूर्या मास्य एव देव अहीरात्रे विभाग कश्चिन्ना थाकेन । प्राणिवर्गेन निज्जान निमित्त रात्रि एव कर्मागृह्णानेन निमित्त दिवस ।

Eng. Equiv.—अहीरात्रे—days and nights. विभजते—divides. मानुष-दैविके—human and divine. स्वप्राय—for repose. चेष्टायै कर्मणाम्—for exertion.

Eng.—The sun divides days and nights, both human and divine, the night (being intended) for the repose of created beings and the day for exertion.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—अहीरात्रे इति । मानुषदैवसम्बन्धिनौ दिनरात्रिकालौ चादित्यः पृथक् करोति । तयोर्मध्ये भूतानां स्वापार्थं रात्रिर्भवति, कर्मानुष्ठानार्थं च दिनम् ॥ ६५ ॥

Extracts from other Commentaries

“सूर्यो यथा मानुषम् अहीरात्रम् विभजते तथा दैविकमपि, अयमस्य सूर्यगत्यधीनत्वात् पित्राहीरात्रस्य तु तिथिनिश्चितत्वे न चन्द्रनियम्यत्वात् न सूर्यो नियामकः”—सर्वज्ञनारायणः ।

“मानुषदैविके इति ब्राह्मपित्राहीरपि उपलक्षणम्” । राघवानन्दः

Remarks

अहीरात्रे—This is an ungrammatical form and hence may be called

प्राजापत्य प्रयोगः । The grammatical validity of this form has been sanctioned by पाणिनि in the Vedic language only. Compare “हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च कन्दसि” (II. 4. 28), The grammatical defect lies in its being in the neuter which should be in the masculine as sanctioned by the rule—“रात्राङ्गाङ्गा पुंसि”—(II. 4. 29) which prevails over the rule ‘स नपुंसकम्’ (II. 4. 17) on the ground of the dictum ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ । Bhānuji Dikṣita thus summarizes the discussion on this word—“यदपि समाहारे क्लीबमप्यहोरात्रम् इत्युक्तम् । तदपि न । समाहारेऽपि “रात्राङ्गाङ्गाः पुंसि” (II. 4. 29) इत्यनेन परत्वात् पुंस्त्वविधानात् । यदपि—वामनलिङ्गानुशासने ‘विगुरपि पावाद्यदन्तः’ इति नपुंसकत्वेन ‘अहोरात्रं द्विरात्रम्’ इत्यादाहतं—इति सञ्जाति प्रदर्शनं कृतम्—तदपि न—‘रात्रं प्राक्संख्ययानितम्’ इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य तदयोगात्”—(रामायणी, I. 4. 11-12).

This stanza is also found in Mahābhārata शान्तिपर्व—231. 15. It reads मानुषलौकिके for मानुषदेविके ।

One human month
is a day and a night
of the Manes.

पित्रे रात्राहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।

कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्राय शर्वरी ॥ ६६ ॥

Prose.—मासः पित्रे रात्राहनी, (तयोः) प्रविभागः तु पक्षयोः (भवति) ; कृष्णः (पक्षः) कर्मचेष्टासु स्वहः (भवति), शुक्लः (पक्षः) स्वप्राय शर्वरी भवति ।

Beng.—मनुष्यादिगेर एकमास पित्रुगणेर एक अहोरात्र । (कृष्ण एव शुक्ल) पक्षद्वये एते अहोरात्रेण प्रविभाग इय । कर्माशुष्टीनेर निमित्त उद्दिष्टादिगेर कृष्णपक्ष दिवस एवं निद्रांर निमित्त शुक्लपक्ष रात्रि ।

Eng. Equiv.—पित्रे—of the Manes. रात्राहनी—day and night. प्रविभागः—division. पक्षयोः—according to fortnights. कर्मचेष्टासु—for active exertion. कृष्णः—dark fortnight. शुक्लः—bright fortnight. शर्वरी—night.

Eng.—One human month is a day and a night of the Manes, but the division is according to fortnights. The dark (fortnight) is their day for active exertion, the bright (fortnight) their night for sleep.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थसुक्तावली—पित्रे इति । मानुषाणां मासः पितृकामहीरात्रं भवति । तत्र पञ्चदशेन विभागः—कर्मानुष्ठानाय कृष्णपक्षः अहः, स्वार्थं शुक्लपक्षी रात्रिः ॥ ६६ ॥

Notes on Kullūka

(1) कर्मानुष्ठानाय.....रात्रिः । N. B.—The dark fortnight is the day of the manes inasmuch as all obsequial rites to the manes are celebrated in that dark fortnight (particularly in the dark half of भाद्रपद) ; and the bright fortnight is their night because of the absence of all these performances.

Extracts from other Commentaries

“कर्मोष्ठाभ्य इति युक्तः पठः यथा स्वप्नाय इति । तादर्थ्यमेव विषयभावेन विवक्षितम् वृत्तानुरोधान्, अतः समसी”—मेधातिथिः ।

“पितृकर्मानुष्ठाने कृष्णपक्षः प्रशस्तः इति शास्त्रे उच्यते”—नन्दनः ।

Remarks

रात्राङ्गनी—रात्रिश्च अद्वय (इतरतरङ्गः). This an irregular form—आर्ष or प्रजापत्य, since, in the first place by the rule ‘जातिरपाणिनाम्’ it should singular, and in the second place by the rule ‘रात्राङ्गाङ्गाः पुंसि’ it should be masculine—रात्राङ्गः ; vide तत्त्वबोधिनी under “अङ्गःसर्वैकदेश” (V. 4. 87).

कर्मोष्ठाभ्य—See the extract from Medhātithi.

On this stanza vide Dr. Jhā's notes—

—“The ‘day’ and ‘night’ of Pitṛs is regulated by the Moon, just as those of gods and men is by the Sun.

This verse has been quoted in the ‘Kālaviveka’ (p. 112) in support of the view that the seasons and other calculations are not governed by the ‘Lunar Month’—which only serves the purpose of being the ‘Day night’ of Pitṛs ; the darker fortnight being their ‘day’, and the brighter fortnight ‘night’.”

This stanza is also found in Mahābhārata शान्तिपर्व, 231. 16.

One human year
is a day and a
night of the gods.

दैवे रात्राहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।

अहस्ततोदगयनं रात्रिः स्याद्विषायायनम् ॥ ६७ ॥

Prose.—वर्षं (लौकिकं) दैवे रात्राहनी ; तयोः प्रविभागः पुनः (पर्वं भवति)—
तत्र उदगयनम् अहः, दक्षिणायनं रात्रिः स्यात् ।

Beng.—मसूर्यादिगणैर एकवत्सुतः देवगणैर एक अहोरात्रः । एहै अहोरात्रेण
विभाग आचार (अहोरात्र)—(अहोरात्र) उदगयनं देवगणैर दिन एव दक्षिणायन
रात्रि ।

Eng. Equiv.—दैवे—of the gods. उदगयनम्—the progress (of
the Sun) to the north. दक्षिणायनम्—the progress (of the Sun) towards
the south.

Eng.—A year is a day and a night of the gods ; their division
is (as follows) : the half year during which the Sun progresses to the
north will be the day, that during which it goes southwards the
night.

कुल्लूकभङ्गता सन्त्यमुक्तावली—दैवे रात्राहनी वर्षमिति । मानुषाणां वर्षं देवानां
रात्रिदिने भवतः । तयोरप्यथ विभागः—नराणामुदगयनम् देवानामहः, तत्र प्रायेण दैवकर्मणामनु-
ष्ठानम्, दक्षिणायनम् रात्रिः ॥ ६७ ॥

Notes on Kullūka

(1) तत्र...अनुष्ठानम् ।—All divine rites are mostly performed during
that period (i. e., उत्तरायण)—

Extracts from other Commentaries

“तत्र उदीची दिशम् अभिप्रतिष्ठमानस्य आदित्यस्य षण्मासा उदगयनं भवति । अथनं
गमनमधिष्ठानं वा । तस्यां दिशि षण्मासान् आदित्य उदेति । ततः पराहस्य दक्षिणायनम् ।
तथा हि दक्षिणां दिशमाक्रम्य उदीचीं हत्वा उदयं करोति”—मेषातिथिः ।

Remarks

उत्तरायण—*is the progress of the sun to the north of the equator—
lasting for six months from माघ to आषाढ़ ।*

दक्षिणायण—is the progress of the sun to the south of the equator—
lasting for six months from श्रावण to पौष ।

This stanza is also found in Mahābhārata—शान्तिपर्व, 231. 17.

Learn from me the
measure of Bra'hma
day and night and
also of the yugas.

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत् प्रमाणं समासतः ।
एकैकशो युगानाञ्च क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ६८ ॥

Prose.—ब्राह्मस्य क्षपाहस्य त् एकैकशः युगानां च यत् प्रमाणं तत् क्रमशः समासतः
निबोधत ।

Beng.—ब्रह्मात्र दिग् ३ रात्रिर्न ते प'वमान एव (सत्यादि)युगेव प्रत्येकदिग् ३
परिमाणं तादा क्रमशः संश्लेष (आभाव निकटे) श्रवणं उच्यते ।

Eng. Equiv.—ब्राह्मस्य—of Brahman. क्षपाहस्य—of a night and a
day. प्रमाणं—duration. एकैकशः—severally. क्रमशः—according to
their order. निबोधत—hear.

Eng.—But hear now the brief (description of) the duration of
a night and a day of Brahman and of the several ages (of the world,
yuga) according to their order.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थसूक्तावली—ब्राह्मस्येति । ब्रह्मणोऽहीरावस्य यत् परिमाणं, प्रत्येकं
युगानाञ्च कृतादीनां तत् समासतः संक्षेपतः शृणुत । प्रकृतेऽपि कालविभागे यद् ब्रह्मणोऽहीरावस्य
प्रथक् प्रतिज्ञानं तत् तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थः ; वक्ष्यति च—‘ब्राह्मं पुण्यमहर्षिदुः’ इति ।
तद्वेदेनात् पुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

Notes on Kullūka

(1) प्रकृतेऽपि.....भवतीत्यर्थः ।—Though the measure of time has
already been mentioned as the subject-matter of the book yet again
the fresh introduction of the day and night of Brahman is to show
that the knowledge of it is conducive to merit. This will be said
by the author in verse 73—“the knowledge of Brahman's day is
meritorious”—i. e., the knowledge of it brings merits.

Extracts from other Commentaries

“किञ्च मनुष्यस्य युगानां सत्यव्रैताहापरकलिसंज्ञकानां चतुर्णां प्रमाणं तु ब्रह्मणः चपाहस्य चपा रात्रिः तथा सह षडः चपाहः तस्य प्रमाणमिति प्रतिज्ञाद्वयम्” ।—राघवानन्दः ।

Remarks

चपाहस्य—(1) According to Rāghavānanda—चपासहितम् षडः इति चपाहः (मध्यपदलोपी कर्मधारयः) or, (2) चपा च षडस्य (समाहारद्वन्द्वः) masculine by the rule—“रात्राक्राहाः पुंलि” (II. 4. 29).

समासतः—briefly.

The Kṛta age consists of 4000 divine years.

चत्वार्याहः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥६८॥

Prose.—वर्षाणां (दिव्यानां) चत्वारि सहस्राणि तत् कृतं युगम् आहः । तावच्छती तस्य सन्ध्या (भवति) ; सन्ध्यांशश्च तथाविधः (i. e., तावच्छती) ।

Beng.—चारिसहस्र (दैव) वर्ष सतायुगेन परिमाण—इहा मन्वादि महविंश वांशश्च थाकेन । सैके परिमाण (अर्थात् चारि) षड् दैववर्ष सतायुगेन सक्रार परिमाण एव सक्रांशश्च सैकेन (अर्थात् चारिणश्च दैव वसवः) ।

Eng. Equiv.—कृतं युगम्—golden age. तावच्छती—consisting of as many hundreds. सन्ध्या—twilight preceding a Yuga. सन्ध्यांशः—twilight following a Yuga.

Eng.—They declare that the Kṛta age (consists of) four thousand years (of the gods) ; the twilight preceding it consists of as many hundreds, and the twilight following it of the same number.

कुल्लभकृता सन्ध्यामुक्तावली—चत्वार्याहुरिति । चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालं सन्धादयो वदन्ति । तस्य तावद्वर्षाणि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति । युगस्य पूर्वा सन्ध्या, उत्तरश्च सन्ध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—“तत्प्रमाणैः शतेः सन्ध्या पूर्वा तन्नामिद्वीथते । सन्ध्यांशकश्च सप्तुल्ही युगस्थानन्तरी हि यः ॥ सन्ध्या-सन्ध्यांशयोरन्तर्यः काली मुनिस्ततः । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतव्रैतादिसंज्ञकः ॥” (वर्षसंख्या चेयं दिव्यमानेन, तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात्) “दिव्यवर्ष-

सहस्रेषु जतवेतादिसंज्ञितम् । चतुर्थं द्वादशभिक्षादिभागं निबोध मे ॥” इति विष्णुपुराण-
वचनाच्च ॥ ६८ ॥

Notes on Kullōka

(1) तस्य.....भवति ।—The सन्ध्या and सन्ध्यांश of the Kṛta age consist of as many hundreds i. e., four hundred divine years.

(2) युगस्यसन्ध्यांशः ।—The word सन्ध्या means the period which precedes a Yuga i. e., the time intervening between the expiration of one Yuga and the commencement of another ; the word सन्ध्यांश means the time following a Yuga.

(3) तदुक्तं विष्णुपुराणे.....संज्ञकः ॥”—Vide Viṣṇupurāṇa, I. 3. 12-13 ; also note the following from the commentary of श्रीधरः—“एतच्च युगधर्म-
व्यवस्थायामुक्तम्—तथा च युगः—“सन्ध्यांशयोरन्तरिणः यः कालः शतसङ्ख्यकः तमेवाहुर्युगं
तज्ज्ञाः, यत्र धर्मो विधीयते” इति ।

N. B. A Yuga is the period between the सन्ध्या and the सन्ध्यांश, wherein special laws are introduced. On ‘यत्र धर्मो विधीयते’—vide the following from श्रीधरी—“युगस्यादौ सन्ध्या चान्तं सन्ध्यांशः उत्तानि शतानि संख्या यथोक्तयोरन्तर्मध्ये युगम् । तस्य विशेषमाह यद्वेति । गवाक्ष्मादिधर्मविशेषो यत्र विधीयत इत्यर्थः, साधारणधर्मस्तु सन्ध्याशयोरप्युक्तोव”—(श्रीधर on भागवत, III. 11. 20). It is to be noted that सन्ध्या and सन्ध्यांश are the integral parts of a ‘Yuga’ and not separated from it ; otherwise the measure of time of 4 Yugas (taken collectively) as 12000 divine years—becomes untenable. Thus सत्ययुग is of 4800 divine years, as thus :—

सत्ययुग = 4000 divine years.

The सन्ध्या of सत्ययुग = 400 “ “

The सन्ध्यांश of सत्ययुग = 400 “ “

= 4800 divine years × 360 human years
= 1728000 human years.

(4) वर्षसंख्या.....प्रकृतत्वात् ।—The years here spoken of are taken

as the years of the gods ; as it is this that has been mentioned last in the context.

(5) दिव्ये....etc. ।—Viṣṇupurāṇa, 1. 3. 10—"The four Yugas कृत, त्रेता etc., are made of 12000 divine years and listen about each of them from me".

Remarks

तावच्छती—तावतां शतानां समाहारः = तौवच्छती । The word तावत् is regarded as a numeral word according to the Sūtra "बहुगणपूगवतुडतिसंख्या" (I. 1. 23). Then it becomes a समाहारद्विगु by the rule "संख्यापूर्वी द्विगुः" (II. 1. 25). The feminine affix डौप् is added to it by the rule "द्विगोः" (IV. 1. 21). Vide the following from मेधातिथिः—"तावच्छतीति ईकारः अर्तव्यः । इह व्युत्तिः तावताम् शतानां समाहारः, तौवच्छन्दस्य 'बहुगणवतुडती'ति वल्लन्तात् संख्यासंज्ञायां सत्यां 'संख्यापूर्वी द्विगु'रिति द्विगुसंज्ञायां सत्यां टापीपवादी "द्विगो" रिति डौप् ।

This verse is also found in the Mahābhārata—शान्तिपर्व, 231. 20.

In the other three ages the thousands and hundreds are diminished by one. इतरेषु ससन्धेषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

Prose.—ससन्धेषु ससन्ध्यांशेषु च इतरेषु त्रिषु सहस्राणि शतानि च एकापायेन वर्तन्ते ।

Beng.—अवशिष्टे तिन युगे एव ताताद्वेय सका ओ संकाराः शङ्किते सत्त एव शतेन संख्या एक एक करिषा नून इय ।

Eng. Equiv.—इतरेषु—In the other (three ages). ससन्धेषु—with their preceding twilights. ससन्ध्यांशेषु—with their following twilights. एकापायेन—diminished by one.

— **Eng.**—In the other three ages with their twilights preceding and following, the thousands and hundreds are diminished by one (in each).

कुत्र कभट्कता सन्ध्यामुक्तावली—सन्धेषु त्रेताहापरकवियुगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु एकाहान्ता सहस्राणि शतानि च भवन्ति । तेन इदं सन्ध्यावते—त्रौषि वर्षं सहस्राणि त्रेतायुगं

तस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं हि वर्षसहस्रे वापरः तस्य हि वर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रं कलिः तस्य एकं वर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ॥ ७० ॥

Notes on Kulloka

- (1) एकहान्या—lessening by one.
 (2) तेन हृद्.....etc.—Thus we get the following :—

वेतायुग =	3000	divine years	
सन्ध्या of	"	=	300 divine years
सन्ध्यांश of	"	=	300 divine years
		=	3600 divine years × 360 human years
		=	1296000 human years.
वापरयुग =	2000	divine years	
सन्ध्या of	"	=	200 divine years
सन्ध्यांश of	"	=	200 divine years
		=	2400 divine years × 360 human years
		=	864000 human years.
कलियुग =	1000	divine years	
सन्ध्या of	"	=	100 divine years
सन्ध्यांश of	"	=	100 divine years
		=	1200 divine years × 360 human years
		=	432000 divine years.

Thus the four Yugas taken together :—

सत्य =	4800	divine years =	1728000	human years.
वेता =	3600	"	"	= 1296000 " "
वापर =	2400	"	"	= 864000 " "
कलि =	1200	"	"	= 432000 " "
चतुर्थयुग =	12000	"	"	= 4320000 " "

Remarks

The Mahābhārata reads this verse thus .—

"इतरेषु ससन्ध्याषु सन्ध्यांशेषु ततस्त्रिषु । एकपादेन हीयन्ते सहस्राणि शतानि च ॥"—
 (आत्मिपर्व, 231-21).

Four human
ages make one age
of the gods.

यदेतत् परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।

एतद् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

Prose.—यत् एतत् आदौ एव चतुर्युगं परिसंख्यातम्—एतत् द्वादशसाहस्रं देवानां युगम् उच्यते ।

Beng.—पूर्वे ये चतुर्युगेन परिमाणं परिसंख्यातं त्वेन तेन चतुर्युगं अर्थात् चादौ सप्तमं चतुस्रके एकं देव युगं बले ।

Eng. Equiv.—परिसंख्यातम्—mentioned or calculated. द्वादशसाहस्रं—twelve thousand (divine) years. देवानां—of the gods.

Eng.—These twelve thousand (years) which thus have been just mentioned as the total of four (human) ages, are called one age of the gods.

कुल्लूकभट्टकृता नान्वर्थमुक्तावली—यदेतदिति । एतस्य श्लोकस्य आदौ यदेतत् मानुषं चतुर्युगं परिगणितम् एतत् देवानां युगम् उच्यते । चतुर्युगशब्देन सन्ध्यासन्ध्यांशयोरप्रातिशङ्कायामाह—एतद् द्वादशसाहस्रमिति । स्वार्थं चण् । चतुर्युगेरेव द्वादशसहस्रसंख्येयदिव्यं युगम् इति तु मिथ्यातिथेर्भ्रमो न आदत्तव्यः, मनुना अनन्तरं दिव्ययुगसहस्रेण ब्रह्माहस्य अभिधानात्, विष्णुपुराणे च मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माहकौर्तनात् मानुषचतुर्युगेनैव दिव्ययुगानुगमनात् । तथा च विष्णुपुराणम्—“कृतव्रते तादापरश्च कलियेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत् सहस्रान्तु ब्रह्मणे दिवसी मुने” ॥ ७१ ॥

Notes on Kullūka

(1) एतस्य श्लोकस्य.....अभिधीयते ।—The four human ages which have been calculated just now in the preceding verses (69, 70), make one age of the gods.

(2) चतुर्युगशब्देन.....आह ।—The author mentions the word 'एतद् द्वादशसाहस्रम्' in order to remove the possibility of exclusion of सन्ध्या and सन्ध्यांश from a 'Yuga'.

N. B. Thus the सन्ध्या and the सन्ध्यांश are the integral parts of a Yuga and are included in it.

(३) चतुर्थं गैरेव.....दिव्ययुगानुगमनात् ।—Medhātithi is in error when he says that the 4 human ages multiplied by the number 12000, make one divine Yuga. This error of Medhātithi is not to be glorified (आदर्यः), simply because Manu has said in the next stanza (72) that 1000 ages of the gods make one day of Brahmā and in the Viṣṇupurāṇa also it has been said that the 4 human ages multiplied by 1000 make one day of Brahmā—from all this it follows that 4 human ages make one divine Yuga.

(4) तथा च etc.—Vide Viṣṇupurāṇa I. 3. 14. Compare “एवं द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्थं गमिति सिद्धम्” (श्रीधरः) ।

Extracts from other Commentaries

“यदेतदिति लौकिकी वाचीयुक्तिः समुदायेन प्रकान्तीर्ष्यः परावश्यते ।...अस्य चतुर्थं गम्य द्वादशभिः सहस्रैर्देवानां युगमुच्यते” (?)—मेधातिथिः ।

Remarks

चतुर्थं गम्—चतुर्थां युगानां समाहारः = चतुर्थं गम् (समाहारद्विगुः). Though this compound ends in अकारः and according to the वार्तिक—“अकारान्तीत्तर-पदद्विगुः स्त्रियामिष्टः” the compound should end in ई (feminine), yet another Vārttika prevails over it, i. e., “पादाद्यन्तस्य न”. The word युग is enumerated in the पादादि class.

One thousand divine Yugas make a day of Brahmā and the same देविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसंख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ॥ ७२ ॥

Prose.—देविकानां युगानां तु परिसंख्याया सहस्रं एकं ब्राह्मम् अहः ज्ञेयम् । रात्रिः च तावती एव ।

Beng.—एक सहस्रं देवयुगे ब्रह्मार् एक दिन হয় । তাঁহার রাত্রির পরিমাণও সেইরূপ (অর্থাৎ এক সহস্র দেব যুগ) ।

Eng. Equiv.—तावती—of the same length.

Eng.—But know that the sum of one thousand ages of the gods (makes) one day of Brahman, and that his night has the same length.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—दैविकानामिति । दैवयुगानां सहस्रं ब्राह्मदिनं ज्ञातव्यम् । सहस्रमेव रात्रिः । परिसंख्यायेति श्लोकपूरणार्थोऽनुवादः ॥ ७२ ॥

Notes on Kullūka

(1) परिसंख्यायेति etc. ।—The term परिसंख्याया has been added for the purpose of filling up the verse “for a thing cannot be spoken of as a ‘thousand’ except in number”—Medhātithi—Jñā’s translation).
“न असंख्याया सहस्रादिव्यवहारः”

Remarks

परिसंख्याया—इतौ तृतीया acc. to Medhātithi.

Those persons are called अहोरात्रिणः who know the measure of Brāhma day and night just now mentioned.

तद् युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्षिदुः ।

रात्रिश्च तावतीमेव तेऽहोरात्रिणो जनाः ॥७३॥

Prose.—(ये जनाः) युगसहस्रान्तं तत् पुण्यं ब्राह्मम् अहः तावतीम् एव रात्रिं च विदुः ते जनाः अहोरात्रिणः (लब्धेन) ।

Beng.—(दैव) युगसहस्रे बाह्य अवसान कर मेहे पूजाजनक दिन এবং তাবৎ-परिमाण रात्रि বাহ্য বা জানেন তাঁহারা (প্রকृतপক্ষে) অহোরাত্রিণ ।

Eng.—Those (only, who) know that the holy day of Brahman, indeed, ends after (the completion of) one thousand ages (of the gods) and that his night lasts as long, (are really) men acquainted with (the length of) days and nights.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—तद् युगेति । युगसहस्रेण अहः समाप्तिः यस्य तत् ब्राह्मम् अहः, तत्परिमाणश्च रात्रिं ये जानन्ति ते अहोरात्रिणः इति स्मृतिरियम् । सुत्या च

‘ब्राह्मणहोराव’ ज्ञातव्यम्’ इति विधिः कल्प्यते । अत एव पुण्यहेतुत्वात् पुण्यमिति विशेषणं
ज्ञातम् ॥ ७२ ॥

Notes on Kullōka

(1) स्तुतिरियम्—This is a praise.

(2) स्तुत्या च.....कल्प्यते ।—And this praise implies this injunction
that ‘the knowledge of Brahmā’s day and night should be acquired’.

N. B. विधिः = injunction. विधीयते प्रतीयते अनेन इति विधिः ।

(3) अत एव.....etc. ।—(And because the knowledge of Brahmā’s
day and night) is conducive to merit, hence the term ‘holy’ has
been used as an adjective.

Extracts from other Commentaries

“ते जनाः अहोरात्रविदो भवन्ति, ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्माहोरात्रपरिहृतिमनुसन्दधत इत्यर्थः”—
नन्दनः ।

Remarks

Nandana says those persons who go to the world of Brahman in
course of their journey for salvation, know the day and night of
Brahmā. Cf.—“सहस्रयुगपर्यन्तमर्ह्यद् ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्र-
विदो जनाः ॥ अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहोरात्रे । रात्रागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंश्रयो” ॥
—गीता ८।१७-१८ ।

At the end of that day
and night he awakes and
creates the mind.

तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
प्रतिबुद्ध्य सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

Prose.—प्रसुप्तः सः तस्य अहर्निशस्य अन्ते प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्ध्य सदसदात्मकं मनः
सृजति ।

Beng.—मेहे ब्रह्मा श्रीर अहोरात्रेण अन्ते निद्रा इहेते जागृतिरु इन एवः

जागरित इहेषा सदसनाश्रक मनः श्रष्टिकार्षो निष्कृ कयेन (अथवा महसुष श्रष्टि कयेन) ।

Eng. Equiv.—अहर्निशस्थान्ते—at the end of that day and night. प्रसुप्तः—who was asleep. प्रतिबुध्यते—awakes. मनः—mind. सदसदात्मकम्—which is both real and unreal.

Eng.—At the end of that day and night he who was asleep ; awakes and, after awaking, creates mind, which is both real and unreal.

कुल्लूकभङ्गता मन्वर्थमुक्तावली—तस्येति । (स ब्रह्मा तस्य पूर्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रस्य समाप्ते प्रतिबुद्धी भवति । प्रतिबुध्य स्वीयं मनः सृजति, भूर्लोकं आदिव्यष्टये नियुङ्क्ते, न तु जनयति । तस्य महाप्रलयानन्तरं जातत्वात् अनष्टत्वाच्च । अवान्तरप्रलये भूर्लोकं आदिव्यमावनाशात् । सृष्ट्यर्थं मनोऽनियुक्तिरेव मनःसृष्टिः ।) तथा च पुराणं श्रूयते—“मनः सिसृक्ष्या युक्तं सर्गाय निदधे पुनः” इति । अथवा मनःशब्दोऽयम् महत्तत्त्वपर एव । (यद्यपि तत् महाप्रलयानन्तरमुत्पन्नं “महान्तमेव च” इत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्ता, तथापि अनुक्तं भूतानाम् उत्पत्तिक्रमं तदगुणं च कथयितुं महाप्रलयानन्तरितामेव महदादिसृष्टिं भूतसृष्टिं च, द्विरण्यगर्भस्यापि परमात्मत्वात्—, तत्कर्तृकामनुवदति । एतेन इदमुक्तं भवति—ब्रह्मा महाप्रलयानन्तरितसृष्ट्यादौ परमात्म-रूपेण महदादितत्त्वानि जगत्सृष्ट्यर्थं सृजति । अत एव शेषे वक्ष्यति—“इत्थं वा सृष्टिरादित” इति । अवान्तरप्रलयानन्तरम् मनःप्रभृतिसृष्टौ अभिधानक्रमेणैव प्राथम्यप्राप्तिः इति “एषा सृष्टिरादित” इति निष्प्रयोजनोऽनुवादः स्यात् ॥ ७४ ॥

Notes on Kullūka

(1) प्रतिबुध्य.....जनयति ।—And awaking He creates His own mind (मनश्च) i. e., engages His mind in the creation of the three worlds (भूर्लोक, भुवर्लोक and स्वर्लोक) and does not actually create the mind.

(2) तस्य महाप्रलय.....नाशात् ।—Because the mind was born after the great dissolution and remained undestroyed ; in the intermediate dissolution only the three worlds are destroyed.

N. B. The महाप्रलय (great dissolution) is akin to the प्राकृत-प्रलय where all objects are destroyed and are immersed in माया (प्रकृति) ; and ब्रह्मा (कार्यब्रह्म or हिरण्यगर्भ) Himself is also destroyed. This happens when the term of Brahmā's life draws to its end Brahmā lives for 100 ब्राह्म years. Compare “एवं तु ब्रह्मणी वर्षमेवं वर्षं शतञ्च तत् । शतं हि तस्य वर्षाणां परमायुर्महात्मनः ॥” (Viṣṇupurāṇa, I. 3. 24). On प्राकृतप्रलय see our notes on Kullōka St. 5. (1).

The अवान्तर प्रलय (intermediate dissolution) is akin to the नैमित्तिक प्रलय wherein the three worlds only are destroyed and which occurs at the termination of a day of Brahmā. This state of dissolution will remain for a whole night of Brahmā, which is equal in length to that of his day. Compare “कार्यब्रह्मणो दिवसावसाननिमित्तकस्त्रैलोक्यमात्रप्रलयो नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मादिवसस्तुर्यं गसहस्रपरिमितकालः । “चतुर्यं गसहस्राणि ब्रह्मणी दिनमुच्यते” इति वचनात् । प्रलयकालः दिवसकालपरिमितः रात्रिकालस्य दिवसतुल्यत्वात् ।.....“एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृट् । श्रुतेऽनन्तासने मित्यमात्मसात्कृत्य चाखिलम्” इति वचनं नैमित्तिके प्रलये मानम्”—(वेदान्तपरिभाषा—Ch. VII).

Also see Viṣṇupurāṇa, I. 3. 20.

(3) सृष्टार्थं.....निदधे पुनः ।—The creation of the mind implies the employment of the mind in creation. So it is said in the Purāṇa—He employed for creation His mind which was accompanied with the desire of creation.

(4) अथवा.....एव ।—Or, the word मनस here refers to the महत् or the Great Principle.

N. B. Kullōka here offers another explanation of the second half of the verse. Note in this connection—“महदाद्यामाद्यं कार्यं तन्मनः” (सांख्यप्रवचनसूत्र, I. 71). Also—“मननमत निययसदृशतिका बुद्धिरित्यर्थः” (अनिरुद्ध-वृत्ति).

(5) यद्यपि तत्.....स्यात् ।—[An opponent may thus question Kullōka—The present verse unmistakably refers to the creation after an

intermediate dissolution (अवान्तरप्रलय) where the principles are not destroyed but only the three worlds. For this reason you have interpreted मनः सृजति as मनः नियुक्ते because the mind is not destroyed even after an अवान्तरप्रलय । Now you are saying that मनस् may mean the Great Principle (महत्) also. This second explanation of yours is totally incompatible with अवान्तरप्रलय, because the Great Principle (महत्तत्त्व) was created after the great dissolution (महाप्रलय) ।]

To this Kullōka thus answers :—

"Though the Great Principle (महत्) was born after the great dissolution (महाप्रलय) and though the creation of this Great Principle has been clearly referred to by the stanza "महान्तरेव etc., (St. 15).—yet in order to narrate the order of creation of the principles (भूत) as also their properties (गुण) which have not yet been dealt with, the author is here reiterating that (previous) creation of the Great Principle (महत्) and other principles after the great dissolution—which (creation) was effected by हिरण्यगर्भं who is identical with His Background—the Supreme Soul.

Thus is the conclusion that Brahmi who is identical with the Supreme Soul, creates महत् etc., for the creation of this world, in the beginning of his creation after a great dissolution (महाप्रलय). Hence the author shall say afterwards—'Such is the creation in the beginning' (St. 78). If on the other hand the creation of मनस् etc., were after an intermediate dissolution (अवान्तरप्रलय), then the sense of 'beginning' being evident *prima facie* the repetition of the sentence—('such is the creation in the beginning') would become superfluous."

N. B. Thus Kullōka offers two explanations of this verse and prefers the second.

Extracts from other Commentaries

"स ब्रह्मा तावतीं दीर्घां निशामनुभूय निद्रां प्रतिबुध्यते । ततः पुनर्जगत् सृजति । स्वापी

জ্ঞান উক্তব্যঃ । ন হ্যসৌ প্রাকৃতপুরুষবৎ স্থপিতি, নিত্য' প্রতিবোধাত্ । তব সর্গকল্পমাহ মনঃ
সদসদাত্মকমिति । ননু চ 'অপ এব সসর্জাদা'বিতুক্তম্ । কিঞ্চিদাহঃ দ্বিবিধঃ প্রলয়ঃ মহা-
প্রলয়ঃ। প্রলয়ান্তরপ্রলয়শ্চ । অবান্তরপ্রলয়ে'ত্ ক্রমঃ । মনশ্চান ন তত্বান্নর্গতম্, তস্য পূর্বম্
উত্পন্নত্বাত্ । কিং তচ্চি' ? প্রজাপতিঃ প্রবুদ্ধঃ মনঃ সর্গায় সৃজতি নিযুক্ত ইত্যর্থঃ । দ্বিতীয়ে
তু মহাপ্রলয়পক্ষে মনঃ কারণত্বাত্ মহত্তত্বমেব মনঃ ; ততশ্চ প্রাপ্তম্ 'মহানিতি' । পুরাণে हि—
“মনৌ মহান্ মতিবু'দ্ধির্মহত্তত্ব' চ কীর্তয়তে । পর্যায়বাক্যকাঃ শব্দা মহতঃ পরিকীর্তিতাঃ ॥”
इति । (মেধাতিথিঃ)

Remarks

अहर्निशम्—अहश्च निशा च समहारहन्तः ; 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकबद्भावः ; 'स नपुंसकम्'
इति स्त्रीवता : 'क्रस्वी नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति क्रस्वलम् ।

सदसदात्मकम्—(1) In the sense of mind see our notes on Kullūka
St. 14. (3) (2) In the sense of महत्तत्त्व—प्रकृतिविकृत्यात्मकम्—being both
an evolvent and an evolute.

The महत् produces the ether. **মনঃ সৃষ্টিং বিকুরুতে চৌদ্যমানং সিসৃষয়া ।**
आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥७५॥

Prose.—সিসৃষয়া চৌদ্যমান' মনঃ সৃষ্টিং বিকুরুতে । তস্মাত্ আকাশ' জায়তে ; তস্য
শব্দ' গুণ' বিদুঃ ।

Beng.—(পরমাখ্যার) সৃষ্টিবিশয়ক উচ্ছ্রা দ্বারা প্রেরিত উইয়া মনঃ অর্থাৎ মহত্ত্ব
(অহঙ্কারাদি) সৃষ্টি করে । সেই মনঃ বা মহত্ত্ব উইতে আকাশ উৎপন্ন হয় এবং
পশ্চিভগণ শব্দকে আকাশের গুণ বলিয়া থাকেন ।

Eng. Equiv.—সৃষ্টিং বিকুরুতে—performs the work of creation by
modifying itself. চৌদ্যমান'—being impelled. সিসৃষয়া—by the desire
to create. আকাশ—etherial space. গুণ—quality.

Eng.—Mind, impelled by (Brahman's) desire to create, per-
forms the work of creation by modifying itself, thence ether is pro-
duced ; they declare that sound is the quality of the latter.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—मनः सृष्टिमिति । मनी महान् सृष्टिं करोति । परमात्मनः सृष्टिमिच्छया प्रेर्यमाणम् । तस्मात् आकाशमुत्पद्यते ; तच्च पूर्वोक्तानुसारात् अद्वैतारतन्त्रावक्रमेण । आकाशस्य शब्दं गुणं विदुर्मनुदयः ॥ ७५ ॥

Notes on Kullūka

(1) मनी महान् ।—The word मनस् means the Great Principle (महत्).

(2) परमात्मनः सृष्टिमिच्छया ।—By the desire of the Supreme Soul to create. Compare “सिसृक्षया ‘बहु स्यां प्रजायेय’ इति श्रुतिसिद्ध्या प्रार्थनाकृत्या” Nilakanṭha.

(3) तच्च.....क्रमेण ।—The ethereal space did not directly spring from महान् but according to the order already mentioned (St. 14, 15) i. e., महत्—अद्वैतार—पञ्चतन्त्राव—पञ्चमहाभूत, etc.

(4) आकाशस्य etc.—The sound travels through the ethereal space and is regarded as its special quality. Compare “आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिकी गुणः” (भाषापरिच्छेद I. 44)—“वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय” (सिद्धान्तमुक्तावली).

N. B. शब्द is अमूर्तं गुण, not visible i. e., not found in visible objects.

Extracts from other Commentaries

“विकुरुते विशेषतः करोति.....गुण आश्रित उच्यते । आकाशं तस्य आश्रयो, न आकाशं विना शब्दस्य सम्भवः”—मेधातिथिः ।

“यद् यद् विशिष्टमेव गम्यते स तस्य गुण इति राजवार्तिकम्”—सर्वज्ञनारायणः ।

Remarks

विकुरुते । The use of आत्मनेपद is आर्ष । According to the Sūtras “वेः शब्दकर्मणः” (I. 3. 34) and “अकर्मकाश्च” (I. 3. 35) the root कृ preceded by वि takes आत्मनेपद only when it has शब्द as its object (e. g., स्वरान् विकुरुते, उच्चारयतीत्यर्थः) or when it is used intransitively (e. g., ज्ञाना विकुर्वते, विकारं लभन्ते इत्यर्थः) ।

This verse is also found in Mahābhārata—शान्तिपर्व, 231, 35-36.
नीलकण्ठ comments on विकुरुते as विविधाकारां कुरुते ।

The ethereal space produces the wind. आकाशात् विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः ।
बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥ ७६ ॥

Prose.—विकुर्वाणात् आकाशात् तु सर्वगन्धवहः शुचिः बलवान् वायुः जायते, स वै स्पर्शगुणः मतः ।

Beng.—विक्रियमाण आकाश ठडेते सर्वगन्धवह पवित्र बलवान् वायु उत्पन्न হয় ।
বায়ু স্পর্শগুণ-বিশিষ্ট—ইহা আচার্য্যগণের অভিমত ।

Eng. Equiv.—विकुर्वाणात्—modifying itself. सर्वगन्धवहः—vehicle of all perfumes. शुचिः—pure. बलवान्—powerful. स्पर्शगुणः—possesses the quality of touch.

Eng.—But from ether, modifying itself, springs the pure, powerful wind, the vehicle of all perfumes ; that is held to possess the quality of touch.

कुल्लूकभट्टकता मन्वर्थमुक्तावली—आकाशादिति । आकाशात् विकारजनकात् सुरभ्यसुरभि-
गन्धवहः पवित्री बलवांश्च वायुरुत्पद्यते, स च स्पर्शास्त्रगुणवान् मन्वादीनां सम्यतः ॥ ७६ ॥

Notes on Kullūka

(1) विकारजनकात्—Adj. to आकाशात् । This explains विकुर्वाणात् । द्रव्यतः acc. to śrīdhara (विष्णुपुराण, I. 2. 37). Acc. to Medhātithi it qualifies मन्वतः to be understood. See extract below.

(2) सुरभ्यसुरभिगन्धवहः—which carries both sweet and bad smell.

(3) स च स्पर्शास्त्रगुणवान् ।—‘Touch’ is the special quality of वायु. But the quality of touch present in वायु is different from that found in पृथिवी, जल, etc. Thus विद्वन्नाथ defines the quality of वायु correctly—
“अपाकजीवुषाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ।” (भाषापरिच्छेद, I. 42)—“अनुष्माशीतस्पर्शस्त्र

‘इदिव्यामपि सत्त्वात् उत्तमपाकज इति । अपाकजस्यश्च जलादावपि सत्त्वात् उत्तमगुणाशीतेति । एतेन वायवीयो विजातीयस्यश्च दर्शितः ।’ (मिहान्तमुक्तावली)

Extracts from other Commentaries

“भूतात् भूतान्तरस्थोत्पत्तिर्नेष्यते, महतः सर्वभूतानामुत्पत्ताभ्युपगमात् । तेन एव व्याख्यायते । आकाशादनन्तरं महतो विकुर्वाणात् स्वर्शमात्राभावं गतात् वायुर्जायते ।..... उत्तरवापि याः पक्षस्य ताः न जन्मर्थापिचाः । किं तर्हि ? वायोः परतः अनन्तरमित्येव योजनीयाः” निषातिथिः ।

Remarks

विकुर्वाणात्—The use of आत्मनेपद may be defended by the rule “अकर्माकाश्च” (I. 3. 35)—विकारं भजमानात्, or च्युत्यतः ।

This verse is found in ‘Mahābhārata—शान्तिपर्व’, 231. 37. The last foot reads as—“तस्य स्वर्शो गुणो मतः” ।

The wind produces light.

वायोरपि विकुर्वाणाद् विरोचिष्णु तमोनुदम् ।

ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत् तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७ ॥

Prose.—विकुर्वाणात् वायोः अपि विरोचिष्णु तमोनुदं भास्वत् ज्योतिः उत्पद्यते, तत् रूपगुणम् उच्यते ।

Beng.—विकारजनक वायु उडैते सकल पदार्थेव प्रकाशक तमोनानक एवं दीप्तिरूक् तेजः उत्पन्न इत्य । तांश रूपगुणरूक् बलिया कथित इत्य ।

Eng. Equiv.—विकुर्वाणात्—modifying itself. विरोचिष्णु—brilliant, तमोनुदम्—which dispels darkness. भास्वत्—which illuminates.

Eng.—Next from wind, modifying itself, proceeds the brilliant light, which illuminates and dispels darkness ; that is declared to possess the quality of colour.

कृत्स्नकमष्टकता मन्वर्थमुक्तावली—वायोरपीति । वायोरपि तेज उत्पद्यते । विरोचिष्णु परप्रकाशकम्, तमीनाशनं भास्वत् स्वप्रकाशकं ; तस्य रूपगुणम् अभिधीयते ॥ ७७ ॥

Notes on Kullūka

(1) বিরোচিষ্ণু.....স্বপ্রকাশকম্ ।—As the two terms বিরোচিষ্ণু and ভাস্কর are identical in meaning Kullūka explains them differently as ‘which illumines others’ (পরপ্রকাশকম্) and ‘which illumines the self’ (স্বপ্রকাশকম্) ।

(2) তস্য রূপগুণম্ অভিধীয়তে ।—Visvanātha says—“তস্য: স্বয়ংসংগতস্য স্যাৎপং: যুক্তভাস্করম্” (ভাষ্যপরিচ্ছেদ I. 14). তেজ: is of four kinds. Note the following from the কণাদসূত্রবিত্তি of জয়নারায়ণ তর্কপঞ্চানন—“অনুবিধং হি তেজ:, কিঞ্চিদনুতররূপস্যম্ যথা সৌরাদি, কিঞ্চিদনুতররূপস্যম্ যথা অগ্নিরাদি, কিঞ্চিদনুতররূপম্ অনুতররূপস্যম্ যথা চান্দ্রপ্রভাদি, কিঞ্চিদনুতররূপম্ চতুতররূপস্যম্ যথা ভগ্নকপাটাদিস্ব-বল্লাদি” । (I. 2. 3).

Extracts from other Commentaries

“বিরোচিষ্ণু ভাস্করিতি সমানার্থেন শব্দদ্বয়েন স্বপরপ্রকাশতা প্রতিপাদ্যতে । স্বয়ং দীপিতম্ পরং ভাসয়তি ।”—মেঘাতিথি: ।

Remarks

The Mahābhārata reads this verse as :—

“বায়োরপি বিকুর্বাণ্যজ্যোতির্ভবতি ভাস্করম্ । রোচিষ্ণু জায়তে যুক্তং তদ্রূপগুণমুচ্যতে ॥ ১৮ ॥”
(শান্তিপর্ব—231).

Light produces
water and water
produces the
earth.

জ্যোতিষস্ব বিকুর্বাণ্যাদাপো রসগুণা: সৃতা: ।

অগ্নৌ গন্ধগুণা ভূমিস্তিগুণা সৃষ্টিরাদিত: ॥ ৩৮ ॥

Prose.—বিকুর্বাণ্যাত্ জ্যোতিষ: অ রসগুণা: আপ: সৃতা: । অগ্ন: গন্ধগুণা ভূমি:
(সৃতা) । ইতি আদিত: এষা সৃষ্টি: ।

Beng.—বিকারজনক তেজ: হইতে রসগুণযুক্ত জলের উৎপত্তি কথিত হয় ।
জল হইতে গন্ধগুণযুক্ত ভূমি উৎপন্ন হয় । (মহাপ্রলয়ের পর, সৃষ্টির) আদিতে সৃতবর্ণের
উৎপত্তি-ক্রম এইরূপ ।

Eng. Equiv.—विकृर्वाणात्—modifying itself. रसगुणाः—having the quality of taste. आदितः—in the beginning.

Eng.—And from light modifying itself, (is produced) water, possessing the quality of taste, from water earth which has the quality of smell ; such is the creation in the beginning.

कुल्लूकभट्टकृता मनुष्यमुक्तावली ।—ज्योतिषश्चेति । तेजस आप सत्पदम् । ताश्च रसगुणयुक्ताः । अद्भ्यो गन्धगुणयुक्ता भूमिः—इत्येषा महाप्रलयानन्तरसृष्ट्यादौ भूतसृष्टिः । तैरेव भूतैरवान्तरप्रलयानन्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम् ॥ ७८ ॥

Notes on Kullūka

(1) ताश्च रसगुणयुक्ताः ।—Vide भाषापरिच्छेद, I. 39. “वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सस्निद्धिकमुदाहृतम् ॥”

(2) गन्धगुणयुक्ता भूमिः ।—Compare “तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानावपवती मता । षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ १५ ॥ स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयी ह्यनुष्णाशीतपाकजः” । १६ । (भाषापरिच्छेद, I).

(3) इतिहास....सृष्टिः ।—This is the order of creation of the elements (भूत) in the beginning of the creation after a total dissolution (महाप्रलय).

N. B. Kullūka cites this last line of this verse as a support of his theory that the present account of the creation of the principles is after a महाप्रलय and not अवान्तरप्रलय । See our notes on Kullūka St. 75 (5).

(4) तैरेव.....etc. ।—With these (five) elements are made the three worlds after an intermediate dissolution (अवान्तरप्रलय), because the five elements are not destroyed after an अवान्तरप्रलय.

Extracts from other Commentaries

“एतत्तु शुभानुकथनम् अध्यात्मचिन्तायामुपयुज्यते । उक्तं हि पुराणकारिण—“द्वयसम्पन्नराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्ताकाः । भौतिकास्तु यतः पूर्वं सृष्टव्यं त्वमिमानिनः ॥ अहङ्कार-

चिन्तकाः । महात्मकाः सहस्राणि दश तिष्ठन्ति विज्वराः । पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्याव्यक्त-
चिन्तकाः ॥ पुरुषं निर्गुणं प्राप्य परिसंख्या न विद्यते ।”—मेधातिथिः ।

Remarks

वायुपुराण reads—.....बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।.....निर्गुणं प्राप्य
कालसंख्या न विद्यते ।

The महाभारत reads this verse as—“ज्योतिषोऽपि विक्रवाणां वृन्त्यापो रसात्मिकाः ।
अङ्गी गन्धस्था भूमिः सर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ३८ ॥”—शान्तिपर्व, 231.

Mandalik's edition of Manusmṛhitā cites another verse just after
-this. This has not been commented by our commentator, but it
is a sort of reminder. The verse—“परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् । गुणं
पूर्वस्य पूर्वस्य धारयन्त्युत्तरोत्तरम् ॥”

852000 divine yers
make one Manvantara.

यत् प्राग् द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् ।
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७८ ॥

Prose.—यत् द्वादशसाहस्रं दैविकं युगम् प्राक् उदितम्, एकसप्ततिगुणं तत् इह
मन्वन्तरम् उच्यते ।

Beng.—(दैव) द्वादश सहस्र संवत्सरे ये एक दैवयुगेन विषय पूर्णं अभिहित
इहेयाह । एक सप्ततिगुणं तेह दैवयुगं एहं भाङ्गे एक ‘मन्वन्तर’ नामे कथित इय ।

Eng. Equiv.—दैविकम्—divine. एकसप्ततिगुणं—multiplied by
seventyone.

Eng.—The before-mentioned age of the gods, (or) twelve
thousand (of their years), being multiplied by seventy-one
(constitutes what) is here named the period of a Manu (Manvantara).

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—यत् प्रागिति । यत् पूर्वं द्वादशवर्षसहस्रपरिमाणं—
संव्या-संव्यावसहितं ऋतुषाणां चतुर्गुणं देवानाम् एकं युगमुक्तं तदेकसप्ततिगुणितं
मन्वन्तराख्यः काल इह शास्त्रे अभिधीयते । तत्र एकस्र मनोः सगोच्यधिकारः ॥ ७८ ॥

Notes on Kullūka

(1) सन्ध्या.....युगम् ।—The four human ages, together with their सन्ध्या and सन्ध्याश्च (which consist of 12000 divine years)—make one divine age.

(2) तद्देवसप्ततिगुणितम् ।—That (divine age) multiplied by seventy-one, i. e., 71 such divine ages (make one मन्वन्तर).

(3) तत्र etc. ।—There one Manu is in charge of creation, etc.

N. B. The present मनु is वैवस्वत मनु ।

Remarks

Thus, मन्वन्तर = $12000 \times 71 = 852000$ divine years $\times 360$

= 306720000 human years.

= $\frac{1}{14}$ day of Brahmā, the 14 मन्वन्तरः making up one whole day.

Eternal is the cycle of Manvantaras, creation and destruction.

मन्वन्तराण्यसंख्यानानि सर्गः संहार एव च ।

क्रौञ्चिवैतत् कुरुते परमेष्ठो पुनः पुनः ॥ ८० ॥

Prose.—मन्वन्तराणि सर्गः संहारः एव च असंख्यानानि । परमेष्ठौ क्रौञ्च इव एतत् पुनः पुनः कुरुते ।

Beng.—ब्रह्मण्य अमरं तथा; शृष्टि एव अलम्ब्य अमरं तथा । परमेष्ठौ लीलाकाले एव शृष्टि औ अलम्ब्य पुनः पुनः कुरुते ।

Eng. Equiv.—असंख्यानानि—numberless. सर्गः—creation. संहार—destruction. क्रौञ्चिव—as if sporting. परमेष्ठौ—Brahman.

Eng.—The Manvantaras, the creations and destructions (of the world, are) numberless ; sporting, as it were, Brahman repeats this again and again.

क्रौञ्चब्रह्मण्यता मन्वन्तरमुत्पादयतीति । यद्यपि चतुर्दश मन्वन्तराणि पुराणि परिगण्यन्ते तथापि सर्गप्रलयानाम् अनन्तत्वात् असंख्यानानि, आहत्तया सर्गः संहार एव असंख्यः ।

एतत् सर्वं क्रीडन्निव प्रजापतिः पुनः पुनः कुरुते । सुखार्था हि प्रवृत्तिः क्रीडा, तस्य च प्राप्तकाल-
त्वात् न सुखार्थिता इति इवशब्दः प्रयुक्तः । परमे स्थाने अनाहतिलक्षणे तिष्ठतीति परमेष्ठौ ।
प्रयोजनं विना परमात्मनः सृष्ट्यादी कथं प्रवृत्तिरिति चेत् लीलार्थेव, एवमस्वभावत्वादित्यर्थः ।
व्याख्यातुरिव करचालनादौ । तथा च शरीरकसूत्रम्—“लोकवत् लीलाकैवल्यम्” ॥ ८० ॥

Notes on Kullōka

(1) यद्यपि.....असंख्यानि ।—Though in the Purāṇas only fourteen Manvantaras have been enumerated, yet they (मन्वन्तर) are numberless because the cycle of creation and destruction is eternal.

(2) आहत्या.....असंख्याः ।—Thus countless is the number of creation and destruction by way of repeated evolution (आवृत्ति).

(3) एतत्.....कुरुते ।—And the Creator creates and destroys again and again (as if in sport.)

(4) सुमाथी.....प्रयुक्तः ।—An enterprise for seeking pleasure may be termed as 'sport' (क्रीडा); but Brahman, whose desires are all fulfilled, cannot have any desire for pleasure ; hence the expression 'as if' has been used.

N. B. Though to our normal vision it seems that God sports with this endless cycle of creation and destruction, yet, in fact, He does not sport at all and our vision is a mere illusion. The reason is that all His desires are fulfilled and He cannot do any work with any end in view.—Compare : “आप्तकामानां हि कामाभावे स्वात्मव्यवस्थानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामत्वे च प्राप्तकामता । आत्मा हि ब्रह्म । तद्धिदौ हि परप्राप्तिं वक्ष्यति । अतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मव्यवस्थानं परप्राप्तिः ।” (शाङ्करभाष्यतैत्तिरीयोपनिषत्, I). Also—“भोगार्थे सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे । देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का खृदा” ॥—गौडपादकारिका ।

(5) परमे.....परमेष्ठौ ।—परमेष्ठौ is He Who resides in that supreme position from which there is no return or fall (आवृत्ति).

N. B. Bhānuji thus analyzes the word—"परमे व्योमनि चिदाकाशे ब्रह्मपदे वा तिष्ठति"; vide also the Śruti—"न च पुनरावर्तते" which means मुक्ती न संसारी भवति ।

(6) प्रयोजनं विना.....करचालनादौ ।—Now if anybody asks—how would you account for the propensity (प्रवृत्ति) on the part of Brahman to create and destroy if He has no end in view at all ?—To this the answer is that it is merely out of sport and amusement i. e., because of His such nature ; just like an expounder (व्याख्यातृ) when he explains things often moves his hands (spontaneously).

(7) तथा च etc. ।—This is ब्रह्मभूत—II. 1. 33. The great Ānankara says—Just like the sports in the garden on the part of kings or his ministers, or like our breath which comes in and goes out spontaneously—God playfully tackles the cycle of creation, and thus playing He has no end in view because that is not attested to by Śruti ; nor can we question His nature. Though it seems to us that the creation of the universe is a very difficult task yet it is done by His mere sport because His power is immeasurable. And if you like to discover any subtle end-in-view on the part of a being even in his play, you cannot do the same here, simply because the Veda does not attest to it. Neither you can say that there was no creation because the Veda attests to it ; nor you can call Him mad in His enterprise, because the Veda says that He is omniscient.—Compare "यथा लोके कस्यचित् चाभैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किमपि प्रयोजनमनभिसन्वाय केवलं लीलाकृपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्वाय बाह्यं किञ्चित् प्रयोजनं स्वभावादेव सम्भवन्ति, एवमौचरस्योपपन्नपदेत्य किञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलाकृपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । न औचरस्य प्रयोजनान्तरम् निरूप्यमाणं न्यायतः स्मृतिर्लोकां सम्भवति । न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यव्याकर्मियं जगद्विष्ण्वरचना गुरुतरसंरक्षे- बाभाति ; तथापि परमेश्वरस्य खोलेयैव केवलेयम्, अपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्तपि किञ्चित् सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत, तथापि नैवाव किञ्चित् प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते

आप्तकामस्तुतेः । नाव्यप्रवृत्तिरन्ततप्रवृत्तिर्वा । सृष्टिस्तुतेः, सर्वशस्तुतेश्च । न चेद्यं परमाद्यविषया
सृष्टिस्तुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात्, ब्रह्मात्मभावपतिपादनपरत्वाच्च इत्येतदपि
नैव विवर्तन्यम् ।” (शाङ्करभाष्य on II. 1. 33).

Remarks

Vide, Bhāmati, Kalpataru and specially Parimala for a clear
conception of spontaneous and motiveless कौला as distinguished from
कौला (with a motive) .

Virtue and truth
are perfect in the
Kṛita age.

चतुष्पात् सकलो धर्मः सत्यश्चैव कृते युगे ।

नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यानुपवर्तते¹ ॥ ८१ ॥

Prose.—कृते युगे सकलो धर्मः चतुष्पात् (भवति) । सत्यं च एव (भवति) ;
(तस्मिन् कृतयुगे) कश्चित् आगमः मनुष्यान् न अधर्मेण उपवर्तते ।

Beng.—सत्तायुगे समग्र धर्म चतुष्पात् अर्थात् सर्वाङ्गसम्पूर्णं हि, एवम् सत्तायुगे
पूर्णमात्राय विराजमानं हि । (सेइ सत्तायुगे) मनुष्यगणेर धनविजादिर अर्जन
अधर्मपूर्वकं कृतं न ।

Eng. Equiv.—चतुष्पात्—four-footed. अधर्मेण—by unrighteousness.
आगमः—gain. उपवर्तते—accrue to.

Eng.—In the Kṛita age Dharma is four-footed and entire, and
(so is) Truth ; nor does any gain accrue to men by unrighteous-
ness.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वन्तमुक्तावली—चतुष्पात् सकलो धर्म इति । { (सत्ययुगे सकलो धर्मः
चतुष्पात् सर्वाङ्गसम्पूर्णं आसीत् । धर्मे मुख्यपादासम्भवात् “इषो हि भगवान् धर्मः” इत्याद्यागमे
वृत्तेन कौर्तनात्, तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्, सत्ययुगेऽपि यज्ञादिधर्माणां सर्वैरङ्गैः समपत्नात्,
सम्पूर्णत्वपरोक्षं चतुष्पाच्छब्दः । अथवा “तपः परम्” इत्यत्र मनुनैव तपोज्ञानयज्ञदानानां चतुर्णां
कौर्तनात्, तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात् पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समया इत्यर्थः । } तथा सत्यश्च

1. Bangavasi ed.—प्रतिवर्तते ; Kullōka's comm. seems to support
this reading.

कृतयुगे चासीत्—सकलधर्मश्रेष्ठत्वात् सत्यस्य प्रथक् यद्वचनम् । तथा न शास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादेः
आगमः उत्पत्तिर्ननुष्ठानं प्रति सम्यद्यते ॥८१॥)

Notes on Kullōka

(1) धर्मे सुखा.....चतुष्पाच्छब्दः ।—The word चतुष्पात् (four-footed) refers to the entirety or perfection (of Dharma), since Dharma cannot have any foot (पाद) in the literal (सुखा) sense of the term and so it has been described as a bull in the Smṛtis, e. g., in Manusmṛhitā (VIII 16). “The divine justice is said to be a bull” ; and because a bull is said to be perfect (in form) when it has got all the four legs,—also because in the Kṛta age virtues like sacrifices etc., are perfect with all their integral parts.

N. B. : Compare “इषो हि मगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते क्षलम् ।

इषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्भर्मे न लोपयेत् ॥ १६ ॥ (Ch. VIII).

also Kullōka's commentary thereon—“कामान् वर्षतीति इषः, इषशब्देन धर्मं एवाभिधीयते” ।

(2) अथवा.....समया इत्यर्थः ।—Or, (by the perfection of Dharma in Kṛta age) we mean that in the Kṛta age all these four were present, viz., austerities, knowledge, sacrifices and liberality—which have been described by Manu (in verse 86) as the distinctive virtues of the four ages respectively, and each of which make one foot (or quarter and $\frac{1}{4}$ taken 4 times make up the perfect whole).

(3) सकलधर्म.....यद्वचनम् ।—Truth (though included in Dharma) has been separately mentioned because of its paramount importance amongst all other virtues.

(4) शास्त्रातिक्रमेण—by transgressing the scriptural injunctions.

Extracts from other Commentaries

“यागादिषु धर्मेत्वात् तस्य च अनुष्ठेयस्वभावत्वात् विग्रहाभावात् न पादशब्दः शरीरावयववचनः, किं तर्हि ? अंशमात्रवचनः । न हि धर्मस्य शरीरमस्ति पुरुषविषं पशुपक्ष्यादिविषं वा । तेन

स्वाशेषतुभिर्दुपेतस्तुपादुच्यते । तेन योऽयं धर्मः चतुष्पात् कृतयुग आसीत् यागस्य तावत्-
प्रयोगावस्यस्य चत्वारो ङीठकाः—ज्ञीता, ब्रह्मा, उद्गाताऽधुर्युरिति । चत्वारो वर्णाः, चत्वारः
आश्रमा वा ।.....अथवा धर्मप्रतिपादकं वाक्यं धर्मः । तस्य च चत्वारः पादाः चत्वारि
पदजातानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताच्च ।”—मेधातिथिः ।

Remarks

चतुष्पात्—चत्वारः पादाः यस्य सः (बहुव्रीहिः) । In a बहुव्रीहि compound the
चोप comes as समासान्त of the word पाद by the rule “संख्या-स-पूर्वस्य”
(V. 4. 140) i. e., the final च of the word पाद is elided.

According to Medhātithi the four feet represent :—

- (1) The four principal priests at a sacrifice,
- (2) Or, the four main castes,
- (3) Or, austerities, knowledge, sacrifice and liberality (acc. to Kullūka),
- (4) Or, the four kinds of words—noun, verb, prefix, and indeclinable.

The Mahābhārata—(शान्तिपर्व—231) reads the last foot of this
verse as—“परस्तस्य प्रवर्तते”—23.

In the other three
ages Dharma is
deprived succes-
sively of one foot.

इतरेष्वामाहुर्मः पादश्चैवरोपितः ।

¹चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादश्च ॥ ८२ ॥

Prose.—इतरेषु (युगेषु) तु (अधर्मेण) आगमात् धर्मः पादश्चैवरोपितः, धर्मः च
चौरिकानृतमायाभिः पादश्चैवैति ।

Beng.—अपरापर युगसमूहे अधर्म-द्वारा धनविद्यादिव अस्त्रवशतः धर्म एक

1. चौरिका.....—नन्दनः

एक पाद हीनश्च प्रापित इव ; चोरी, असत्या ও कापटा द्वारा धर्मफलও एक एक पाद ह्रास प्राप्त इव ।

Eng. Equiv.—इतरेषु—In the other. आगमात्—by the reasons of (unjust) gains. पादशः—of one foot. अवरोपितः—is deprived. चौरिका-
नृतमायाभिः—through theft, falsehood and fraud.

Eng.—In the other (three ages) by reason of (unjust) gains (āgama), Dharma is deprived successively of one foot, and through (the prevalence of) theft, falsehood, and fraud the merits (gained by men) is diminished by one fourth (in each).

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—इतरेष्विति । सत्ययुगादन्येषु वेतादिषु आगमात् अधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात्, तस्यैव पूर्वश्लोके प्रकृतत्वात् । आगमात् शास्त्रात् इति गोविन्दराजी निघातिथिश्च ; धर्मः यागादिः यथाक्रमं प्रतियुगम् पादं पादम् अवरोपितः हीनः कृतः । तथा धनविद्यार्जितोऽपि यो धर्मः प्रचरति सोऽपि चौर्यासत्यच्छद्मभिः प्रतियुगं पादशो ह्रासात् व्यपगच्छति । वेतादियुगैः सङ्ग चौरिकानृतकृद्गनां न यथासंख्यं, सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात् ॥ ८२ ॥

Notes on Kullōka

(1) आगमात्....प्रकृतत्वात् ।—The word आगमात् means—on account of acquisition of wealth, knowledge, etc., by dishonest means—because the phrase अधर्मेण आगमः has been referred to in the previous stanza (St. 81).

(2) आगमात्.....निघातिथिश्च ।—Medhatithi and Govindarāja explain the word आगमात् as शास्त्रात् i. e., 'Dharma which is derived from the sacred lore i. e., Veda.'

(3) धर्मः यागादिः ।—Dharma means performance, like sacrifice, etc.

(4) धनविद्यार्जितोऽपि यो धर्मः ।—And also that Dharma which is acquired by wealth and learning.

N. B. In the former case धर्म means acts, and in the latter, the merit which accrues to us by those acts.

(5) वेतादिभ्योः.....etc.—Theft, falsehood and fraud are not to be connected respectively with the three ages वेता, हापर and कलि—because all these vices are equally found to be present in all the three ages.

N. B. यथासंख्यम्—respectively—compare : “यथासंख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत्”—(साहित्यदर्पण—X.)

Extracts from other Commentaries

“धर्माध्यवसायाशीपणमेव धर्मावरोपणमभिप्रेतम् । चीरकमिति पाठः । चीरकं चीर्य मनीषादित्वाद् बुज् । द्वितीयोऽत्र धर्मशब्दोऽनुष्ठानवचनः”—मन्दनः ।

Remarks

The Mahābhārata (शान्तिपर्व—231) reads this verse as :—

“इतरेष्वामाज्जर्मः पादशस्तवरोप्यते । चीर्यकावृतमायाभिरधर्मोपचीयते” ॥ १४ ॥

Men live 400 years in the Kṛta age and in each of the succeeding ages their life is lessened by one quarter.

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

कृते त्रेतादिषु ह्येषां वयो ऋसति पादशः ॥ ८३ ॥

Prose.—कृते (मनुष्याः) अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः चतुर्वर्षशतायुषः (भवन्ति) । वेतादिषु हि एषां वयः पादशः ऋसति ।

Beng.—सतायुगे (नरगण) रोगादौन, चरित्रार्थं ओ चतुःशतवर्ष-परिमित-आयुः-सम्पन्न थाकेन । त्रेतादिभ्युगे ईशानिगेव आयुः क्रमे क्रमे एक एक पाद इति प्राप्ति इत्य ।

Eng. Equiv.—अरोगाः—free from disease. सर्वसिद्धार्थाः—with all their aims accomplished. चतुर्वर्षशतायुषः—living four hundred years. ऋसति—is lessened. पादशः—by one quarter.

Eng.—(Men are) free from disease, accomplish all their aims, and live four hundred years in the Kṛta age, but in the Tretā and

(in each of) the succeeding (ages) their life is lessened by one quarter.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—अरीगा इति । रोगनिमित्ताधर्माभावात् अरीगाः सर्वसिद्ध-
कामाफलाः प्रतिबन्धकाधर्माभावात्, चतुर्वर्षशतायुश्च स्वाभाविकम्, अधिकायुःप्रापकधर्मवशात्
अधिकायुषोऽपि भवन्ति । तेन “दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्” इत्याद्यविरोधः ।
“शतायुर्वै पुरुषः” इत्यादिस्तु तो तु शतशब्दो बहुत्वपरः कलिपरी वा । एवंरूपाः मनुष्याः कृते
भवन्ति, वेतादिषु पुनः पादं पादम् आयुरन्वीभवतीति (अल्पं भवतीति) ॥ ८३ ॥

Notes on Kullōka

(1) रोगः.....अरीगाः ।—They were free from disease because of the absence of अघर्म which is the cause of disease.

(2) सर्वसिद्ध.....धर्माभावात् ।—They had all their aims accomplished because there was no अघर्म which is an impeding factor (प्रतिबन्धक) in the realization of their aims.

N. B. Vide the dictum—“प्रतिबन्धकाव्यन्ताभावस्यैव कार्यमात्रे हेतुत्वात्”
(दिनकर—p. 22).

(3) चतुर्वर्ष.....भवन्ति ।—Four hundred years are the natural term of human longevity—which may, however, be lengthened by the performance of धर्म as it promotes long life.

(4) तेन.....इत्याद्यविरोधः ।—Hence there is no contradiction in the statement—‘Rāma ruled for ten thousand years’ (Mahābhārata—वनपर्व—.....)

(5) शतायुर्वै.....कलिपरी वा ।—In the Vedic text “one hundred years are the term of human existence” (Kāṭhaka 34. 5), the word ‘hundred’ is used in the sense of ‘many’ or it refers to the Kali Yuga only.

N. B. Compare : “किं पुनरयत्ने । यः सर्वथा चिरं जीवति वर्षशतं स जीवति”
(महाभाष्य, I. 1. 1). Rāghavānanda criticizes Kullōka (Q. V.). शतायुः
is often interpreted as पूर्यायुः ।

Extracts from other Commentaries

“पादश्च इति । न चात्र चतुर्थो भागः पादः, किं तर्हि भागमात्रम्, अंशतः आयुः क्षीयते इत्यर्थः । तथा च केचिद् बाला म्रियन्ते केचित् तरुणाः, केचित् प्राप्तजरसः, परिपूर्णमायु-
दुर्लभम्”—नेमातिथिः ।

“यथै कसतीत्युपलक्षणम् आरोग्यसिद्ध्यर्थं अपीति याज्ञम्”—सर्वज्ञनारायणः ।

“यथा वर्षशतशब्दो वाक्यादिव्यस्तुक्तपरः तेन शतान् एव म्रियते इत्यर्थः । न तु कलियुग-
मधिकृत्य म्रुतेः प्रवृत्तिः तस्याः साधारण्यात्”—राघवानन्दः ।

Remarks

सर्वसिद्धार्थः—a more grammatical form would be सिद्धसर्वाधीः ।

चतुर्वर्षशतायुषः—चत्वारि वर्षशतानि आयुः येषां ते त्रिपदतत्पुरुषः । वर्षाणां शतानि
वर्षशतानि ।

The Mahābhārata (शान्तिपर्व—231) reads the second half of
the verse as—“कृते वेतायुगे तेषां पादशो ऋसते वयः” ॥ २५ ॥

The life of mortals,
the desired results
of works and the
power of embodied
spirits—bear fruit
acc. to the charac-
ter of the age.

वेदोक्तमायुर्मर्त्तगानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।

फलमन्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

Prose—मर्त्यानाम् वेदोक्तम् आयुः, कर्मणाम् आशिषः च, शरीरिणाम् प्रभावः च लोके
अनुयुगं फलन्ति ।

Beng.—मनुष्यादिगेर वेदोक्त आयुः, कर्मणेर फलविषयक आर्षना एवं ब्राह्मणादिर
अभाव युगाभ्युत्थं फल प्रदान करिष्य थाके ।

Eng Equiv—वेदोक्तम्—mentioned in the Veda. आशिषः—desired
results. फलन्ति—are fruits. अनुयुगम्—according to (the character
of) the age.

Eng.—The life of mortals, mentioned in the Veda, the desired
results of sacrificial rites and the (supernatural) power of embodied

(spirits) are fruits proportioned among men according to (the character of) the age.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—वेदीकृतायुरिति । “शतायुर्वै पुरुषः” इत्यादिवेदीकृतायुः, कर्मणाञ्च काव्यानां फलविषयाः प्रार्थनाः, ब्राह्मणादीनाञ्च शापानुग्रहचमत्वादिप्रभावाः यगानुग्रहफलानि ॥ ८४ ॥

Notes on Kullūka

(1) कर्मणाञ्च.....प्रार्थनाः ।—काम्यकर्म—one of the six kinds of कर्म. See St. 1 (“काम्यानि स्वर्गादीष्टसाधनानि ज्योतिष्टोमादीनि”—वेदान्तसारः)—The word चाशीः means desire (प्रार्थना or अभिलाषः)—vide “आशीरुरगदंष्ट्रायां विप्रवाक्याभिलाषयोः” इति शान्तः—as quoted by Mallinātha on Kumara V. 76 (“जगच्छरणस्य निराशिषः सतः”).

(2) शापानुग्रहचमत्वादिप्रभावाः—power like pronouncing a curse and bestowing a boon.

Extracts from other Commentaries

“यद्यपि शतायुः पुरुष इति वेदे पठ्यते तदेव चतुर्वर्षशतमेव शतवषत्वेनोक्तम्”—सर्वज्ञ-
नारायणः ।

Remarks

अनुयुगम्—युगस्य सदृशम् इत्यनुयुगम्—सादृश्यायै अन्यथीभावः ।

The duties vary according to ages. अन्ये कृतयुगे धर्मास्ते तायां हापरेऽपरे ।
अनेन कलियुगे नृणां युगक्रासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

Prose.—युगक्रासानुरूपतः नृणां कृतयुगे अन्ये धर्माः, वेतायाम् (च अन्ये धर्माः), हापरे चापरे (धर्माः), कलियुगे अन्ये (धर्माः भवन्ति) ।

Beng.—गतायुगे मनुष्यादिगेष्वर्थे एककरण, क्रेतायुगे अष्टकरण, हापरे अपवरूपं च कलियुगे पृथक्करणं । युगक्रासानुरूपतः धर्मं भिन्नं भिन्नं इत्यर्थः ।

Eng. Equiv.—One set of duties (is prescribed) for men in the Kṛta age, different ones in the Tretā and in the Dvāpara, and (again) another (set) in the Kali, in proportion as (those) ages decrease in the length.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—अथ इति । ऋतयुगे अन्ये धर्माः भवन्ति, वेतादिव्यपि युगापचयानुरूपेण धर्मवैलक्षण्यम् ॥ ८५ ॥

Extracts from other Commentaries

“धर्मशब्दी न यागादिवचन एव । किं तद्धि ? पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतियुगं भवन्ति । यथा प्राग्दर्शितम् । यथा वसन्तेन्यः पदार्थानां स्वभावीऽन्यो यीचन्य एक वर्षाषु, एवं युगेव्यपि”—नेपातिथिः ।

Remarks

This verse is found in the Mahābhārata—शान्तिपर्व—231-27.

Austerities, knowledge, sacrifices and liberality तपः परं ऋतयुगे वेतायां ज्ञानमुच्यते । are the chief virtues of सत्य, वेता, दापर and दापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८६ ॥ कलि respectively.

Prose.—ऋतयुगे तपः परम् उच्यते, वेतायां ज्ञानं (परम् उच्यते), दापरे यज्ञम् एक (परम्) आहुः, कलौ युगे एकं दानं (परम् आहुः) ।

Beng.—मतायुगे तपस्या प्रधानं धर्मं, वेतायुगे ज्ञानं, दापरयुगे यज्ञ एव कलिगुणे दानं प्रधानं धर्मं—उक्ता पण्डितगणं बलिशं थाकेन ।

Eng.—In the Kṛta age, the chief (virtue) is declared to be (the performance of) austerities ; in the Tretā ; (divine) knowledge ; in the Dvāpara (the performance of) sacrifices ; in the Kali liberality alone.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—तपः परमिति । यद्यपि तपःप्रभृतौनि सर्वाणि सर्वयुगेषु अनुष्ठेयानि तथापि सत्ययुगे तपः प्रधानं महाफलमिति ज्ञाप्यते । एवमात्मज्ञानं वेतायुगे, दापरे यज्ञः, दानं कलौ ॥ ८६ ॥

Notes on Kullōka

(1) यद्यपि.....ज्ञायते ।—Though all the virtues like penance, etc. are to be performed in all the ages, yet (the present verse) only signifies that penance is the chief virtue in the Kṛta Yuga and brings great results.

Extracts from other Commentaries

“तपः प्रधानं तच्च महाफलम् । दीर्घायुषो रोगवर्जितास्तपसि समर्था भवन्ति, अनेनाभिप्रायेण उच्यते । ज्ञानमध्यात्मविषयम्, शरीरक्लेशादन्तर्निवर्त्यमी नातिदुष्करः । यागे तु न महाक्लेशः इति ह्यपरे यज्ञः प्रधानम् । दाने तु न शरीरक्लेशः, न अन्तःसंयमः, न चातीव विद्वत्ता उपयुज्यते ।”—मेधातिथिः ।

Remarks

On this verse compare the following parallel passages :—

“कृतेषु मानवा धर्मास्त्रे तायां गौतमाः स्मृताः ।

ह्यपरे ब्रह्मलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥”—Quoted by रामचन्द्र ।

“ब्राह्मं कृतयुगं प्रीतं वेता तु अत्रियं युगम् ।

वैश्यो ह्यपरमित्याहुः शूद्रः कलियुगः स्मृतः” ॥—

Read by रामचन्द्र after verse 86.

The present verse is also found in the Mahābhārata—शान्तिपर्व—231—28—which reads ‘ज्ञानमुत्तमम्’ for ‘ज्ञानमुच्यते’ ।

The verse is also found in पराशरसंहिता—I. 23.

The Creator assigned separate duties and occupations to Brāhmaṇa Kṣatriya, Vaiśya and Śūdra.

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्तार्थं स महादुष्टतिः ।
मुखबाह्वरूपज्जानां पृथक् कर्माणि कल्पयत् ॥८७॥

Prose.—महादुष्टतिः सः यस्य सर्वस्य सर्गस्य गुप्तार्थं मुखबाह्वरूपज्जानां पृथक् कर्माणि कल्पयत् ।

Beng.—মহাতেজস্ক ব্রহ্মা সমগ্র সৃষ্টিরক্ষাব নিমিত্ত মুখ, বাহু, উরু ও পাদ ইহাতে জাত চতুর্দিকের পৃথক পৃথক কর্ণের ব্যবস্থা করিয়াছেন ।

Eng. Equiv.—সর্গস্য—of this creation. যুগ্মার্থ—in order to protect. মহাদ্যুতি—the most resplendent one. কর্মাণি—occupations. অকল্যয়ত্—assigned.

Eng.—But in order to protect this universe, He, the most resplendent one, assigned separate (duties and) occupations to those who sprang from his mouth, arms, thighs and feet.

কুল্লুকমহাভূতা মন্বর্থমুক্তাবলী—সর্বস্যাস্থেতি । স ব্রহ্মা মহাতেজা অস্য সর্গস্য সমগ্রস্য ‘অগ্নৌ প্রাপ্তাদ্যুতিঃ’ ইতি ন্যায়েন রক্ষার্থে মুখাদিজাতানাং ব্রাহ্মণাদীনাম্ বিভাগেন কর্মাণি দৃষ্টাদৃষ্টার্থানি নির্মিতবান্ ॥ ৮৩ ॥

Notes on Kullōka

(1) অগ্নৌ.....রক্ষার্থে ।—In order to protect this universe in the manner as referred to in the stanza (Manu III. 76). See our notes on Kullōka St. 31.

(2) কর্মাণি দৃষ্টাদৃষ্টার্থাণি ।—দৃষ্টার্থকর্ম are those actions whose results are directly perceived and অদৃষ্টার্থ কর্ম are those actions whose results are not directly perceived.

Extracts from other Commentaries

“যৈষাং তে যাঃশম্” ইতি প্রাক্ প্রতিজ্ঞাতং প্রকৃতম্—সর্বজনস্বায়ম্ ।

Remarks

মুখবাহুহৃদপাদানাম্—মুখং চ বাহু চ উরু চ পদৌ চ মুখবাহুহৃদপদ (সমাহারবচনঃ) by the rule “বচনস্য প্রাণিত্যুপেক্ষানাম্” (II. 4. 2). তস্মাত্ জায়ন্তে যৈ তৈষাম্ ।

Vide—“ব্রাহ্মণীণ্যম্ মুখমাসৌবাহু রাজন্যঃ কৃতঃ ।

উরু তদস্য যদৈশ্যঃ পদানী যদৌ অজায়ত ॥ ১১ ॥ Rv. X. 90.

Teaching, studying etc., are the duties of a Brāhmaṇa.

अध्यापेनमध्यायनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८ ॥

Prose.—(स ब्रह्मा) ब्राह्मणानां अध्ययनम् अध्यापनं यजनं याजनं यथा दानं प्रतिग्रहश्च एव अकल्पयत् ।

Beng.—अध्यायन, अध्यापन, यजन, याजन, दान, ও প্রতিগ্রহ (এই कर्म्म-समूह) তিনি ब्राह्मणের लियে ব্যবस्था करिशाहेन ।

Eng.—To Brāhmaṇas he assigned teaching and studying (the Vedas), sacrificing for their own benefit and for others, giving and accepting of alms.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—अध्यापनादीनाम् इह सृष्टिप्रकरणे सृष्टिविशेषतया अभिधानम्, विधिक्षेपामुत्तरत्र भविष्यति । अध्यापनादीनि षट् कर्माणि ब्राह्मणानां कल्पित-
वान् ॥ ८८ ॥

Notes on Kullūka

(1) अध्यापनादीनाम्...भविष्यति ।—Occupations like teaching, etc., have been mentioned here in this chapter, as special types of creation. The injunctions (विधि) regarding these occupations, shall be told later on (in Ch. X. 75-79, 99).

N. B. Of these occupations a Brāhmaṇa should maintain his livelihood on three only—compare “यश्चान्तु कर्मणामस्य द्रौणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विद्युद्वाच प्रतिग्रहः ॥” (X. 76).

Remarks

यजनम् = sacrificing for one's own benefit.

याजनम्—sacrificing for the benefit of others.

Protecting the people,
bestowing gifts, etc., are
the duties of a Kṣa-
triya.

प्रजानां रक्षणं दानमिन्द्रियाध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसक्तिश्च^१ अत्रियस्य समासतः ॥८८॥

Prose.—(स ब्रह्मा) अत्रियस्य प्रजानां रक्षणं, दानम्, इन्द्रियाध्ययनम् एव च विषयेषु
अप्रसक्तिं च समासतः (अकल्पयत्) ।

Beng.—प्रजापालन, दान, यज्ञ, अध्यायन एवं विषयैर्गोपयोगे अप्रसक्ति—
अत्रियेण जगत् संरक्षणे एते कर्तव्यं तानि विधानं करिष्याहेन ।

Eng.—The Kṣatriya, He commanded to protect the people, to
bestow gifts, to offer sacrifices, to study (the Vedas), and to
abstain from attaching himself to sensual pleasures.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—प्रजानामिति । प्रजारक्षणादीनि अत्रियस्य कर्माणि
कल्पितवान् । विषयेषु गीत-नृत्य-धनितोपभोगादिषु अप्रसक्तिः तेषां पुनः पुनरसेवनम् ॥ ८८ ॥

Notes on Kullūka

विषयेषु.....रसेवनम् ।—Non-addiction to enjoyments like music,
dance, women, etc.—which means the absence of frequent enjoyment
of these objects of enjoyments.

Extracts from other Commentaries

“यद्यपि विप्रादेरप्येतदवश्यं कार्यं, तथापि विप्रादीनां व्यसनैः न अपकर्षणम् । य एव
व्यसनौ तस्यैव नाशः । राज्ञस्तु व्यसनाकृतत्वे राष्ट्रस्यैव विनाशः इत्येतदर्थममीकृतम्” ।—
सर्वज्ञनारायणः ।

Remarks

Bühler reads (with Medhātithi, Rāghavānanda—as he says)
‘समादिशत्’ for ‘समासतः’—and translates ‘commanded’.

For special note on these occupations,

1. M. reads अप्रसक्तिश्च ।

Compare—"मयी धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात् चवित्रं प्रति ।

अध्यापनं याजनञ्च तृतीयञ्च प्रतिग्रहः ॥—X. 77.

Tending of cattle
etc., are the duties
of a Vaisya.

पशूनां रक्षणं दानमिज्याधायनमेव च ।

वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ ८० ॥

Prose.—(स ब्रह्मा) वैश्यस्य पशूनां रक्षणं, दानम्, इज्याध्ययनम् एव च, वणिक्पथम् कुसीदं च, कृषिम् एव च (चक्षत्यत्) ।

Beng.—पशुपालन, दान, यज्ञ, अध्ययन, वाणिज्य, कूसोद एव च कृषिकर्म त्रिनि
वैशेष्य निमित्त व्यवस्था करिशाहेन । *Land and marine.*

Eng. Equiv.—वणिक्पथम्—to trade. कुसीदम्—to lend money.
कृषिम्—agriculture.

Eng.—The Vaisya to tend cattle, to bestow gifts, to offer sacrifices, to study (the Vedas), to trade, to lend money, and to cultivate land.

कुसूकभट्टकता मन्वर्थमुक्तावली—पशुपालिति । पशुपालनादीनि वैश्यस्य कल्पितवान्,
वणिक्पथं स्थलजलादिना वाणिज्यं, कुसीदं वृद्धा धनप्रयोगः ॥ ८० ॥

Notes on Kullōka

- (1) वणिक्पथ.....वाणिज्यं ।—वणिक्पथ means land and marine trade.
- (2) कुसीदं etc.—कुसीद means the floating of money on interest (वृद्धि)—also called बाधुष्यम् ।

Remarks

वणिक्पथम्—वणिजां पन्थाः = वणिक्पथः, तम् । The समासान्त चच् comes by rule "चक्पूर्वधूपथामानच्" (V. 4. 74).

It is to be noted that Mallinātha interprets the word वणिक्पथे as चापथे (shop) in शिशुपालवध—III. 38 (वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र). So वणिक्पथम् may also mean 'shop-keeping' business.

Service is the only duty of a Śūdra.

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णानां शूद्राणामनस्यया ॥ ८१ ॥

Prose.—प्रभुः (राजा) शूद्रस्य तु एतेषाम् एव वर्णानाम् अनस्यया शूद्राणाम् एकम् एव कर्म समादिशत् ।

Beng.—प्रजापति ब्रह्मा, शूद्र-सद्वर्गे अनस्यवर्जनपूर्वकं वर्णद्वयस्य सेवायै एकमात्रं कर्म निर्दिष्टं करिष्याहेन ।

Eng. Equiv.—शूद्राणाम्—service. अनस्यया—meekly.

Eng.—One occupation only the Lord prescribed to the Śūdra, to serve meekly even these (other) three castes.

कुल कर्मश्रुता मन्वर्थमुक्तावली—एकमेव त्विति । प्रभुर्ब्रह्मा शूद्रस्य राजाणादिवर्णमन्य-परिचर्यात्मकं कर्म निर्मितवान् । एकमेवेति । प्राधान्यप्रदर्शनार्थं, दानादेरपि तस्य विहितत्वात् । अनस्यया गुणानिन्दया ॥ ८१ ॥

Notes on Kullūka

(1) एकमेवेति.....विहितत्वात् ।—The term एकमेव (only occupation) has been used to show the importance (of that particular duty, i. e., सेवा) with regards to a Śūdra ; because liberality has also been recommended in the case of a Śūdra.

(2) अनस्यया etc.—without defaming merit. अस्या is “गुणेषु दोषावि-प्रकरणम्” ।

Extracts from other Commentaries

“अनस्यया अविन्द्या चिरेनापि तदुपरि विषादी न कर्तव्यः”—मेधातिथिः ।

Remarks

A Śūdra may demand salary for his service only from a Kṣatriya or a Vaiśya (and never from a Brāhmaṇa) ; compare “शूद्रस्य ऋषिनाकाङ्क्षेत् चत्वारोऽप्येव यदि । अनिनं वापुषाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत्” ॥ (X. 121). But the special duty of a Śūdra is to serve a Brāhmaṇa—“विप्रसेवीव शूद्रस्य विविष्टं

कर्म जीवते" । (X. 123). Neyer should a śūdra earn wealth—"शक्तेनापि हि शूद्रे च न कार्यो धनसंघयः । शूद्री हि धनमासाद्य ब्राह्मणानिव वाधते" ॥ (X. 129).

The mouth is
the purest part in
a human body.

ऊर्ध्वं नाभेर्मेधतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।

तस्मान्मेधतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयम्भुवा ॥८२॥

Prose.—पुरुषः नाभिः ऊर्ध्वं मेधतरः परिकीर्तितः । तस्य मुखं तु तस्मात् (मेधतरान् चंशात्) मेधतमं स्वयम्भुवा उक्तम् ।

Beng.—नाभिः ऊर्ध्वेन इहेते पुरुषः पवित्रतरः कीर्तितः न ; एवम् ईहाय नृपः पवित्रतमः एहे कथा श्रद्धां बलिग्राह्येन ।

Eng. Equiv.—नाभिः—of the navel. मेधतरः—purer. स्वयम्भुवा—by Brahmā.

Eng.—Man is stated to be purer above the navel (than below) ; hence the Self-existent (Svayambhū) has declared the purest (part) of him (to be) his mouth.

कुल्लूकमद्वयता मन्वर्थमुक्तावली—इदानीं प्राधान्येन सर्वरक्षार्थत्वाद् ब्राह्मणस्य, तदुपक्रमधर्माभिधानत्वात् च यस्य ब्राह्मणस्य, ब्राह्मणस्य स्तुतिमाह—ऊर्ध्वमिति । सर्वतः एव पुरुषो मेध्यः, नाभिः ऊर्ध्वं च तिस्र्येन मेध्यः, ततोऽपि मुखमस्य मेध्यतमम्, ब्राह्मणा उक्तम् ॥ ८२ ॥

Notes on Kullōka

(1) इदानीं.....स्तुतिमाह ।—The author now extols the Brāhmaṇa because they chiefly contribute to the maintenance of creation and because they are the teachers of law as propounded in this treatise.

Remarks

Note the following stanza :—

"ऊर्ध्वं नाभेर्वाणि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः । यावद्वयतामेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रयाः ॥ (Manu, V. 132).

नाभिः—यज्ञी by the rule "यन्मारादितरर्तेदिक्शब्दाच्चूत्तरपदाभाह्नियुक्ते" (II. 3. 29)

—in connection with the word ऊर्ध्वम् which is a दिक्शब्द—(दिशि दृष्टः शब्दः दिक्शब्दः) ।

मेध्यतरः—It is an example of “बौद्धप्रतियोग्यपेक्षया अतिशायने तरप्” ।

मेध्यतमम्—This is an चार्ष or प्राजापत्य form when judged from strictly grammatical point of view in connection with तस्मात् । But when the sense is considered तमप् is not out of place. Or, तस्मात् is द्वितीयो पञ्चमी ।

In fact the Brahmin is the lord of this whole creation.

उत्तमाङ्गीर्ज्जवाङ्गीर्यष्टाद् ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।

सर्वस्रैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ८३ ॥

Prose.—उत्तमाङ्गीर्ज्जवात् ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मणश्च एव धारणात् ब्राह्मणः अस्य सर्वस्य सर्गस्य धर्मतः प्रभुः ।

Beng.—(पुरुषेण) उत्तमाङ्ग इहेते उत्पत्ति, ज्यैष्ठ्य एव वेदधारणहेतुः श्रान्तिनामेन ब्राह्मणे समग्र जगतेर एकमात्र प्रभु ।

Eng. Equiv.—उत्तमाङ्गीर्ज्जवात्—because he sprang from the mouth. ज्यैष्ठ्यात्—as he was the first-born. ब्रह्मणः—of the Veda.

Eng.—As the Brāhmaṇa sprang from (Brahman's) mouth, as he was the first-born, and as he possesses the Veda, he is by right the lord of this whole creation.

कुल्लूकभट्टकृतं मन्वर्थमुक्तावली—ततः किम् अतः आह । उत्तमाङ्गीर्ज्जवादिति । उत्तमाङ्गं मुखं तदुद्भवत्वात् । अविद्यादिभ्यः पूर्वोत्पन्नत्वात्, अध्यापनव्याख्यानादिना युक्तस्य अतिशयेन वेदस्य धारणात्, सर्वस्य अस्य जगती धर्मानुशासने ब्राह्मणः प्रभुः । “संस्कारस्य विशिष्टाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः” ॥ ८३ ॥

Notes on Kullūka

(1) ततः किम्.....आह ।—If mouth is the purest part of the body what of that ?—To this question the author thus answers.

(2) अध्यापन.....धारणात् ।—The Brāhmaṇa is the superior master of the Veda (in comparion to श्रवित्व and वैश्य) because he is entrusted with the singular task of *teaching* and *explaining* the Veda.

(3) संस्कारस्य etc.—Compare—

“वैशेष्यात् प्रकृतिवैष्ट्यात् नियमस्य च धारणात् ।

संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३ ॥

मनुसंहिता—Ch. X.

“On account of his pre-eminence, on account of the superiority of his origin, on account of his observance of (particular) restrictive rules and on account of his particular sanctification, the Brāhmaṇa is the lord of (all) castes (varṇa).”—(Bülher's translation).

Extracts from other Commentaries

“हेतुवयात् ब्राह्मणः प्रभुः प्रभुरिव । प्रभुर्विनयेनोपसर्पणीयः । तदाज्ञायां च धर्मे स्वातन्त्र्यम् । धर्मतः प्रभुः धर्मे प्रभुरित्यर्थः । आद्यादित्वात् तसिः”—मेधातिथिः ।

“अन्वीय' गुरवो विप्रा इत्युक्तेः विप्रस्यापि विप्रः शास्त्रा”—राघवानन्दः ।

“धर्मतो न्यायतो हेतोरित्यर्थः”—नन्दनः ।

Remarks

Bühler translates the word ‘धर्मतः’ after Nandana—‘by right the lord.’—Acc. to Kullūka the translation should be—‘he is, with respect to the law, the lord.’

For the protection of the creation Brāhmā produced the Brāhmaṇa from the mouth.

तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्तादितोऽसृजत् ।

इव्यकव्याभिवाच्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ୧୮ ॥

Prose.—इव्यकव्याभिवाच्याय अस्य सर्वस्य गुप्तये च स्वयम्भूः तपः तत्त्वां स्नात् आस्नात् त- (ब्राह्मण) हि आदितः असृजत् ।

Beng.—ବ୍ରହ୍ମା ତପଃଶ୍ରବଣପୂର୍ବକ ହବା (ପ୍ରେତୋଦ୍ଦେଶେ ଦୌରସ୍ୟାନ ଅଗ୍ର) ଓ କବ୍ୟ (ପିତୃଗଣେର ଉଦ୍ଦେଶେ ଦୌରସ୍ୟାନ ଅଗ୍ର) ଅଭିବହନେର ନିମନ୍ତ ଏବଂ ଏହି ସମୟେ ଜଗତେର ସ୍ୱକାର ନିମିତ୍ତ ଡାହାକେ (ବାହ୍ୟତ୍ୱେ) ବୌଦ୍ଧ ଯୁଦ୍ଧ ହେତେ ଅନ୍ତର୍ଗତ କବିସାହିତ୍ୟେନ ।

Eng. Equiv.—स्वात् आस्वात्—from his own mouth. आदितः—first. इव्यकव्यभिवाद्याय—in order that the offerings might be conveyed to the gods and Manes. गुप्तये—for protection.

Eng.—For the Self-existent (Svayambhū), having performed austerities, produced him first from His own mouth, in order that the offerings might be conveyed to the gods and Manes and that this universe might be preserved.

कृष्ण कभट्कता मन्वर्थमुक्तावली—कस्योत्तमाङ्गादयमुद्भूतः इत्यत आह ।—तं हि स्वयम्भूरिति । तं ब्राह्मणं ब्रह्मा आत्मोयमुक्तात् देव-पित्र-इव्य-कव्य-वह्नाय तपः कृत्वा सर्वस्य जगतीं रक्षायै च अविद्यादिभ्यः प्रथमं सृष्टवान् ॥ ८४ ॥

Notes on Kullōka

(1) कस्यो.....स्यात् ।—From whose holy part of the body the Brāhmaṇa was born ?—To this question the author says —

(2) देव.....वह्नाय ।—In order to carry इव्य of the gods and कव्य of the Manes.

N. B.—इव्य is the food offered to the gods and कव्य is the food offered to the Manes. Compare—“इव्यकव्ये देवपैत्रे चन्ने” (अमरकोशः—II. 7). “इयन्ते प्रीत्यन्ते देवा येन । इयते प्रचिष्यते ।.....कृयते पितृभ्यः । ‘कु शब्दे’ ॥ Bhānuji Dīkṣita.

Extracts from other Commentaries

“अभिवाद्यायेति भावं कृत्यः कथञ्चित् द्रष्टव्यः सकर्मकत्वात् वदते । तेन च कर्मणा सर्वस्य तैलोक्यस्य गुप्तिः परिपालनं भवति । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति । ते च श्रौतीषवर्षे रोषधीः पाचयन्ति । अतः परस्पररोपकारात् गुप्तिः”—मेधातिथिः ।

Remarks

अभिवाद्याय—अभि - वह् + यत् भाववाच्ये । तस्यै । See extract from Medhātithi.

For parallel passages of this verse compare the following :—

“तपस्व्याऽसृजद ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदयुतये ।

तृप्तार्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १८८ ॥

सर्वस्य प्रभवी विप्राः सूताध्ययनशालिनः ।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तोभ्योऽव्यध्यात्मवित्तमाः” ॥ १८९ ॥

यान्नवत्कारसंहिता—Ch. I.

Gods and Manes
consume their
food through the
mouth of a Brāh-
maṇa.

यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।

कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥ ८५ ॥

Prose.—यस्य आस्येन त्रिदिवौकसः सदाः हव्यानि अश्नन्ति, पितरः च एव कव्यानि, ततः अधिकं किं भूतं भवेत् ?

Beng.—बौद्धार मूखधार। देवगण निता हवा ভোজনে করেন ও পিতৃগণ নিতা কবা ভোজন করেন—তঁরা অপেক্ষা কোন্ পদার্থ শ্রেষ্ঠ ?

Eng. Equiv.—यस्यास्येन—by whose mouth. अश्नन्ति—eat. त्रिदिवौकसः—gods.

Eng.—What created being can surpass him, through whose mouth the gods continually consume the sacrificial viands and the Manes, the offerings to the dead ?

कुल्लुकभङ्गता मन्वर्थमुक्तावली—पूर्वोक्तहव्यकव्यवहनं स्पष्टयति । यस्यास्येनेति । यस्य विप्रस्य मुखेन श्राद्धादौ सर्वदा देवा हव्यानि पितरश्च कव्यानि भुञ्जते, ततः अन्यत् प्रकृततमं भूतं किं भवेत् ॥ ८५ ॥

Notes on Kullūka

(1) For हव्य and कव्य see the preceeding verse.

Extracts from other Commentaries

“देवा पितरश्च उत्तमस्थानाः मध्यमस्थानाय अपत्यक्षाः, न तेषां भोजनीयाय अन्यः अस्मान्तः ब्राह्मणभोजनात्, अतः महान् ब्राह्मणः”—नेधालियः ।

Remarks

त्रिदिवीकः—त्रिदिवः or त्रिदिवं शोकः (निवासः) येषां ते । The word त्रिदिव according to Amara is masculine, according to Medinī it is neuter. Bhānuji Dikṣita thus derives it—"तिसृषु अपि अवस्थासु, तयो ब्रह्मविष्णुशिवो वा, दीव्यन्ति अत्र । यथा ब्राह्मवैष्णवरोद्रमेदेन सात्त्विकराजसतामसमेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा" ।

The Brāhmaṇa is
the best creation
of the Creator.

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमतुसं नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥८६॥

Prose —भूतानां etc., as in the verse.

Beng.—श्रावण-जन्म भूतगणेर मध्ये बाहावेद प्राणि आछे ताहार श्रेष्ठ । प्राणीनिगेर मध्ये बुद्धिजीवीरा श्रेष्ठ । बुद्धिजीवीर मध्ये मनुष्यगण श्रेष्ठ एव मनुष्या-निगेर मध्ये ब्राह्मणगण श्रेष्ठ ।

Eng.—Of created beings the most excellent are said to be those which are animated ; of the animated, those which subsist by intelligence ; of the intelligent, mankind ; and of men, the Brāhmaṇas.

कुल्लकमट्टकना मन्वर्थमुक्तावली—भूतानामिति । भूतारत्नानां स्यावर्जकमानां मध्ये प्राणिनः कौटादयः श्रेष्ठाः कदाचित् सुखलीयात्, तेषामपि बुद्धिजीविनः सार्थजिर्यदेकीपसर्पचकारिणः पन्नादयः, तेभ्योऽपि मनुष्याः प्रकटज्ञानसम्बन्धात्, तेभ्योऽपि ब्राह्मणाः सर्वपूज्यत्वात् अपवर्णाधिकार-जीव्यत्वाच्च ॥ ८६ ॥

Notes on Kullūka

(1) भूतारत्नानां... मध्ये—Amongst all movable and immovable beings which are composed of the five great elements.

(2) प्राणिनः—those that are (visibly) endowed with life.

(3) कदाचित् सुखलीयात्—though very rarely they also experience pleasure.

(4) सार्थनिरर्थः.....कारिणः—those who can move to a place conducive to their welfare, and recede from a place hostile to their interest.

(5) प्रकटज्ञानसम्पन्नात्—because of their relation with higher wisdom.

(6) अपवर्गाधिकारयोग्यत्वाच्च—by virtue of their fitness for attaining final Emancipation.

N. B. The fit person to study a treatise on Salvation, is thus described in वेदान्तसार—“अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिल-वेदार्थोऽखिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा कामान्विषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकण्डपतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता” ।

Extracts from other Commentaries

“प्रथम्या ये भावाः स्यावराः तच्चादयः, जङ्गमाः क्षमिकौटादयः, भूतशब्दनीचत्वे ।...ब्राह्मणाः ते हि लोके प्रव्यतमाः । न च सर्वेण परिभूयन्ते ; आतिमात्राय च हि तद्वधे मद्गत् प्रायश्चित्तम्” ।
—नेषातिथिः ।

“न च सर्वत्र ब्राह्मणेषु तुल्यबुद्धिः कर्तव्या इति श्लोकाभ्यामाह भूतानामिति” ।—नन्दनः ।

Of the Brāhmaṇas **ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।**

the best is he who knows Brahman.

कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः^१ ॥ ८७ ॥

Prose.—As in the verse.

Beng.—ब्राह्मणनिर्गमर मधो विद्वान् श्रेष्ठ, विद्वाननिर्गमर मधो कृतबुद्धिगण श्रेष्ठ, कृतबुद्धिनिर्गमर मधो कार्थोर अशुष्ठाता श्रेष्ठ एवम् कार्थाशुष्ठातानिर्गमर मधो ब्रह्मविद श्रेष्ठ ।

Eng. Equiv.—कृतबुद्धयः—those who recognize (the necessity and the manner of performing the prescribed duties). कर्तारः—performers.

1. The reading of F may be both वादिनः and वेदिनः । The word is written thus—वेदिनः which is evidently a mistake.

Eng.—Of Brāhmaṇas, those learned (in the Veda) ; of the learned, those who recognizē (the necessity and the manner of performing the prescribed duties) ; of those who possess this knowledge those who perform them ; of the performers, those who know the Brahman.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—ब्राह्मणेषु चेति । ब्राह्मणेषु मध्ये विद्वांसः, महाफलज्योतिष्टोमादिकर्माधिकारत्वात् । तेभ्योऽपि कृतबुद्धयः—अनागतेऽपि 'कृत' मया' इति बुद्धिर्येषां शास्त्रोक्तानुष्ठानेषु उत्पन्नकर्तव्यताबुद्धयः इत्यर्थः । तेभ्योऽपि अनुष्ठानतारः हिताहितप्राप्तिपरिभागित्वात् । तेभ्योपि ब्रह्मविदः मोक्षभागित्वात् ॥ ८७ ॥

Notes on Kulluka

(1) महाफल...कारित्वात्—because they are fit to perform the ज्योतिष्टोम sacrifice, etc., which yields great merit.

(2) अनागतेऽपि.....इत्यर्थः—who (by reason of their knowledge) deem a prescribed performance to have already been done, i. e., who have acquired a sense of duty in the performances prescribed by the Śāstras.

(3) हिताहित.....भागित्वात्—because they can accept the wholesome and forsake the unwholesome.

Extracts from other Commentaries

“एवं च सर्वत्र पूर्वपूर्वविशेषणवतामेव उत्तरोत्तरविशेषणमन्वन्वार्वांशिएतन्म अन्वया ब्राह्मणत्वस्यापि उत्तरेषु अननुवृत्त्यापत्तेः”—सर्वज्ञमारायणः ।

“तेष्वपि ब्रह्मविदो ब्रह्मतत्त्वज्ञाः श्रेष्ठा इति सर्वद्वानुषज्यते ; सर्वकर्मणां पारस्पर्येण ब्रह्मस्यैव तात्पर्येणोपयोगात् 'सर्वकर्माखिल' पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत' इति भगवदुक्तेः”—राघवानन्दः ।

“एवं वदता ब्रह्मविद्विरपि कर्म कर्तव्यमिति सूचितम्”—नन्दनः ।

A Brāhmaṇa is an eternal incarnation of the sacred Law.

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वतो ।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ८८ ॥

Prose.—विप्रस्य उत्पत्तिः एव धर्मस्य शान्तती मूर्तिः । हि (यस्यान्) सः धर्मार्थम् उत्पन्नः ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

Beng.—ब्राह्मणैव केवलमात्र उৎपत्तिरि धर्मैव अविनश्यर मूर्तिस्वरूप । कावण ब्राह्मण धर्मैव निमित्त उत्पन्न इत्येव । मोक्षलाभेव योगा इन ।

Eng. Equiv.—उत्पत्तिः—birth. मूर्तिः—incarnation. शान्तती—eternal. ब्रह्मभूयाय—for being one with Brahman.

Eng.—The very birth of a Brāhmaṇa is an eternal incarnation of the sacred Law ; for he is born to (fulfil) the sacred Law, and becomes one with Brahman.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—उत्पत्तिरेविति । ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरम् अविनाशि, जन्मादसौ धर्मार्थं जातः । धर्मानुगृहीतात्मज्ञानेन मोक्षाय सम्पद्यते ॥ ९८ ॥

Notes on Kullūka

(1) ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव—the very birth of the body of a Brāhmaṇa.

✓ **N. B.** The word विप्र has been used significantly in connection with the word उत्पत्ति ; compare “जन्मना जायते विप्रः संस्काराद् हि ज उच्यते” ।

(2) धर्मानुगृहीतात्मज्ञानेन ।—by the Knowledge of the Supreme Soul resulting from (the practice of) Dharma.

Extracts from other Commentaries

“विष्णुतादिगुणसम्बन्धिनी ब्राह्मणस्य विशेषे दर्शिते जातिमात्रं ब्राह्मणं कश्चिदवमन्वेत तन्निवृत्तार्थमिदमुच्यते । उत्पत्तिरेव गुणानपह्नाय जन्मेव.....धर्मार्थमुत्पन्नी द्वितीयेन जन्मना उपनयनेन संस्कृतः”—मेधातिथिः ।

“ब्रह्मभूयाय कल्पते मोक्षाय समर्थः, न अत्रियादयः, पारिव्राज्यानधिकारात् । अतएव उक्तं । पुराणि अत्रियस्यापि यतिधर्मो विधीयत इति । यतिधर्मो यमनियमादिः न तु इतिमेव” —सर्वज्ञनारायणः ।

Remarks

This verse shows as Medhātithi observes, that we should not dis-

regard a man who is a Brāhmaṇa by birth though lacking in the qualities of a Brāhmaṇa *par excellence*.

✓ शश्वती—शश्वत + लीप् । For शश्वत. see St. 13.

✓ ब्रह्मभूयाय—ब्रह्मणः भावः इति ब्रह्मन् + भू + क्यप्—भाववाच्ये by the rule “भुवी भावे” (III. 1. 107). The fourth case-ending is by the “लृटि सन्त्यस्यमाने च” ।

A Brāhmaṇa is born as the highest on birth. ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधि जायते । ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये ॥ ८८ ॥

Prose.—हि (यस्मात्) ब्राह्मणः जायमानः पृथिव्याम् अधि जायते (तस्मात् तस्य उत्पत्तिः धर्मस्य शश्वती मूर्तिः) । (सः ब्राह्मणः) सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये ईश्वरः ।

Beng.—ब्रह्मणो, ब्राह्मण ऊच्यमानेते पृथिवीते सर्वेश्वरे इति । ब्राह्मण सकल प्राणीनां धर्मकोषस्य रक्षकानि रक्षयिष्ये सर्वेश्वरे ।

Eng.—A Brāhmaṇa, coming into existence, is born as the highest on earth, the lord of all created beings, for the protection of the treasury of the Law.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वथमुक्तावली—ब्राह्मण इति । यस्मात् ब्राह्मणो जायमानः पृथिव्याम् अधि उपरि भवति, श्रेष्ठ इत्यर्थः । सर्वभूतानां धर्मसमूहरक्षायै प्रभुः ब्राह्मणोपदिष्टत्वात् सर्वधर्माणां ॥ ८८ ॥

Notes on Kullūka

(1) ब्राह्मणोप.....etc.—Because all sacred laws are expounded by Brāhmaṇas.

N. B. Compare “ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्यादेदिको धर्मसादधीनत्वात् वर्णाश्रमसिद्धानाम्” (शाङ्करभाष्य, Gītā I).

Remarks

हि—Govindarāja says—“पूर्वोक्तद्विगुणम्”—Bühler omits it in his

translation. It is to be connected with the first half of the previous verse.

इयिष्यान् ऋषि—The सप्तमी in इयिष्याम् is in connection with the word ऋषि which is a कर्मप्रवचनीय—“ऋषीन्द्र” (I. 4. 47) ; “यथादधिकं यस्य चैवरे-
चनं तत्र सप्तमी” (II. 3. 9),

The Brāhmaṇa is the proprietor of everything in this world.

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत् किञ्चिज्जगतीगतम् ।

श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥१००॥

Prose.—यत् किञ्चित् जगतीगतम् इदं सर्वं ब्राह्मणस्य स्वम् । श्रेष्ठेन आभिजनेन (च) ब्राह्मणः इदं सर्वं वै अर्हति ।

Beng.—पृथिवीह वाडा किछू धन उरुमसुइ ब्राह्मणेव निजह । उरुकुठे जग्न एवः खेठेइ निबकन ब्राह्मण समसुइ पाइवार बागा ।

Eng.—Whatever exists in the world is the property of the Brāhmaṇa ; on account of the excellence of his origin, the Brāhmaṇa is, indeed, entitled to it all.

कुल्लूकभट्टता मन्वर्थमुक्तावली—सर्वं स्वमिति । यत् किञ्चित् जगद्वर्ति धनं तत् ब्राह्मणस्य स्वम्, इति सुत्या उच्यते । स्वमिव स्वं, न तु स्वम् एव ; ब्राह्मणस्यापि मनुना स्तेयस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यस्मात् ब्रह्ममुखीहवत्वेन अभिजनेन श्रेष्ठतया सर्वं ब्राह्मणः अर्हति । सर्वं यद्वर्तनीयम् ; भवत्येव । ‘वै’ अवधारणे ॥ १०० ॥

Notes on Kullūka

(1) इति सुत्या उच्यते—this is said by way of compliment.

(2) स्वमिव.....वक्ष्यमाणत्वात्—as if his property, but not actually his property ; because Manu has spoken of the theft on the part of Brāhmaṇa (compare “सुवर्णस्तेयकृत् बिप्राः” etc.—Ch. XI. 100) (because if, everything belongs to a Brāhmaṇa, he cannot commit possibly theft).

(3) ब्रह्ममुखीहवत्वेन—Because he sprang from Brahman's mouth.

Extracts from other Commentaries

प्रभुत्वेनासौ गृह्णाति न प्रतियहोत्वतया इति । प्रशंसैषा न विधिरत एव चर्चतिशब्दः—
मेधातिथिः ।

Remarks

स्वम्—wealth (neuter).

Other mortals subsist through the benevolence of a Brāhmaṇa. स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
आनृशंस्याद् ब्राह्मणस्य भुञ्जते ह्येतरे जनाः ॥१०१॥

Prose.—ब्राह्मणः स्वम् एव भुङ्क्ते, स्वं वस्ते, स्वं च ददाति । ब्राह्मणस्य आनृशंस्यात्
हि इतरे जनाः भुञ्जते ।

Beng.—ब्राह्मण (याह। किछू) भोजन करेन एवं परिधान करेन ताहा
(अन्नोर इडेलेण) ठाहार निश्चय । (अन्नोर ज्रवा अपुरके दान करिलेण) तनि
निजेर ज्रवाइ दान करेन । ब्राह्मणेर कारुणवशतः अन्न लोके भोजनादि करे ।

Eng. Equiv.—वस्ते—wears. आनृशंस्यात्—through the benevolence.

Eng.—The Brīhmaṇa eats but his own food, wears but his own
apparel, bestows but his own alms ; other mortals subsist through
the benevolence of the Brāhmaṇa.

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—स्वमेवेति । यत् परस्याप्यन्नं ब्राह्मणो भुङ्क्ते, परस्य च
वस्त्रं परिधत्ते, परस्य गृह्णीता अन्यथा ददाति तदपि ब्राह्मणस्य स्वमिव—पूर्ववत् स्मृतिः । एवं
सति ब्राह्मणस्य कारुण्यात् अन्ये भोजनादिकं कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥

Remarks

वस्ते—वस् + लट् ते । वस्त्र is derived from this वस् चातु which is differ-
ent from वस् to live (वसति) ।

Medhātithi observes—"It is by reason of the large-heartedness of
the Brāhmaṇa that kings of earth enjoy their possessions ; otherwise
if the Brāhmaṇa were to wish--'I should take all this and apply it
to my own use'—then all others would become penniless, having

nothing that they could use for their own benefit.”—(Jhā's translation).

Manu has clearly settled the duties of a Brāhmana. तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणां चानुपूर्वशः ।

स्वायम्भुवो मनुर्धर्मानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥१०२॥

Prose.—तस्य (ब्राह्मणस्य) शेषाणां (क्षत्रियादीनां) च अनुपूर्वशः कर्मविवेकार्थं धीमान् स्वायम्भुवः मनुः इदं शास्त्रम् अकल्पयत् ।

Beng.—ब्राह्मणैर एव अरुणिष्टे ऋद्धिर्वादि वर्णैर कर्तव्याकर्तव्यं यथाक्रमे निरुद्धावेषेण सज्ज धीमान् स्वायम्भुव मनु एते शास्त्रं रचनां करिष्याद्विनेन ।

Eng. Equiv.—कर्मविवेकार्थम्—in order to clearly settle the duties. शेषाणां—of other (castes). अनुपूर्वशः—according to their order. धीमान् wise.

Eng.—In order to clearly settle his duties and those of the other (castes) according to their order, wise Manu sprung from the Self-existent, composed these Institutes (of the sacred Laws).

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—इदानीं प्रकृतब्राह्मणकर्माभिधायकतया शास्त्रप्रशंसां प्रकनते—तस्य कर्मविवेकार्थमिति । ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं, शेषाणां क्षत्रियादीनां च, स्वायम्भुवः ब्रह्मपौत्रः धीमान् सर्वविषयज्ञानवान् मनुर्दिदं शास्त्रं विरचितवान् ॥ १०२ ॥

Notes on Kullōka

(1) इदानीं.....प्रकनते ।—Now the author proceeds to praise this present treatise as it expounds the duties of an excellent Brāhmana.

(2) ब्रह्मपौत्र—(Manu) the grandson of Brahmā.

Extracts from other Commentaries

“सर्वस्या ब्राह्मणस्युतेः फलप्रदर्शनार्थं श्लोकीयम् ।.....अनुपूर्वशः प्राधान्यात् ब्राह्मणस्य अनुवक्ता क्षत्रियादीनाम्”—मेधातिथिः ।

Remarks

अनुपूर्वशः—on the significance of this word Medhātithi says—

‘primarily for the Brāhmaṇas and secondarily for Kṣatriya and other castes’.

Only a learned
Brāhmaṇa can
teach this Sastra
to his pupils.

विदुषा ब्राह्मणेनेदमधेयतथं प्रयत्नतः ।

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यक् नान्येन केनचित् ॥१०३॥

Prose.—विदुषा ब्राह्मणेन इदं (शास्त्रं) प्रयत्नतः अध्येतव्यम्, शिष्येभ्यः च सम्यक् प्रवक्तव्यम् । न अन्येन केनचित् ।

Beng.—विद्वान् ब्राह्मण यजुनःकारे एते शास्त्र अध्यापन करिबेन एव शिष्या-
दिगके समार्ग भावे एही शास्त्रेव उपदेश दान करिबेन, अत्र कठ करिबे न।

Eng. Equiv.—विदुषा—learned. प्रयत्नतः—carefully. प्रवक्तव्यम्—must instruct. सम्यक्—duly.

Eng.—A learned Brāhmaṇa must carefully study them, and he must duly instruct his pupils in them, but nobody else (shall do it).

कुल्लूकभट्टकृता मन्वर्थमुक्तावली—विदुषिति । एतच्छास्त्राध्ययनफलज्ञेन ब्राह्मणेन एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाध्यापनोचितं प्रयत्नतोऽध्ययनं कर्तव्यम्, शिष्येभ्यश्च इदं व्याख्यातव्यम्, नान्येन चात्र्यादिना । अध्ययनमात्रं तु व्याख्यानाध्यापनरहितं अत्रियवैश्वशोरपि “निषेकादि-प्रज्ञशानानः” इत्यादिना विधास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति मेधातिथिमतः, तन्न मनोहरं,—द्विजैरध्ययनं ब्राह्मणेनैव अध्यापन-व्याख्याने इत्यस्य अलाभात् । यत्तु “अधीयोरस्त्रयो वयोः” इत्यादि तत् वेदविषयमिति वक्ष्यति । विप्रैर्नैवाध्याप्यमिति विधाने सम्भवत्यपि । अनुवादत्वमस्येति मुधा (इवा) मेधातिथिर्यः ॥ १०३ ॥

Notes on Kulluka

(1) एतच्छास्त्राध्ययन.....अत्रियादिना—the Brāhmaṇa who knows the merit of studying this treatise, should carefully study it, so that he may be fit to explain and teach and then should explain it to his pupils—and nobody else like Kṣatriya, etc., shall teach it (the Śāstra).

(2) अध्ययनमात्रं.....विधास्यते—but the mere study of this treatise

by the Kṣatriya and Vaiśya without teaching and explaining it, shall be prescribed later on in the stanza 'निवेकादि' etc. (II. 16)

N. B. The full verse is:—

“निवेकादि-यज्ञज्ञानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारीऽस्मिन् ज्ञेयो नामस्य कस्यचित्” ॥

(मनुसंहिता--Ch. II. 16).

“Know that he for whom (the performance of) the ceremonies beginning with the rite of impregnation and ending with the funeral rite is prescribed, while sacred formulas are being recited, is entitled (to study) these Institutes, but no other man whatsoever”—(Bühler's translation) also note Kullūka's commentary thereon—“एतच्छास्त्रानुष्ठानञ्च ववाधिकारं सर्वैरेव कर्तव्यम् । प्रवचनत्वस्याध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेभ्यश्च व्याख्यातम्” ।

(3) अनुवादमात्रमेतत्.....मनीहरम् ।—According to Medhātithi the present verse is a mere repetition (अनुवाद) (of verse 16 in Ch. II)—and the view is not at all charming.

N. B. Medhātithi thus says—“ ‘Adhyetavyam pravaktavyam’—‘can be studied and can be taught’—the verbal affix denotes *capability* not *injunction* (i.e., the meaning is that the institutes deserve to be studied and taught, etc.,) for actual injunctions are going to begin only from the Second Discourse onward ; and the present Discourse is purely descriptive, it contains no injunctions. Hence, just as the assertion, ‘rice forms the food of kings’ is regarded as a mere praise of the Rice, and it is not taken as a prohibition of its eating by people other than kings,—in the same manner, in the present passage the phrase ‘not by any one else’ is *not* a prohibition (of study by others) but only a praise of Institutes ; the sense thus is as follows :—‘The Brāhmaṇa is the highest being in world,—these Institutes are the best of all Institutes,—hence these are capable of being studied and taught only by the said learned Brāhmaṇa,—and

they cannot be either studied or taught by any ordinary man'. — (Dr. Jhā's translation).

(4) हिजे.....चलाभात् ।—(Here Kullōka gives reason for his disapproval of Medhātithi's view)—because that will not lead us to the conclusion that this treatise is to be studied by the twice-born castes (i. e., ब्राह्मण, क्षत्रिय and वैश्य), but it is to be taught and explained only by a Brāhmaṇa.

(5) यत्तु.....वक्ष्यति ।—(If the opponent says—"Your previous conclusion is nothing new and moreover Medhātithi also accepts the theory that teaching is the monopoly of Brāhmaṇas in Manu X. 1 and thus your attack against Medhātithi is nullified"—Kullōka answers to this :—'The saying "अधीयौरस्वया" etc., in Manu X. 1 only refers to the study of the Veda (which also Medhātithi admits)—(and *not* of Manusmṛiti or Śāstras in general).'

N. B. Compare : "अधीयौरस्वयो वर्णाः स्वकर्मस्य विजातयः ।

प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषाम्नेतराविति निययः" ॥ १ ॥

Manusmṛitā—Ch. X.

"Let the three twice-born castes, discharging their (prescribed) duties, study (the Veda) ; but among them the Brāhmaṇa (alone) shall teach it, not the other two ; that is an established rule."—(Bühler's translation).

(6) विप्रेषेवाध्याय.....etc. ।—(This is in verse a summary of the foregone discussions and Kullōka is in the habit of versifying his own arguments) —when it is possible to assert that teaching is the monopoly of the Brāhmaṇas—it is futile obduracy on the part of Medhātithi to hold that this verse is a mere repetition (of verse 16 in Ch. II.)

Remarks

"The verse is not intended to exclude Kṣātriyas and Vaiśyas from

the right of studying the Manusamhitā, but merely from teaching it.”—Böhler.

A Brāhmaṇa who studies this Sāstra is never tainted by sins.

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥१०४॥

Prose.—इदं शास्त्रम् अधीयानः ब्राह्मणः शंसितव्रतः मनोवाग्देहजैः कर्मदोषैः नित्यं न लिप्यते ।

Beng.—এই শাস্ত্র অধ্যয়ন করিলে এবং এই শাস্ত্রোক্ত ভ্রতের অনুষ্ঠান করিলে ত্রীকণ মনঃ, বাগ ও দেহজনিত কৰ্ম্মদোষের দ্বারা কখনই লিপ্ত হয় না ।

Eng. Equiv.—शंसितव्रतः—who faithfully fulfils the duties. मनोवाग्देहजैः—arising from thoughts, words or deeds. नित्यं—ever.

Eng.—A Brāhmaṇa who studies these Institutes (and) faithfully fulfils the duties (prescribed therein) is never tainted by sins, arising from thoughts, words, or deeds.

କଳ୍ପକ୍ରମବଦ୍ଭଜତା ମନ୍ବର୍ଥମୁକ୍ତାବଲୌ—इदं शास्त्रमिति । इदं शास्त्रं पठन् एतदीयम् अर्थं ज्ञात्वा शंसितव्रतः अनुष्ठितव्रतः मनोवाक्कायसन्धवैः पापैः न सम्बध्यते ॥ १०४ ॥

Extracts from other Commentaries

“एवं सम्बन्धिद्वारेण ब्राह्मणार्थतया शास्त्रं स्तुत्वा अधुना साक्षात् स्तोति । इदं शास्त्रं जानानः शंसितव्रतो भवति परिपूर्णमनियमानुष्ठायी भवति”—मेधातिथिः ।

Remarks

Bühler's translation of शंसितव्रतः closely follows Medhātithi.

That Brāhmaṇa (who studies this Sāstra) purifies the company, ancestors, and descendants.

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त पराऽवरान् ।
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥१०५॥

Prose.—सः पङ्क्तिं (तथा) सप्त सप्त पराऽवरान् वंश्यान् च पुनाति । इमां कृत्स्नां पृथिवीन् अपि सः एकोऽपि अर्हति ।

Beng.—(এই শাস্ত্র অধ্যয়ন করিলে) ব্রাহ্মণ পংক্তিকে পবিত্র করেন এবং উদ্ধতন সন্ত পুরুষ ও অধস্তন সন্ত পুরুষ পবিত্র করেন এবং তিনি একলাই এই সমগ্র পৃথিবী পাইবার যোগ্য হন ।

Eng. Equiv.—पुनाति—sanctifies. पंक्तिम्—row or company. वंशान्—generations. कृत्स्नाम् whole.

Eng.—He sanctifies any company (which he may enter), seven ancestors and seven descendants, and he alone deserves (to possess) this whole earth.

कुलकमदृक्ता मन्वर्थमुक्तावली—पुनातीति ।—इदं शास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते । अपाङ्क्त्यो-
पहतां पङ्क्तम्, आनुपूर्व्या निवष्टजनसमूहं पवित्रीकरोति । वंशसंवांश्च सप्त परान्, पित्रादीन्,
अवरांश्च सप्त—पुत्रादीन्, पृथिवीमपि सर्वा सकलधर्मज्ञतया पात्रत्वेन गृह्णीतुं योग्यी भवति ॥१०५॥

Notes on Kullaka

(1) इदं शास्त्रम्... अनुवर्तते—the words इदं शास्त्रमधीयान are to be understood here as coming from the previous stanza (10. 104).

(2) अपाङ्क्त्योपहताम्.....समूहम्—a row which is defiled by (the presence of) unworthy guests i. e., a multitude of persons seated according to order.

N. B For the requisite qualifications of those Brāhmaṇas who are पंक्तिपावन (sanctifier of a row), See Manusamhitā Ch. III. 183-186. (अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यै हि जीतमैः etc.).

(3) पृथिवीमपि.....etc.—because of his knowledge of all the sacred laws, he becomes fit to possess the whole earth.

Extracts from other Commentaries

“विशिष्टानुपूर्वोक्तः संघातः पंक्तिरुच्यते, तां पुनाति निर्मलीकरोति । सर्वे दुष्टास्तत्पञ्चि-
धानाददृष्टाः सम्पद्यन्ते :.....धर्मज्ञता हि प्रतिपद्यधिकारी हेतुः इत्यथ सर्वे धर्माः ज्ञायन्ते”—
मिश्रतिथिः ।

The study of this work brings welfare, wisdom, fame and Supreme Bliss.

इदं स्वस्वयनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ।

इदं यशस्यं सततमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६ ॥

Prose.—इदं श्रेष्ठं स्वस्वयनम्, इदं बुद्धिविवर्धनम्, इदं सततं यशस्यम्, इदं परं निःश्रेयसं (च भवति) ।

Beng.—এই শাস্ত্র উৎকৃষ্ট স্বল্যয়ন, ইহা বুদ্ধিবর্ধক, গর্বদ। যশস্বর এবং মোক্ষলাভের অকৃষ্ট উপায় ।

Eng. Equiv.—स्वस्वयन—best means of securing welfare. यशस्यम्—conducive to fame. निःश्रेयसम्—Bliss. परम्—Supreme.

Eng.—(To study) this (work) is the best means of securing welfare, it increases understanding, it procures fame and long life, it (leads to) Supreme Bliss.

कुङ्कुमवर्णता मन्त्रार्थमुक्तावली—इदमिति । अभिप्रेतार्थस्य अविनाशः स्वस्ति ; तस्य अयनं प्रापकम् । एतच्छास्त्रस्याध्ययनं स्वस्वयनं जपहोमादिबोधकत्वाच्च श्रेष्ठं स्वस्वयनान्तरात् प्रकृतं ; बुद्धिविवर्धनम्, एतच्छास्त्राभ्यासेन अशेषविधिनियेषपरिज्ञानात् ; यशसे हितं यशस्यं विवक्षया ख्यातिलाभात् ; परं प्रकृतं निःश्रेयसं, निःश्रेयसस्य मोक्षस्य उपायोपदेशकत्वात् ॥१०६॥

Notes on Kullūka

(1) अभिप्रेतार्थस्य.....प्रापकम्—स्वस्ति means 'the non-hindrance of what is desired' (Jhā), and अयनम्—that which leads to it (स्वस्ति).

(2) एतच्छास्त्रा.....प्रकृतम्—the study of this treatise is conducive to welfare and it is most excellent (श्रेष्ठ), because it instructs on such acts as जप (telling of beads) and होम (pouring of libations) etc., and it is also superior to other स्वस्वयनम्.

(3) अशेष.....परिज्ञानात्—by the knowledge of numerous injunctions (विधि) and prohibitions (निषेध) .

1. J. F. M. read आयुषम् । Baṅgavāsi ed. also reads the same. Reading seems to be सततम् ।

(4) विद्वत्तया.....लाभात्—for gaining fame due to scholarship.

(5) निःश्रेयसम्.....etc.—the treatise brings about the highest good, because it instructs on the means of attaining salvation.

Remarks

Bühler reads पायुषं for सतम् which is found in almost all the manuscripts of Manusmihitā. See footnote below—(1).

निःश्रेयसम्—irregularly formed by the Sūtra—“अचतुर-विचतुर-सुचतुरस्त्रीपुंस etc. (V. 4. 77)—समासान्न अच् ।

In this work have been described the Sacred Law, the good and bad qualities of actions and the rule of conduct by the four castes.

अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।
चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥१०७॥

Prose.—अस्मिन् (शास्त्रे) धर्मः अखिलेन उक्तः, कर्मणां गुणदोषौ च (उक्तौ), चतुर्णाम् अपि वर्णानां शाश्वतः आचारः च एव (उक्तः) ।

Beng.—इष्टे शास्त्रे धर्मः सर्वशक्येन उक्तः उद्दिष्टाच्छे, एवम् कर्मणो गुण उ दोष एव च चतुर्वर्णेषु पञ्चवर्णेषु शास्त्रेषु कथित उद्दिष्टाच्छे ।

Eng. Equiv.—अखिलेन—fully. गुणदोषौ—good and bad qualities. आचारः—rule of conduct. शाश्वतः—immemorial.

Eng.—In this (work) the Sacred Law has been fully stated as well as the good and bad qualities of (human) actions and the immemorial rule of conduct, (to be followed) by all the four castes (Varna).

कुलकर्मभङ्गता मन्वर्थमुक्तावली—अस्मिन् धर्म इति । अस्मिन् कर्तव्येन धर्मोऽभिहितः—इति शास्त्रप्रशंसा । कर्मणाश्च विहितनिषिद्धानाम् इष्टानिष्टफले ; वर्णचतुष्टयस्यैव पुरुषधर्मरूप आचारः, शाश्वतः पारम्पर्यागतः । धर्मत्वेऽपि आचारस्य प्राधान्यव्यापनाय पृथक् निर्देशः ॥१०७॥

Notes on Kullūka

(1) कर्मणाश्च.....फले—the desired and undesired results of prescribed and prohibited actions.

(2) ପ୍ରବଚନରୂପ ଆଚାର:—custom in the form of the duties of individuals.

(3) ପାରମ୍ପରାଗତ:—handed down by succession.

(4) ଧର୍ମତ୍ତ୍ୱେଽପି....ନିର୍ଦ୍ଦେଶ:—though custom is included in the duties, yet it has been separately mentioned in order to show its prominence.

Remarks

On ଆଚାର note the following from ମେଧାତିଥି—(Manu, II. 6).

“ଆଚାରୋ ବ୍ୟବହାର: ଅନୁଷ୍ଠାନଂ, ଯଦ୍ ଶ୍ରୁତିସ୍ମାଦିବାକ୍ୟାନ୍ ନ ଶନ୍ତି ଶିଷ୍ୟାସ୍ ଧର୍ମବୁଦ୍ଧ୍ୟା ଅନୁତିଷ୍ଠନ୍ତି” ।

ଅଭିଧାନ—ତୃତୀୟା by the ବାର୍ତ୍ତିକ—“ପ୍ରକୃତ୍ୟାଦିସ୍ତ୍ୱ ସପସଂଖ୍ୟାନମ୍” ।

A twice-born man should be always careful as regards the rule of conduct
 ଆଚାର: ପରମୋ ଧର୍ମ: ଶ୍ରୁତ୍ୟୁକ୍ତ: ଶ୍ଚାର୍ତ୍ତଂ ଇବ ଚ ।
 ତତ୍ସାଦସ୍ମିନ୍ ସମାୟୁକ୍ତୋ ନିତ୍ୟଂ ସମାଦାତ୍ମବାନ୍
 (ଆଚାର). ଦ୍ୱିଜ: ॥ ୧୦୮ ॥

Prose.—ଆଚାର: ପରମ: ଧର୍ମ:, ଶ୍ରୁତ୍ୟୁକ୍ତ: ଶ୍ଚାର୍ତ୍ତଂ ଇବ ଚ । ତତ୍ସାତ୍ ଆତ୍ମବାନ୍ ଦ୍ୱିଜ: ଅସ୍ମିନ୍ ନିତ୍ୟଂ ସମାୟୁକ୍ତ: ଶ୍ୟାତ୍ ।

Beng.—କ୍ଷୋଭିତ୍ତ୍ୱେ ଇତି ଅଥବା ଆର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱେ ଇତି, ଆଚାର ପରମଧର୍ମ । ଅତଃ ଇବ ଆତ୍ମ-
 ହିତେଷାଂ ଦ୍ୱିଜଃ ସେହି ଆଚାରଧର୍ମେ ସର୍ବଦା ସତ୍ତ୍ୱବାନ୍ ଥାକିବେନ ।

Eng. Equiv.—ପରମ:—transcendent. ଶ୍ରୁତ୍ୟୁକ୍ତ:—taught in the revealed texts. ଶ୍ଚାର୍ତ୍ତଂ—taught in the sacred tradition. ସମାୟୁକ୍ତ:—careful. ଆତ୍ମବାନ୍—who possesses regard for himself.

Eng.—The rule of conduct is transcendent law, whether it be taught in the Revealed Texts or in the sacred tradition ; hence a

1. J. F. M. read ସଦାୟୁକ୍ତ: for ସମାୟୁକ୍ତ: . Baṅgavāsī Ed. also has the same reading. The reading ସମାୟୁକ୍ତ:, as noted in J. S. seems to be better.

twice-born man who possesses regard for himself, should be always careful to (follow) it.

कुलूकभट्टकता मन्वर्थमुक्तावली—प्राधान्यमेव स्पष्टयति । आचार इति । युक्तः यजमान् ।
आत्महितेच्छः । सर्वस्यात्मासीति आत्मशब्देन आत्महितेच्छा लक्ष्यते ॥ १०८ ॥

Notes on Kullūka

(1) सर्वस्य.....लक्ष्यते ।—(The primary meaning of the word आत्मवान् is 'one who is endowed with soul') and because all beings are endowed with souls, hence by the secondary function (लक्षणा) of the word it refers to one who desires welfare of the soul.'

N. B. लक्षणा comes in when अभिधा is obstructed.

Extracts from other Commentaries

“स च श्रुत्युक्तः दीक्षादौ नवनीताभ्यङ्गनादिः ; आचमनादिः स्नानं यद्यप्यसौवर्षी श्रौतः
तथापिः श्रुतेः प्रत्यक्षायाः तत्परया भूलोकेऽनध्ययनात् स्मार्तता उक्ता” —सर्वज्ञनारायणः ।

“श्रुत्युक्तः अग्निहोत्रहोत्रादिः, स्मार्तः षट्कादिः” —नन्दनः ।

Remarks

Compare :—“आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः ।

हीनाचारपरीतात्मा प्रेत्य चेह च नश्यति” ॥ १ ॥ वसिष्ठधर्मशास्त्र VI.

N. B. A modern commentator splits it thus—आचारः श्रुत्युक्तः (आचारः), स्मार्त एव (आचारः) परमः धर्मः । He says —“the present topic is on आचार proper, but the author mentions here by the way two kinds of आचार, viz., श्रौत and स्मार्त”. But we have followed Bühler and Jhā.

A Brāhmaṇa who
departs from the
rule of conduct
does not reap the
fruit of the Veda.

आचाराद् विष्णुतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग् भवेत् ॥ १०८ ॥

Prose.—As in the verse, only insert न after वेदफलम् ।

Beng.—ଆଚାରଭେଦେ ବିଷୟ ବେଦବିହିତ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ଥାଏ ନା । କିନ୍ତୁ ଆଚାରସୁତା ହେଲେ ତିନି (ବିଷୟ) ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଫଳଲାଭ କରନ୍ତି ।

Eng.—A Brāhmaṇa who departs from the rule of conduct, does not reap the fruit of the Veda, but he who duly follows it, will obtain the full reward.

କୁଳ୍ମକୁମହତା ମନ୍ବର୍ଥମୁକ୍ତାବଳୀ—ଆଚାରାଦିତି । ଆଚାରାଦି ବିସ୍ତୃତା ବିମ୍ବି ନ ବୈଦିକଂ ଫଳଂ ଲାଭେତ । ଆଚାରଯୁକ୍ତଃ ପୁନଃ ସମସ୍ତଫଳଭାଗଂ ଭବତି ॥ ୧୦୯ ॥

Extracts from other Commentaries

“ବେଦବିହିତକର୍ମାନୁଷ୍ଠାନଫଳଂ ବେଦଫଳାନିତ୍ୟାକ୍ତମ୍ ।.....କାମାଗ୍ନୀଂ ଯାନ୍ତି ଯଦ୍ଦନ୍ତି, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଫଳାନ୍ତ ଆଚାରହୀନସ୍ୟାପ୍ୟନ୍ତି କାମାଗ୍ନିଃ ଫଳସମ୍ବନ୍ଧୀ ନ ଶତଫଳଲାଭଃ ଇତି—ତନ୍ନ, କିଞ୍ଚିଦର୍ଥବାଦତ୍ବାତ୍ ଅସ୍ୟ”—ମେଧାତିଥିଃ ।

Remarks

Compare the following parallel passages from *ବସିଷ୍ଠଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର* Ch. VI.

“ନୈନଂ ତପାସି ନ ବ୍ରହ୍ମ ନାପିହୀବଂ ନ ଦକ୍ଷିଣାଃ ।

ହିନାଚାରମିତୀଭିର୍ଦଂ ତାରୟନ୍ତି କଥଞ୍ଚନ ॥ ୧ ॥

ଆଚାରହୀନଂ ନ ପୁନନ୍ତି ବେଦା ଯଦାପ୍ୟଧୀତା ସହ ସଞ୍ଜଂଭିରଞ୍ଜଃ ।

ହନ୍ଦାସ୍ତେନଂ ମତ୍ୟୁକାଳି ତ୍ୟଜାନ୍ତି ନୀଡ଼ଂ ଶକୁନ୍ତା ଇବ ଜାତପତ୍ତାଃ” ॥ ୧ ॥

Good conduct is
the root of all
austerity.

ଏବମାଚାରତୋ ହୃଦ୍ଧା ଧର୍ମସ୍ୟ ମୁନୟୋ ଗତିମ୍ ।

ସର୍ବେସ୍ୟ ତପସୋ ମୂଳମାଚାରଂ ଜଗ୍ଠହୁଃ ପରମ୍ ॥ ୧୧୦ ॥

Prose.—ମୁନୟଃ ଏବମ୍ ଆଚାରତଃ ଧର୍ମସ୍ୟ ଗତିଂ ହୃଦ୍ଧା, ସର୍ବସ୍ୟ ତପସଃ ପରଂ ମୂଳମ୍ ଆଚାରଂ ଜଗ୍ଠହୁଃ ।

—**Beng.**—ଆଚାର ହେତେ ଧର୍ମର ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ—ହେତୁ ଦେଖିବା ମୁନିଗଣ ସକଳ ତପଃଶ୍ରୀୟ ଯଦ୍ବେଦ କାରଣ ଆଚାରକେ ଅଂଶଧନ କାରଣାହିଲେନ ।

Eng. Equiv.—ମୂଳମ୍—root. ଜଗ୍ଠହୁଃ—have taken.

Eng.—The sages who saw that the sacred Law is thus grounded

on the rule of conduct, have taken good conduct to be the most excellent root of all austerity.

कुलकमङ्गलता मन्वर्थमुक्तावली—एवमिति । उक्तप्रकारेण आचारात् धर्मप्राप्तिम् ऋषयो बुद्धा तपसः चान्द्रायणादिः समयस्य कारणम् आचारणम् अनुष्ठेयतया गृहीतवन्तः । उत्तरव वक्ष्यमाणस्य आचारस्य इह स्तुतिः शास्त्रानुत्यया ॥ ११० ॥

Notes on Kullīka

(1) उत्तरव.....etc.—the praise of good conduct, which will be discussed later on (in Ch. II), here in this verse, is for extolling the present treatise.

Extracts from other Commentaries

“यावत् किञ्चित् तपः-प्राणायाम-मौन-यम-नियम-कृच्छ्र-चान्द्रायणानशनादि”—मेषातिथिः ।

“तस्मादाचाराधीनत्वं धर्मस्य दृष्टवन्तः”—इत्यभिप्रायः ।

The contents of Manusamhitā.

(Ch. I) जगतश्च समुत्पत्तिं (Ch. II) संस्कारविधिमेव च ।

व्रतचर्योपचारश्च (Ch. III) स्नानस्य च परं विधिम् ॥१११॥

दाराधिगमनञ्चैव विवाहानाञ्च लक्षणम् ।

महायज्ञविधानञ्च आहकल्पञ्च शास्त्रतम् ॥ ११२ ॥

(Ch. IV) वृत्तानां लक्षणञ्चैव स्नातकस्य व्रतानि च ।

(Ch. V) भक्ष्याभक्ष्यञ्च शौचञ्च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्मयोगं (Ch. VI) तापस्यं मोक्षं सञ्ज्ञासमेव च ।

(Ch. VII) राज्ञश्च धर्ममखिलं (Ch VIII) कार्याणाञ्च विनिर्णयम् ॥११४॥

साक्षिप्रश्नविधानञ्च (Ch. IX) धर्मं स्तोपुं सयोरपि ।

विभागधर्मं दूतञ्च कण्टकानाञ्च शोधनम् ॥ ११५ ॥

वैश्यशूद्रोपचारञ्च (Ch. X) सङ्क्षोर्णानाञ्च सम्भवम् ।

आपद्धर्मञ्च वर्णानां (Ch. XI) प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ ११६ ॥

(Ch. XII) সংসারগমনশ্চৈব ত্রিবিধং কৰ্মসম্ভবম্ ।

নিঃশ্রেয়সং, কৰ্মণাশ্চ গুণদোষপরীক্ষণম্ ॥ ১১৩ ॥

দেশধৰ্মান্ জাতিধৰ্মান্ কুলধৰ্মান্ শাস্ততান্ ।

পাণ্ডুলগণধৰ্মান্ শাস্ত্রে ঽস্মিনুক্তবান্ মনুঃ ॥ ১১৮ ॥ ১

Prose.—জগতস্য সমুৎপত্তিঃ । সংসারবিধিঃ এষ চ ব্রতচর্যোপচারঃ চ । জ্ঞানস্য চ পরং বিধিঃ, দ্বারাধিগমনং চ এব, বিবাহাদিভিঃ চ লক্ষণং, মহাপুত্রবিধানং চ শাস্ততং শাস্ত্রকল্যণং চ । ইন্দ্রিয়ার্থাণাং লক্ষণং চ এব, জ্ঞাতকস্য ব্রতানি চ । ভক্ত্যাভ্যাস্য চ, শৌচং চ, দ্রব্যাদিগুণম্ এব চ, স্ত্রীধর্মযোগম্ । তাপসং, মৌনং, সন্ন্যাসম্ এব চ । রাজস্য অখিলং ধর্মম্ । কার্যাদিভিঃ চ বিনির্গম্যম্, সাধিপুত্রবিধানং চ । স্ত্রীপুংসয়োঃ ধর্মম্ অপি, বিভাগধর্ম, দূতং চ, কথিতকান্ চ শৌচনং, বৈষ্ণবদ্বৈতপচারং চ । সঙ্কীর্ণানাং সম্ভবং চ, বর্ণানাম্ আপভ্রমং চ । তথা প্রায়শ্চিত্তবিধিঃ । কৰ্মসম্ভবম্ ত্রিবিধং সংসারগমনং চ এব, নিঃশ্রেয়সং, কৰ্মণাং গুণদোষ-পরীক্ষণং চ । (তথা) দেশধৰ্মান্, জাতিধৰ্মান্, শাস্ততান্ কুলধৰ্মান্ চ, পাণ্ডুলগণধৰ্মান্ চ —মনুঃ অস্মিন্ শাস্ত্রে উক্তবান্ ।

Beng.—(১ম অধ্যায়ে) জগতেবু সমুৎপত্তি, (২য় অধ্যায়ে) গুণানাদি সংসারবিধি, ব্রাহ্মচারীর ব্রতচর্যা, ও গুরুসেবা, (৩য় অধ্যায়ে) গুরুগৃহ হইতে প্রতি-নিবৃত্তিকালে স্নানরূপ প্রকৃষ্ট বিধান—১১১

দ্বারাধিগমন, অষ্টপ্রকার বিবাহের লক্ষণ, পঞ্চ-মহাযজ্ঞের বিধান ও নিত্য শ্রাদ্ধবিধি—১১২

(৪র্থ অধ্যায়ে) ঋত, অমৃত, প্রভৃতি জীবিকোপায়ের লক্ষণ, স্নাতকের ব্রত, (৫ম অধ্যায়ে) ভক্ষ্যভক্ষ্য, অশৌচের পর শুদ্ধি, এবং জলাদিদ্বারা জ্বরের শুদ্ধি—১১৩

জীর্নধর্মের নিয়ম (৬ষ্ঠ অধ্যায়ে) বাণপ্রস্থধর্ম, মোক্ষ ও সন্ন্যাস (৭ম অধ্যায়ে) সমগ্র রাজধর্ম (৮ম অধ্যায়ে) বিনির্গম্য—১১৪

সাক্ষীদিগের প্রসঙ্গবিধান (৯ম অধ্যায়ে) স্রামী জীর্ন ধর্ম, পৈতৃক-ধনবিভাগ, দূত-সংস্কার বিধান, চোরাদি কণ্টক বা ক্ষুদ্র শত্রুর নিরসনোপায়—১১৫

বৈশ্ব ও শূত্রের অমৃত্যের ধর্ম (১০ অধ্যায়ে) সাক্ষী জাতির উৎপত্তি, বর্ষ সমূহের আপভ্রম এবং (১১ম অধ্যায়ে) প্রারম্ভিকবিধি—১১৬

(১২শ অধ্যায়ে)^১ শুভাশুভকর্মনির্মিত উত্তম^২, মধ্যম ও অধম ভেদে ত্রিবিধ দেহান্তরপ্রাপ্তি, নিঃশ্রেয়স বা আত্মজ্ঞান, এবং বিহিত ও নিষিদ্ধ কর্মের গুণ ও দোষের পরীক্ষা—১১৭

আর শাস্ত্রত দেশধর্ম, জাতিধর্ম, কুলধর্ম, পায়শুধর্ম ও বণিগাদি-গণধর্ম এই সকল বিষয় মনু এই শাস্ত্রে বর্ণনা করিয়াছেন—১১৮

Eng.—The creation of the universe, the rule of the sacraments, the ordinances of studentship, and the respectful behaviour (towards Gurus), the most excellent rule of bathing (on return from the teacher's house),—11.

(The law of) marriage and the description of the (various) marriage-rites, the regulations for the great sacrifices and the eternal rule of the funeral sacrifices,—112

The description of the modes of (gaining) subsistence and the duties of a Snātaka, (the rules regarding) lawful and forbidden food, the purification of men and of things,—113

The laws concerning women, (the law) of hermits, (the manner of gaining) final Emancipation and (of) renouncing the world, the whole duty of a king and the manner of deciding law-suits,—114

The rules for the examination of witnesses, the laws concerning husband and wife, the law of (inheritance and) division, (the law concerning) gambling and the removal of (men nocuous like) thorns,—115

(The law concerning) the behaviour of Vais̥yas and S̥ūdras, the origin of the mixed castes, the law for all castes in times of distress and the law of penances,—116

The threefold course of transmigrations, the result of (good or bad) actions, (the manner of attaining) Supreme Bliss and the examination of the good and bad qualities of actions,—117

The primeval laws of countries, of castes (Jāti), of families, and the rules concerning heretics and companies (of traders and the like)—(all that) Manu has declared in these Institutes.—118.

कुङ्कुमभङ्गता मन्वर्थमुक्तावली—इदानीं शिष्यस्य सुखप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणिकामाह—
 जगतश्च समुत्पत्तिमिति, पावण्ड्यधर्मस्येत्यनेन । जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता । ब्राह्मणस्तुतिश्च
 सर्गैरन्वार्थेन ब्राह्मणस्य, शास्त्रस्तुत्यादिकश्च सृष्टौ एव चत्तर्भवति ।—एतत् प्रथमाध्यायप्रमेयम् ।
 संस्काराणां जातकर्मादीनां विधिम् अनुष्ठानम्, ब्रह्मचारिणी व्रताचरणम्, उपचारश्च गुर्वादीनामभि-
 वादगोपासनादि 'सर्वो ह्यसौ विभाषयैकवद भवति' इत्येकवद्भातः ।—एतत् द्वितीयाध्यायप्रमेयम् ।
 ज्ञानं गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषः तस्य प्रकटं विधानम् ॥ १११ ॥

दाराधिगममिति । दाराधिगमनं विवाहः, तद्विशेषाणां ब्राह्मादीनां च लक्षणं, महायज्ञाः
 पञ्च, वैश्वदेवादयः ; शास्त्रस्य विधिः शाश्वतः ;—प्रतिसर्गम् अनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः ।—एष
 तृतीयाध्यायार्थः ॥ ११२ ॥

हत्तीनामिति । हत्तीनां औवनोपायानाम् ऋतादीनां लक्षणं स्वातन्त्र्यस्य गृहस्थस्य व्रतानि
 नियमाः ।—एतत् चतुर्थाध्यायप्रमेयम् । भक्ष्यं दध्यादि, अभक्ष्यं लशुनादि, शीघ्रं मरणादौ
 ब्राह्मणादिर्दशाहदिना, द्रव्याणां शुद्धिम् उदकादिना ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्मयोगमिति । स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मोपायम् ।—एतत् पाञ्चमिकम् । तापस्यं तपसे
 चानप्रस्थाय हितं तस्य धर्मम्, मोक्षहेतुत्वान् मोक्षं यतिधर्मम् । यतिधर्मत्वेऽपि सत्रासस्य
 पृथगुपदेशः प्राधान्यज्ञापनार्थः ।—एषः षष्ठाध्यायार्थः । राज्ञोऽभिविक्तस्य सर्वः दृष्टादृष्टार्थो धर्मः ।
 —एषः सप्तमाध्यायार्थः । कार्याणाम् ऋणादीनाम् अधिप्रत्यर्थिसमर्पितानां विनिर्णयो विचार्य तत्त्व-
 निर्णयः ॥ ११४ ॥

साचौति । साचिणाश्च प्रश्ने यद्विधानं ; व्यवहाराङ्गत्वेऽपि साचिप्रश्नस्य प्रधानत्वनिर्णयोपाय-
 स्वात् पृथक् निर्देशः ।—एतदाष्टमिकम् । स्त्रीपुंसयोः भार्यापत्न्योः सन्निधौ असन्निधौ च धर्मानु-
 स्ठानम् । ऋक्षभगस्य च धर्मम् ; यदापि ऋक्षभगोऽपि "कार्याणाञ्च विनिर्णयमित्यनेनैव प्राप्तः
 तथापि अध्यायभेदात् पृथक् निर्देशः । दूतविषयो विधिर्दूतशब्देनोच्यते । कण्टकानां
 चीरादीनां शोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

वैश्वशूद्रोपचारश्चेति । वैश्वशूद्रोपचारं स्वधर्मानुष्ठानम्—एतन्नवमे । एवम् संक्षीर्णानाम्
 अनुलोमप्रतिखीमजानाम् उत्पत्तिम् ; आपदि च जौविकोपदेशम् आपञ्चमम् ।—एतद्विंशमे ।
 भायश्चित्तविधिम्—एकादशे ॥ ११६ ॥

संसारगमनमिति । संसारगमनं दिङ्मान्तरप्राप्तिरूपम् उत्तममध्यमावसथमेति विविधम्

शुभाशुभकर्म हेतुकम् । निःश्रेयसम् चात्मज्ञानम्, सर्वोत्कृष्टमोक्षलक्षणमेवेहेतुत्वात् । कर्मणाञ्च विहितनिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

देशधर्मानिति । प्रतिनियतदेशे अनुष्ठेयमानाः देशधर्माः, ब्राह्मणादिजातिनियताः जातिधर्माः, कुलविशेषाश्रयाः कुलधर्माः । वेदवाङ्मागमसमाश्रया प्रतिषिद्धव्रतचर्याः पाषण्डम्, तदयोगात् पुरुषोऽपि पाषण्डः, तन्निमित्ताः ये धर्माः “पाषण्डिनो विकर्मस्थान्” इत्यादयः, तेषां पृथग्धर्मानभिधानात् । गणः समूहः वणिगादीनाम् ॥ ११८ ॥

Verse—111

Notes on Kullōka

(1) इदानीं.....आह—now, the author states in order the following contents of the treatise for the easy understanding of the pupil.

(2) ब्राह्मणच्युतिश्च.....अन्तर्भवति—the praise of the Brāhmaṇa (in the 1st chapter) is for the reason that he mainly contributes to the preservation of the creation—and the praise of this work and the rule of conduct (आचार) etc., are all included in the (chapter on) creation.

(3) एतत् प्रथमाध्यायप्रमेयम्—this is the topic (प्रमेय) dealt with in the 1st chapter.

(4) संस्काराणाम् जातकर्मोदीनाम्—Sacramental rites like जातकर्म etc., (the ceremony performed at the birth of a child).

(5) शुर्वोदीनाम्.....उपासनादि—the way of saluting and serving the preceptor, (father, mother), etc.

(6) सर्वो वृक्षो.....एकवद्भावः—the singular number in व्रतचर्योपचारम् is explained by the परिभाषा (No. 34) ‘सर्वो वृक्षो विभाषयैकवद्भवति’ ।

(7) गुरुकुलान्निवर्तमानस्य—of one who is returning from the house of his preceptor.

Extracts from other Commentaries

“एतावन्मात्रं वक्तुं नानिबद्धानि शक्यन्ते ग्रहणान्तेः पुरुषैर्ज्ञातुमिति संक्षेपोऽद्विष्टमार्गः.

आत्मन्यमासी न दुःसहो भवतीति । जगत्स्य समुत्पत्तिमिति ।.....एतच्च अर्थवादतया उक्तं न
अस्मियतया । परमेश्वरं इति प्रथमार्थम् ।—मेधातिथिः ।

“आत्मस्य समावर्तनाख्यस्य”—राघवानन्दः ।

Remarks

“This subject (coming into existence of the world) has been dealt with in the Treatise as a commendatory description, and not as something to be actually accepted as absolutely true”—Medhātithi (Jhi's translation). Acc. to Medhātithi the word परम् has been used to fill in the metre.

Verse—112

Notes on Kullōka

(1) तद्विधायानां ब्राह्मादीनाञ्च—the eight forms of marriage are :—

“ब्राह्मो देवस्तथैवायः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गात्रवर्गो राक्षसश्चैव पेशाचश्याट्मोऽधमः” ॥ २१ ॥ मनुसंहिता—Ch. III.

(2) महायज्ञाः.....वैश्वदेवादयः ।—The five great sacrifices are :—

ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञः, देवयज्ञः, भूतयज्ञः and नरयज्ञः :—

Compare “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

हीनो दैवो बलिर्भीतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्” ॥ ७० ॥ मनुसंहिता—Ch. III.

N. B. Kullōka's वैश्वदेव evidently refers to भूतयज्ञ. He who performs these five great sacrifices is not defiled by the sins (committed) in the five places of slaughter (स्नादोर्वेन लिप्यते) ।

(3) अनाद्यतः.....नित्यः—it is eternal because its continuity has no beginning (it being repeated in each and every creation).

Remarks

According to Medhātithi the word अनाद्यत has been used to fill in the metre.

Notes on Kullōka

(1) जीवनीपायानाम् ऋतादीनाम्.—The different modes of livelihood are ऋत (gleaning of corn), अन्न (what is given unasked), वृत (food obtained by begging), प्रवृत (agriculture) and सत्यावृत (trade and money-lending). See also notes on Kullōka St. 1(6)

(2) स्नातकस्य.....नियमाः ।

N. B. A स्नातक is the initiated house-holder i. e., one who has finished his Vedic study and has returned home from his teacher's house. Such a स्नातक should not look at the rising or the setting sun, should not look at his own form reflected in the water—See Manusamhitā Ch. IV. verse 37—onwards.

(3) लघुनादि—लघुन is garlic (रसुन—in Bengali).

(4) शौच'..... इत्यादिना—purification after the prescribed period of uncleanness caused by the death (of a relative) and the like—as discussed in शुद्धेत् etc.' Compare—

“शुद्धिद्विती दशाह्नेन द्वादशाह्नेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाह्नेन शुद्धी मासेन शुध्यति” ॥ ८१ ॥

मनुसंहिता Ch. V.

‘A Brāhmaṇa shall be pure after ten days, Kṣātriya after twelve, a Vaisya after fifteen, and a Śūdra is purified after a month”—(Bühler's translation)

(5) द्रव्याणां etc.—the purification of articles viz., by water etc. See Manusamhitā Ch. V. 110-145.

Notes on Kullōka

(1) मोक्षहेतुत्वात्.....ज्ञापनार्थः—the final Emancipation is a duty of the recluse (यति) inasmuch as it leads to Salvation. Though the

great renunciation (सत्यास) is counted as one of the duties of the recuse, yet it has been separately mentioned to show its predominance.

(2) दृष्टादृष्टार्थौ धर्मः—duty (of both kinds) leading to visible and invisible results.

(3) कार्याणां.....समर्पितानाम्—Cases, viz., those of debts etc., which are filed (समर्पित) by the plaintiff (अर्थिन्) and the defendant (प्रत्यर्थिन्) ।

N. B. For अर्थिन् प्रत्यर्थिन्—See Manu, VIII. 79.

Verse—115

Notes on Kullūka

(1) व्यवहाराङ्गत्वेऽपि.....निर्देशः—though the examination of witnesses is a part of (any) legal procedure, yet it has been separately mentioned on account of its being the surest means of decision.

(2) एतत् पाञ्चमिकम्—this (discussion) belongs to chapter VIII.

N. B. Similarly the word पाञ्चमिकम् ।

(3) सन्निधौ असन्निधौ च—in the presence and absence (of each other).

(4) यद्यपि ऋक्षभागोऽपि.....निर्देशः—the division of property though included under the category of कार्याणाञ्च विनिर्णयः is here separately mentioned because of its being treated in a separate chapter.

(5) अविवयो.....उच्यते—here the word 'gambling' refers to the rules of gambling.

N. B. द्यूत is of two kinds—gambling and betting (समाद्वयः)

“अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विद्वेयः समाद्वयः” ॥ २२३ ॥ मनुसंहिता Ch. IX.

“When inanimate (things) are used (for staking money on them), that is called among men gambling (dyūta), when animate.

beings are used (for the same purpose), one must know that to be betting (samāhvaya) (Bühler's translation).

Verse—116

Notes on Kullōka

- (1) अनुलीमप्रतिलीमनानाम्—See notes on Kullōka St. 2(2).
- (2) आपदि च जीविकीपदेशम्—thus अजीगर्त who was hungry went to slay his own son and was untainted by sin. (See Manu, X. 105).

Verse—117

Notes on Kullōka

(1) संसारगमनं.....हेतुकम्—Transmigration in the form of rebirth in a different body—which is of three kinds—high, middle and low, caused by good and bad actions.

N. B. Medhātithi says—“Or, संसारं may be taken as standing for objects of the world, i. e., the three Regions of the Earth etc.” ;—(Jhā's translation) (अथवा संसारविषयाः पृथिव्यादयो लोका उच्यन्ते) ।

(2) कर्मणाञ्च.....etc.—examining the merits and demerits of prescribed and prohibited actions.

Verse—118

Notes on Kullōka

(1) प्रतिनियत.....देशधर्माः—the laws of countries—those that are observed in particular countries (and not over the whole earth like the ‘Holi-festival’—“होलिकादिधर्मान्”—राघवानन्दः).

(2) ब्राह्मणादि.....जातिधर्माः—duties of castes—those pertaining specially to the Brāhmaṇa and the other castes.

(3) कुलविशेषाश्रयाः कुलधर्माः—laws of dynasties those promulgated by famous dynasties.

(4) वेदवाङ्मनस.....पाषण्डः—Heresy (पाषण्डम्) is the performance

of prohibited acts mentioned in heterodox (বেদবাক্য) treatises and a person is called heretic (পাষাণ্ড) who is in touch with this heresy.

(5) 'পাষাণ্ডী.....ইত্যাদয়ঃ—

"পাষাণ্ডীণী দিকর্ম স্থানং বৈদ্যমতিকাং যতান্ ।

ঐতুকান্ বকতসৌষ বাঙ্মবেষাপি নার্চয়েত্" ॥ ১০ ॥ মনুসংহিতা—Ch. IV.

"Let him not honour, even by greeting heretics, men who follow forbidden occupations, men who live like cats, rogues, logicians (arguing against the Veda) and those who live like herons" (Bühler translation).

(6) তেষাং প্ৰযগ্ধর্মাননিধানাত্ -their special duties have not been spoken of (i. e., they have been mentioned only by names).

(7) গণ্যঃ.....বণিগাদীনাং—Guilds i. e., companies of 'traders (artisans, actors) and so forth.

Learn ye ! the whole work from me (Bhṛgu). **যথৈদমুক্তবান্ শাস্ত্রং পুরা পৃষ্টো মনুর্মযা ।**

তথৈদং যুয়মপ্যথ্য মত্সকাশাস্ত্রবোধত ॥ ১১৫ ॥

॥ ইতি মানবে ধর্মশাস্ত্রে শ্রুতীশাস্ত্রায়াং সংহিতায়াং প্রথমোঃধ্যায়ঃ ॥

Prose.—পুরা ময়া পৃষ্টঃ মনুঃ ইদং শাস্ত্রং যথা উক্তবান্, যুয়ম্ অপি অথ্য মত্সকাশাস্ত্রাৎ ইদং (শাস্ত্রং) তথা নিবোধত ।

Beng.—পূর্বে যৎকর্তৃক জিজ্ঞাসিত হইয়া যাহু এই শাস্ত্র বেক্রপভাবে বলিরাহিলেন অজ্ঞ আপনাতাও আমার নিকটে এই শাস্ত্র সেইরূপভাবে অবগত হউন ।

Eng.—As Manu, in reply to my questions, formerly promulgated these Institutes, even so learn ye also the (whole work) from me.

—কুঙ্কুমভট্টকতা মন্বর্ধমুক্তাবলী—যথৈদমিতি । পূর্বে ময়া পৃষ্টো মনুর্যথৈদং শাস্ত্রম্ অধিষ্ঠিতবান্ তথৈবানুনাঃপতিরিক্তং মত্সকাশাস্ত্রাৎ প্রপুত ইতি স্বধীশাং শ্রদ্ধাতিশয়াথ পুনরভি-
ধানম্ ॥ ১১৫ ॥

॥ ইতি শ্রীকুঙ্কুমভট্টকতায়াং মন্বর্ধমুক্তাবলীয়াং মনুভট্টৌ প্রথমোঃধ্যায়ঃ ॥

Notes on Kulloka

(1) अन्धूनाऽनतिरिक्तम्---neither more (अनतिरिक्तम्) nor less (अनूनाम्).

N. B. Compare Mallinātha's "नामूलं लिप्यते किञ्चित् नानपेक्षितमुच्यते" ।

(2) श्रुषीषां.....etc.—the repetition of the verb—'please Listen' (as in verse 60) is to rouse the faith (श्रद्धा) of the sages.

N. B. Acc. to Medhātithi "अवधानार्थः प्रतिषीधः" (the address is to attract their attention.)

Remarks

Cclophon

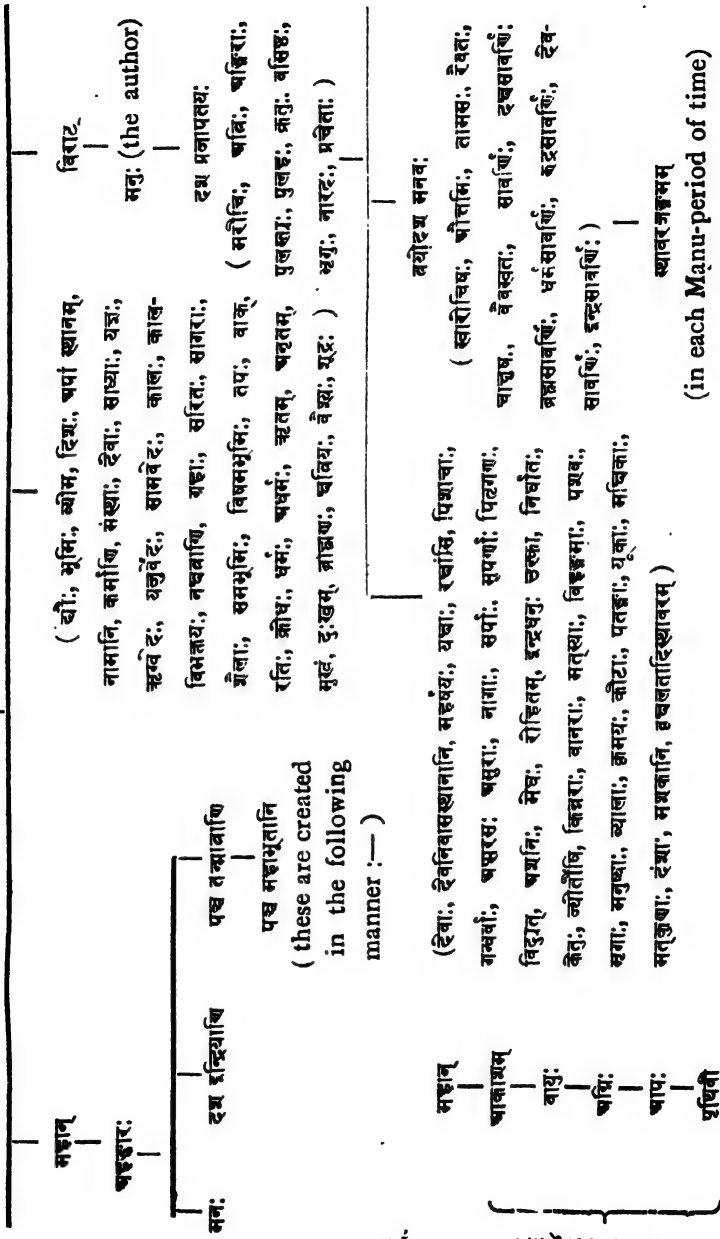
इति श्रीकुल्लूक..... etc.—Here ends the first chapter in the commentary on Manusamhitā, called मन्वर्थमुक्तावली (pearl-like meaning of Manusamhitā) written by Sri-Kullōkabhaṭṭa.

॥ तस्ये ॥

APPENDIX A

The Chart of Creation

ब्रह्मा (identical with तत्त्वं the Supreme Soul)

APPENDIX B

Model Questions with Answers

Q. 1. Trace briefly in English the process of world-creation as delineated in the first chapter of Manu (C. U. 1918).

Ans. In the beginning everything was unknowable. This Universe was wholly immersed in deep sleep. It was void of any distinctive marks and was unattainable by reasoning. Then the Self-born Lord, who is no other than the Supreme Soul, appeared with dynamic creative power dispelling the darkness. First with a thought He created the waters and placed his seed in them. In course of time that seed became a golden egg and in that egg He was born as Brahmā, the Progenitor of the whole world. Brahmā, (also famed as Nīriyapa), resided in that egg during a whole year and then by His thought divided it into two halves. And out of these two halves He formed heaven and earth, between them the middle sphere, the eight points of horizon and the eternal abode of waters. Then He created Mahat, the Great Principle, which produced Ahankāra the Egoism which again in its turn generated the self-conscious mind the five organs of action, the five organs of knowledge and the five subtle elements. These five subtle elements produced the five gross elements. Thus the ethereal space was created out of the Great Principle (मद्गु). From ether came out the wind which produced light. The light generated water which produced the earth.

Then He assigned their several names, actions, and conditions to all created beings. He created the gods, the Sādhyas, the sacrifice, time, divisions of time, the lunar mansions, the planets, the rivers, the oceans, the mountains, plains and uneven ground. For the due performance of the sacrifice, He drew forth from the fire, wind and the sun, the threefold enternal Veda called Rk, Yajus and Sāman. He produced austerity, speech, pleasures, desire and anger, merits and demerits, truth and falsehood, happiness and sorrow and the four castes, i. e., the Brāhmaṇa, Kṣātriya, Vaiśya and Śūdra.

Then the Self-born Brahmā divided His body into two parts—male and female ; and in the female he begot Virāj. Virāj was the father of Manu the exponent of this treatise. Manu in his turn created the ten sages—the lords of the people. They are Māṛīci, Atri, Aṅgīras, Pulastya, Pulaha, Krātu, Pracetas, Vasiṣṭha, Bhṛgu and Nārada. These ten Lords of the people created the gods not created by Brahmā, the abode² of the gods, the sages, Yakṣas, Rākṣasas, Piśācas, Gandharvas, Apsarases, Nāgās, demōns, serpents, birds, and the different classes of Manes. They also created lightning, thunderbolt, cloud, rainbow, imperfect rainbow (rohita) meteōrs, supernatural sound, comets, various other luminaries, Kinnaras, monkeys, fishes, cattle, deer, men and ferocious animals with two rows of teeth. They produced large and small worms, locusts, lice, flies, bugs, gnats, mosquitoes and many kinds of immovable beings like trees, plants, etc.

Then they created the thirteen Manus who in their respective Manu-period of time create and protect this entire world of movable and immovables beings. The names of these thirteen Manus are—Svārociṣa, Auttami, Tāmasa, Raivata, Cākṣuṣa, Vaivasvata, Sāvarṇi, Dakṣasāvarṇi, Brahma-sāvarṇi, Dharma-sāvarṇi, Rudra-sāvarṇi, Devasāvarṇi and Indra-sāvarṇi.

Thus was created this universe. The genesis of the world as described in the first Chapter of Manusāṁhitā, is sometimes Paurāṇic and sometimes Sāṅkhyāite. This is the opinion of Medhātithi. But Kullōka has always tried to show that Manu was an adherent of non-dualistic Vedānta. The order of the creation, as described in the Upaniṣads, is quite different from that as found in the Purāṇas and the Sāṅkhyā philosophy. In the Upaniṣads we find that the etherial space was the first element born from the Supreme Soul and then gradually wind, light, water and earth. The Sāṅkhyā describes the origin of the world as beginning from Prakṛti. The golden egg is no doubt Purāṇic, in its introduction. From the above des-

cription of the world-creation, it is easy to see that the process of world-creation as delineated in the first chapter of Manu—is sometimes Paurāṇic and sometimes Sāṅkhyaite. Manu's apparently Paurāṇic and Sāṅkhyaite view of the world's creation, has been interpreted by Kullōka in the light of the Vedāntic theory. Sometimes Kullōka has taken the help of the Vedāntic creed as preached by Bhāskara, in order to defend the dubious position of Manu.

In conclusion, we should say with Manu—numberless are the Manu-periods of time ; so also are creations and destructions. Sportingly the Supreme Soul does this again and again.

Q. 2. Discuss Manu's theory of the creation of the world and show how far it accords with the views of the different schools of philosophy (C. U. 1916, 1922, Hons.).

Ans. See answer to Q. 1.

Q. 3. Explain Manu's theory of the origin of the Castes and enumerate the duties he has assigned to each. (C. U. 1916 Pass).

Ans. In one voice with the Veda, Manu declares that Brahmā (Puruṣa in Ṛgveda) created the Brāhmaṇa, Kṣattriya, Vaiśya and Śūdra from his mouth, arms, thighs and feet respectively for the prosperity of the worlds. In the Puruṣa-Sūkta of Ṛgveda we find the same theory of the origin of the castes. Manu has said elsewhere —“The oblations poured on fire by Brāhmaṇa etc., reach the sun, from sun comes the rain, from rains grows food and by food people multiply.” Thus indirectly the caste contributes to the preservation of this creation. Thus in order to preserve this creation Brahmā has assigned different duties to the different castes. For Brāhmaṇas He ordained studying and teaching the Veda, sacrificing for their own benefit and for others and giving and receiving gifts. He ordained for the Kṣattriyas, protection of the people, munificence performance of sacrifice, Vedic study and non-addiction to objects of pleasure. To the Vaiśyas He assigned tending of cattle, charity,

³sacrifice, the study of the Vedas, ⁵marine and land trade, money-lending business and agriculture. For the Śūdra He assigned only one duty—the ungrudging service to the three higher castes.

Of these four castes, again, the Brāhmaṇa is the highest. On account of his origin from the best and holiest limb of Brahmā, his seniority in birth, heritage of Vedic culture, the Brāhmaṇa is regarded as the master of this entire creation.

[See also our notes on Kullūka St. 31.]

Q. 4. State the different functions that Manu has assigned to the different castes (C. U. 1917 Pass).

Ans. See answer to Q. 3.

Q. 5. Quote or refer to the stanza, in Manusmṛiti which prescribe the respective duties of a Brāhmaṇa and a Kṣātriya (C. U. 1922 Pass).

Ans. See answer to Q. 3 and stanzas no. 88, 89.

Q. 6. Explain how it was that Manu began with an account of the creation of the universe when the question he had been asked related only to the duties (धर्म) of the different castes (C. U. 1920 Hons).

Ans. The introduction of the account of the creation of the world by Manu seems to be irrelevant when the question he had been asked related only to the duties of the different castes. On this issue the commentators Medhātithi and Govindarāja have decided as follows—“The present treatise serves an extensive purpose because in the book have been mentioned all forms of existence (रति) of the creation beginning from Brahmā down to immovable objects (like trees, mountains etc.,) which are the results of their good and bad deeds. So we read in the 49th stanza of this book—“तमसा बुद्धयेव वेष्टिताः कर्महेतुना”. Elsewhere Manu has also said—“Let man having recognized even by means of his intellect these transitions of the individual soul which depend on merit and demerit, always

fix his heart on the acquisition of merit" (Ch. XII. 24). From all this it follows that Dharma is the cause of superiority in the scale of existence and Adharma is the reverse ; thus the present treatise, expounding the exact nature of Dharma and Adharma serves an extensive purpose, and as such should be studied. Such is the purport of chapter I."

Kullāka does not support this view of the Medhātithi and Govindarāja. He says that in answer to the question regarding the nature of Law (धर्म) it would be irrelevant to speak of the result of धर्म ; because the book itself shall be significant if the Law (धर्म) be mentioned merely. Moreover, in chapter XII we find the question of the sages regarding the retribution for deeds ; the same cannot be discussed here in chapter I. But rather in answer to the question of the sages regarding धर्म, the mention of Brahman as the Cause of the universe, is nothing but the statement of धर्म ; because the Knowledge of the Self is also our duty. So Manu himself has said— "Contentment, forgiveness, self-control, abstention from unrighteously appropriating anything, obedience to the rules of purification, coercion of the organs, wisdom, Knowledge of the Supreme Soul, truthfulness, and abstention from anger, form the ten-fold Law" (VI. 92). Here in his enumeration of the ten-fold Law, Manu has spoken of Knowledge of the Supreme soul as धर्म. So it is said in the Mahābhārata that 'Knowledge of the Supreme Soul and endurance are laws in general'. And Yājñavalkya has spoken of आत्मज्ञान as the Supreme Law (परमधर्म). And moreover in Upaniṣads and in the Brahmasūtra of Bādarāyaṇa, ब्रह्म has been defined as the Cause of the universe. So Manu here has discussed in Chapter I, the Knowledge of Supreme Soul (ब्रह्म)—which is our highest duty (परधर्म), and in the second and subsequent chapters he has dilated on our subsidiary duties like sacraments, etc. ; hence there is no discrepancy in his argument. It is but natural that the main thing should be treated first in the chapter and then the subsidiary.

[See also our notes on Kullāka St. 5].

Q. 7. Explain the theory of the transmigration of the soul as propounded by Manu and show by reference to the context that this fact constitutes the keynote to his system of law. (C. U. 1916, Hons.)

Ans. When during the time of the great dissolution (महाप्रलय) the Universal Soul absorbs everything within it, then the individual soul sinks into nescience and for long remains in a dormant state with organs which do not function and departs from the body. Then the individual soul, encased in the astral body (लिङ्गशरीर) together with the organs, goes out. But when having become elemental it enters into animal or vegetable seeds, then again it assumes a gross body.

Thus Manu in stanzas 55, 56 has propounded the theory of the Transmigration of the Soul. Manu has said that this entire creation is nothing but a terrible and changing cycle of births and deaths (St. 50). When the soul migrates from one body to the other, the actions an individual has done in this and previous other births, follow ; Because, the next body which he will enter, shall be determined by his actions. So Manu has said that the plants are enveloped by muliform darkness the result of their actions done in previous lives (St. 49). Thus practically we find that deeds are our sole masters and God is a mere director of those deeds done by us. This being the case, it should be our constant effort to do good deeds and not bad. And in the matter of differentiating good from bad, the Veda is the sole authority. We must have a guide who shall always direct us in the path of virtue. And the omniscient Manu has propounded his system of Law only to guide humanity to its final Emancipation. This book Manusamhitā, prepared by the selfless Manu, shall ever be remembered by the suffering humanity.

Q. 8: “ननु ब्रह्मज्ञातले यस्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः ?”—How has this question been answered by the commentators ? (C. U.)

Ans. See our notes on Kullūka St. 4 (5) (6) (9).

Q. 9. Translate into English :—

Stanzas No.—6, 7, 23, 30, 49, 54, 55, 57, 75, 81.

Ans. See English Translation.

Q. 10. Explain :—

Stanzas No.—5, 19, 21, 26, 45, 55, 74, 80.

Ans. See elucidations and notes on Kullōka.

APPENDIX C

A Note on the Reading of the Text

The reading of the Text and Kullōka's commentary has been based on the following manuscripts and printed editions :—

F. = A manuscript of the Fort William College—containing the text only in Devanāgarī (bound in one volume with the व्यवहारतत्त्व of रघुनन्दन)—belonging to the Asiatic Society of Bengal (No. I. C. 16).

M. = Manusamhitā (Mandalik's edition).

J. = Manusamhitā (Jivānanda Vidyāsāgara's edition).

JS. = Manusamhitā—Ch. I, Ed. by J. N. Kaviratna B. A., and Prof. Satyendranath Sen M. A. (1917).

APPENDIX D

Index of the S'lokas

(The reference is to the S'lokas)

अग्निवायुरविभ्यस्तु	२३	उत्तमाङ्गीहवात्	८३
अण्डजाः पक्षिणः	४४	उत्पत्तिरेव विप्रस्य	८८
अण्डो मावा	२७	उद्भवर्द्धात्मनश्चैव	१४
अध्यापनमध्ययनम्	८८	उङ्किजाः स्यावराः	४६
अन्ये कृतयुगे	८५	ऊर्ध्वे नामर्मध्यतरः	८२
अपुण्याः फलवन्तः	४७	एकमेव तु शूद्रस्य	८१
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः	८३	एतदन्तास्तु गङ्गायः	५०
अस्मिन् धर्मोऽखिललोकाः	१०७	एतद्वोऽयं भृगुः	५८
अहोरात्रे विभजते	६५	एते मनूस्तु सप्ता	३६
अङ्गे प्रजाः	३४	एवमाचारती हृष्टा	११०
आकाशात्तु विकुर्वाणात्	७६	एवमेतैरिदं सर्वम्	४१
आचारः परमो धर्मः	१०८	एवं स जायतु	५७
आचाराच्चिबुद्धी विप्रः	१०८	एवं सर्वे स	५१
आद्याद्यैस्य	२०	कर्म णाञ्च विवेकाय	२६
आपो नारा इति	१०	कर्मात्मनाञ्च देवानाम्	३२
आसीदिदं तमी	५	कालं कालविभक्तौच	२४
इतरेषु ससन्धेषु	७०	किन्नरान् वानरान्	३८
इतरेष्वागमाङ्गमः	८२	कृमिकौटपतङ्गाञ्च	४०
इदं ब्राह्मणं ज्ञात्वा	५८	गुच्छगुल्मन्तु विविधम्	४८
इदं ब्राह्मणधीयानः	१०४	चतुष्पात् सकलो धर्मः	८१
इदं स्वस्वार्थं	१०६	अत्थार्थाङ्गः सङ्ग्राहि	६८

